

A T T I L A

ATTILA FIAI

ÉS

UTÓDAI TÖRTÉNELME

A

MAGYAROK EURÓPÁBA TELEPEDÉSEIG.

ÍRTA

THIERRY AMADÉ.

FORDITOTTA

SZABÓ KÁROLY.

I. RÉSZ.

ATTILA TÖRTÉNELME.

PEST, 1865.

KIADJA RÁTH MÓR.

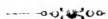
ATTILA

T Ö R T É N E L M E.

IRTA

THIERRY AMADÉ

SENATOR ÉS AZ INSTITUT TAGJA.

A 3-DIK JAVITOTT ÉS BŐVÍTETT KIADÁS SZERINT

FORDÍTOTTA

SZABÓ KÁROLY.

PEST, 1865.

KIADJA RÁTH MÓR.

ATTILA TÖRTÉNELME.

Az első kiadás előbeszéde.

A római Galliáról irt munkáim folyamában foglalkoznom kellettén Attilával és a Rajnán át 451-ben történt berohanásával, némileg akaratom ellenére, bizonyos kimondhatatlan tudvágygyal állapottam meg a hún király idegen és rettentő alakja előtt, s hévvel fogtam tanulmányozásához. Mellőzve azt a közönségesen elfogadott képzelgést, mely Attilából csaknem az egész világ előtt sokkal inkább mesés, mint történelmi személyt csinált, ez ember lelkéig akartam hatolni s őt valódiságában akartam festeni, ha nem is úgy, a mint kortársai látták, de legalább úgy, a mint a távolból látnunk engedték.

E vállalat előtttem se lehetetlennek se nagyon merésznek nem látszott; hála érte Priscus becses töredékeinek s az V-dik század több krónikájának, melyek igaz s egyenes világot vetnek a nagy barbár ábrázatára. Az volt előttem a föladat, hogy vonásait az életből s ne azon tündérképről vegyem, mely a századok porfellelgeiben a történelmi alakok és a késő kor között mindig lebegni szokott, s melynek varázsa tökéletesebb volt Attilára mint bárki másra nézve. Itt biztos kalauzom volt, Priscus. Tudjuk hogy e tudós görög, kit II. Theodosius a 449-ben

Attilához követűl küldött Maximinus mellé rendelt, bejárta a dunamelléki Hunniát, időzött a húnok közt, s igen közelről szemlélte Attilát és nejeit, és hogy azon követség leírása, melyben maga is részt vett, csaknem egész kiterjedésében fönmaradt a római követségekről szóló tudósítások érdekes gyűjteményében. De a világ azt nem igen tudja, hogy Priscus, ez az eszes és szellemdús ember, ez a fáradhatatlan és ügyes figyelő, ránk éppen oly mulattató mint tanulságos elbeszélést hagyott, mely bizony-ságtúl szolgál, hogy azon tulajdonok, melyek Herodotust halhatatlanná tették, nem haltak ki az V-dik századi görög utazók közt. Priscus volt tehát e tanulmány kiindulási pontja.

Priscus kivonatai és Prosper Aquitanus és Idatius igen rövidre vont krónikái után legelső sorban jó Jornandes, a visigóth eredetű ravennai püspök, ki az 550-dik év körül írta honfiai, a góthok, történelmét, melyben bő tért szentelt a húnok és királyuk festésének. Ez már más nézpont mint a Priscusé, s más színben tűnik föl az ember és kora. Attila így hátratekintőleg, egy század távolából és a góthok már erősen költőisített hagyományain keresztül véve szemügyre, nem nagyobb-nak, ha szabad e szót használnom, hanem vadabbnak, erőltetettebb s szin-padiasabb barbárságban tünt föl, s történelmi valóságából sokat vesztett. A Jornandes adta képnek mindemellett is megvan a maga különös becse a történelem szeme előtt, s ez abban áll, hogy észrevéteti velünk azt a rejtett munkálkodást, mely ettől fogva a germán hagyományok kebelében lefolyt s mely az Attiláról szóló német költemények cyclusában volt végződendő.

Ezen német költemények és a latin legendák teszik a keletről jött hagyományokkal együtt Attiláról és a

húnokról való értesülésünk harmadik forrását. A latin népek csaknem mind egyházi legendái nagyon messze vinnének bennünket a történelemtől, ha ezeket fogadnók kalaúzáinkul Attila történelmi szerepének becslésében. A hún király úgy tűnik föl ezekben, mint a gondviselés által rendelt személyiség, mint a fájdalom és rombolás Messiása, ki a rómaiak bűneinek fenyítésére küldetett. E vallásos rajongási szempont annyira uralkodik a tényeken, hogy Attilában az ember elenyészik, hogy egy jelképnek, egy hitregének adjon helyet, mely ebben áll: Isten őstora. De még is e legendák több tekintetből becsesek: mert részletes adatokat szolgáltatnak Gallia és Italia védelmének eseményeiről, bizonyosságot tesznek azon vallásos jellemről, melyet a húnok elleni harc elejétől fogva fölvelt, világot derítenek oly nevezetes személyiségekre, mint Geneviève jósnő, ki Párist megmentette, Anianus, a hős lelkű orléansi püspök, Szent Lupus troyes-i és Szent Nicasius reimsi püspökök, kiket a történelem mellőzött vagy csak egyszerűen vázolt, s végre teljesebbé tesz Aëtius és Szent Leo nagyszerű alakjait.

Germania hagyományos énekei egészen más képet tárnak elénk. Ezekben Attila, durvaságából mind inkább-inkább kivetkeztetve, utóljára oly szerepet játszik, mint Nagy Károly azon költeményekben és románokban, melyek sora nevét viseli. A rettenetes Attila békés vendégszerető királylyá, sőt jó emberré, víg lakomázó pajtássá lesz, ki germán hadnagyaira bizza azt a gondot, hogy nevében verekedjenek és dicsőségéért dolgozzanak. Azonban házi kalandjai s halála egy asszony keze által, a scandináv változékban, maig is magukon hordják a vad kegyetlenség bélyegét. Az efféle emlékek számosak és igen különböző korbeliek. Hildebrand éneke, melyet a

VIII-dik századból valónak hisznek, nyitja meg a sort; s a híres Niebelungen-Lied az utolsók egyike.

A mi a magyar hagyományokat illeti, melyek eredeti költészetökért és gyakran különös fölfogásukért, nézetem szerint mind közt a legérdekesebbek, ha Attila történelmére keveset tesznek is, de csudálatosan fölfoghatóvá teszik előttünk azon fajok szellemét, melyekhez Attila tartozott, különösen pedig a magyar nép, az Európába telepedett hún népségek ez utolsó ága, szellemét. Kelet hőse ezekben egészen más és nagyon váratlan világításban tűnik föl előttünk nyugotiak előtt. Attila a húnfajta nemzetek lelke, mely a magyar népben megtestesülve ennek alapítójában Álmosban és első keresztyén királyában Szent Istvánban föltámadt; Isten ostora, midőn a húnok pogányok, s átalakúl patriárkává és a keresztyénség előhírnökévé, midőn megtérésök napja érkezett. Látjuk, hogyan sokszorozódik a népies Attila, a századok és népek szerint, melyek róla álmodoztak; és ezt nem kevésbé érdekes tanulmányozni, mint a történelem valódi Attiláját; mert az emberi szellem, leglángolóbb képzelgéseiben is, soha nem téved ok nélkül, s azt mondhatja az ember, a szavak ellenmondása daczára, hogy minden tévelygés fenekén valami rejtett igazság lappang. Azért az Attiláról való történelmi tanulmánynak mulhatatlan kiegészítő részül tekintettem az ezen híres hódítóra vonatkozó legendák és hagyományok hasonló tanulmányozását. Ez utolsó munkában, mely művemet befejezi, egymás után megyek át a latin és német tartományok hagyományain, végre azokon, melyek a hún fajta keleti nemzetektől származnak vagy látszanak származni.

Attila birodalmát sokszor hasonlították azon viharos felhőszakadásokhoz, melyek, miután a földet fölforgatták,

rögtön lefolynak azon árkokon, melyeket szaggattak, és eltűnnek a nélkül, hogy romnál egyebet hagynának hátra magok után. Ez az átvitt kép a tények mély elfeledését rejti. Attila birodalma halála után fiai viszálya és a germán vazallok fölkelése miatt fölbomlott; de a hún népségek se szét nem szóródtak, se vissza nem futottak Ázsiába, hanem félelmetes csoportjaikkal, melyek egyesülve egy nagy királyságot alkottak, folyvást elfoglalva tartották keleti Európát s különösen a Duna völgyét. Attila legharcziasabb fiai kormányozták ezt a királyságot és folytatták a harczot a rómaiak ellen; a többiek meghódoltak a keleti császárnak, és tőle szállásokat kaptak, a hol törzseikkel együtt megtelepedtek. Nyomoztam a történelemben Isten ostora ezen utódai mindegyikének sorát, egymásra következését, s azon viszontagságokat, melyeken mentek át az európai húnok századról századra. S úgy tetszett előttem, hogy a tények ez uj sora általános fontosságra nézve semmivel sem áll alább maga a hódító történelménél, s azt mint ennek természetes folytatását adtam elő e cím alatt: Attila fiai és utódai történelme.

Az első hún birodalom s a romjaiból alakult királyság után a hún hordák átalakúlnak, s Ázsia belsejéből avar vagy is előbb várkhún név alatt a húnok egy oldalágát látjuk elő nyomúlni, kik a Dunától éjszakra egy uj uralmat, egy második hún birodalmat alkotnak, mely az elsővel kiterjedésre nézve csak nem egyenlő, a rómaiak előtt nem kevesebb félelmetes, s mely Baján khán személyében Attila méltó versenytársát mutathatja föl. Ez a második birodalom, melyet a frankok, bolgárok és szlávok összevágó erőfeszítése rombolt le, egy harmadiknak, a magyar birodalomnak ad helyet, melynek alapját

a hungarok vagy magyarok a IX-dik század végén vetik meg, s mely még mai nap is áll.

A történelem e szerint azt mutatja, hogy a Közép- és Al-Duna vidékein a hún népek a IV-dik századtól fogva szakadatlan következtek egymásra, örökítve Attila hagyományát. A húnok ezen fönmaradása a keleti vidékeken s magában Európa szívében vajon csak tisztán régiségtani és elméleti kérdés-é? A háború, ha be lesz fejezve, erre meg fog felelni helyettem¹⁾. A Volga és Duna völgyeiben, az Ural lejtőin, a Káspi és Fekete tenger pusztáin maig is élnek azon fajok, melyek a IV-dik században Balamirrel, az V-dikben Attilával, a VI-dikban az avarokkal, a IX-dikben a magyarokkal kijöttek, hogy Európa közepét elfoglalják s különösen Görögországot fenyegezzék. Ma már tizenöt százada, hogy e kiáltás: a Caesarok városára: legelőször hangzott e vad vidékeken s azóta soha sem szünt meg ott viszhangzani. A nemzetek, melyeket a finn-húnok Európába telepítettek, melyek erkölcsi míveltségök által velünk egybe olvadtak, vajon mindig idegenek maradnak-é azon mozgalomban, mely testvéreiket magával ragadja? Ez a jövődjö titka; de biztosan lehet mondani, hogy ezek vannak hivatva elébb vagy utóbb megoldani a kérdést, mely a világot elfoglalva tartja.

A húnok történelme egyébiránt Franciaország történelmével több ránk nézve dicsőséges oldalról van összeköttetésben. Ezek a romboló néprajok, kiknek senki sem állt ellent, két alkalommal törtek meg a mi fegyvereinken. Ugyanazon kard, mely Aëtius kezében Attilát Châlons falai alól visszavonulásra birta, a gallo-frank kard,

¹⁾ Az első kiadás ezen előszava 1856-ban jelent meg.

Nagy Károly kezében lerombolta a Tisza partjain a második hún uralmat s a frank birodalom határát a Száváig és a Fekete tengerig terjesztette. Később, azon idő után, hol elbeszélésem végződik, egy Szent Lajos családjából származott francia dynastia Magyarországot a jólét és nagyság legmagasabb fokára emelte, melyet valaha elért. Jóllehet ez utóbbi tény, több mással együtt, melyeket idézhetnék, a könyvem elé szabott kereten kívül esik, ez a történelmi kapcsolat a két ország közt, ez összeütközése vagy közeledése a két fajnak ily különböző korszakokban, megkettőztette előttem az érdeket, melyet már a nélkül is méltán ébreszthetett bennem egy oly érdekes történelem, mint a húnoké.

Miután Magyarországról szólva az ujkori viszonyokat is érintettem, szabad legyen még néhány szót szólnom a mai időről. Ez a nemes magyar nép, bármily levertnek látszik is, még tele van léttel és erővel, szerencséjére Európa népének. Ő az, a ki Európa és Ázsia kapuján őrködik; legyen is annak hű őre! Rosz és balvégzetű politika volna egy polgárisult és katolikus német hatalmasság részéről elnyomni akarni egy oly nemzetiséget, mely véd-őre azon oldalról, hol a hódítás telhetetlen szenvedélye forrong, a barbárságra támaszkodva. De, bármi történet is, Magyarország élni fog azon rendeltetésekért, melyeknek edényét a gondviselés nem akarta összetörni. Egy nép sem ment keresztül keserűbb viszonytagságokon; a tatárok által elfoglalva, a törökök által fölulva, bel meghasonlás által számtalanszor elnyomva, s nem egyszer saját fejedelmei által is megrontva, minden romlásából erősen és önbizalommal emelkedett föl. Ez az eleven életerő, mely a hún fajta népeket tizenöt század óta, annyi ellenök esküdt törekvések daczára, a Tisza és

Duna partjain föntartja, a magyarnak lelke mélyében fekszik, és még megtört büszkeségében is kitörik. Szent István, Nagy-Lajos és a Hunyadiak nemzete bebizonyította, hogy tud túrni, hogy bevárja a dicsőség napjait.

A második kiadás előbeszéde.

Bizalommal mutatom be a közönségnek e második kiadást, melyet mind eddig halasztottam, hogy kényelmesen átnézhessem és kijavíthassam. Az átnézés tökéletes volt. A magyar tudományos Akadémia tagjai, derék társaim, szíves közleményei segélyével néhány hibát kiigazíthattam, s az eseményekről és emberekről némi nézeteimet módosíthattam; azon jeles észrevételek, melyeket előadásom szerkezete fölvenni nem engedett, a könyv függetlenségébe igtatva, azt becsesebbé teszik.

Különösen köszönöm azt a buzgalmat, melylyel rendelkezésem alá adni méltóztattak terjedelmes tudományukat, tudósításaikat, könyveiket Bartal György úr, a bécsi magyar cancellaria egykori tanácsosa, a középkori magyar közjog történetének írója, tökéletes tudós és törvénytudós, Érdy úr a nemzeti muzeum őre, Kiss tanár, Nagy és Balogh urak, kiknek tudományuk mint szivességök kimeríthetetlen; nem felejtkezhetem meg kivált Szabó Károly úrról, az erdélyi muzeumi könyvtár őráról, kinek becses jegyzeteket köszönhetek, melyeket egy részben munkámba beigtattam. Szabó úr szíves volt méltán jó hírű

nevét Attila történelme magyar fordításához csatolni. Ily tudós férfiak ily buzgó, ily szíves közre munkálása után csaknem azt mondhatom, hogy ezen második kiadás a magyar Akadémia pártolása alatt jelent meg. Hogyan hivatkozhatnám magosabb ajánlásra könyvem mellett, melyben Magyarországról oly gyakran van szó?

Ezt a kiadást ezen kívül egy oly darabbal is gyarapítottam, melyet talán nem érdek nélkül fognak olvasni: ez egy bírálati értekezés a châlonsi csatáról, melyet Napoleon császár Ő Főlsége parancsára irtam; megmondom, mi okon. A császár a nagy gyakorló tábort éppen e város mellett azon téreken állította föl, hol ezelőtt tizennégy századdal Európa fegyveres népei az ázsiai barbár népek harczoaival összeütköztek. E téren, a Suippe partján, egy még jó karban lévő római táborhely áll, melyet a hagyomány Attila tábora név alatt emleget. E táborról s arról a szerepről, melyet a châlonsi csata eseményei közben e tábornak tulajdoníthatni, nem egy vita támadt a tudósok közt. Ez adott alkalmat egy sor kérdés keletkezésére, melyeket a császár Aëtius és Attila seregeinek e nevezetes napon elfoglalt állomása felől hozzám intézni méltóztatott, s Ő Főlsége főhatalmazott közzé tenni feleletemet, melyet a függelékbe helyeztem.

Rá mehettem-e arra, hogy Attilára és fiaira minden bizonyosságot egybeállítsak, a mit a történelem szolgáltat? Azt hiszem, hogy igen; s a magyar tudományosság tetszése, mely e történelmet nemzeti ügyévé tette, e tekintetben önbizalmamat megerősítette. Azon töredékek, melyek a barbár hősök e legkitünőbbjéről ránk maradtak, aligha nem egyetlen anyagok, melyeket a történelem valaha birni fog. A Tisza és Duna partjain, felső és alsó

Magyarország síkjain teendő ásatások segélyével talán végre meg fogják találni a nagy hún király csontjaival együtt a sírjába elásott kincseket. A föld hű őr, s elébb vagy utóbb visszaadja a letéteményt, melyet keblébe fogadott: de a történelem lapjai, melyeket az emberek tudatlansága vagy gondatlansága el engedett pusztulni, örökre veszve vannak.

ATTILA TÖRTÉNELME.

I. FEJEZET.

A húnok eredete. — Ábrázatuk. — A húnok keleti Európát dúlják. — Hermanarikh góth birodalmának bukása; a visigóthok futása a Duna felé. — E nép politikai meg hasonlása és vallásos viszálykodásai. — Ulfilas követsége Valens császárhoz. — A császár a visigóthoknak lakást enged Moesiában, azzal a föltétellel, hogy arianusokká legyenek. — A visigóthok átkelnek a Dunán. — A római tisztviselők gyűlöletes eljárása. — A visigóthok nyomora, fegyverrelése. — Az adrianopolisi csata; a rómaiak megveretése s Valens halála. —

Theodosius böles politikája a visigóthok irányában. — Rufinus őket moesiai telepeikből kivonja s nyugotra zúditja.

375—412.

E név: Attila az emberiség emlékezetében Nagy Sándor és Caesar neve mellett vívott magának helyet. Ezek dicsőségöket a csudálatnak köszönhetik, ő a rémületnek; legyen azonban bármelyik érzelem, csudálat vagy rémület, mely egy férfiúnak halhatatlanságot ad, bizonyosok lehetünk, hogy ezen érzelem csak lángészre vonatkozik. Igen hatalmasan kellett megrendülni az emberi sziv húrjainak, hogy hullámvázuk századokon így átörökölhessen. Attila balhíre azonban nem annyira azon a rosszon alapszik, a mit tett, mint a mit tehetett s mi a világot megdöbbsentette. A világ pusztítóinak, fájdalom, igen bő névsorában több oly férfiú találkozik, kik többet romboltak mint ő, s kikre még is, mint rá, a századok örök átka nem nehezedik. Alarikh intézte a halálcsapást a régi polgárisultságra, megtörve azon sért-

hetetlenségi varázst, mely Rómát hét század óta fedezte; Genzerikhnék a rombolás ezen szabadalmi közt kiváló szabadalma volt, t. i. Rómát és Karthágót kirablani; Radagais, a legkegyetlenebb teremtmény, melyet a történetirat emberek közzé osztályozott, fogadást tett volt, hogy bálványai lábainál két millió rómain fojtat meg: s e rombolók neveit még is csak könyvekben találjuk. Attila, ki Orléans előtt kudarczot vallott, kit atyáink Châlonsnál megvertek, ki Rómát egy pap könyörgésére megkímélte, s ki egy nő keze által veszett el, népszerű nevet hagyott maga után, a rombolással egyértelműt. Ezen feltűnő ellenmondás meglepi a szellemet, mihelyt az ember a rettentő személyiséget tanulmányozza. S észreveszszük, hogy a történelem Attilája épen nem a hagyományé, s hogy ezek kiegészítés vagy legalább kölcsönös fölvilágosítás végett egymásra szorulnak, s hogy e mellett még meg kell különböztetnünk az eltérő hagyományok forrásait: a román hagyományt, mely Attilának a polgárisult, és a germán hagyományt, mely Attilának a barbár fajok iránti viselkedésére vonatkozik, és végre a nemzeti hagyományt, mely még maig is föntartja magát a hún vérű népek közt, különösen Európában.

E különböző hagyományoknak, bár a történelemben nem olvadnak is, melyet megzavarnak, s melylyel gyakran ellenkeznek, mindamellett is megvan a magok határozott helye a történelem mellett az Attila jelleme fölötti komoly tanulmányban. Hogy ezen ember lángeszét és hatalmát valódi értékekre becsülhessük, nem kell elválasztanunk történelmét az arra következő eseményektől. Attila élete, melyet egy véletlen csapás talán épen a roppant tervei teljesítésére szánt pillanatban metszett ketté, csak egy megszakadt dráma, melyben a hős eltűnik s a megoldás gondját mellékszemélyekre hagyja. Ezen megoldás a nyugoti római birodalom vége s Európa felének szét-

daraboltatása Attila fiai, helytartói, védeneczei és titkárai közt, kik császárok vagy királyok lőnek. A néma személyek művéhez mérhetni a hős nagyságát; így tettek a vele egykorúak is. Mielőtt azonban az elbeszélést megkezdeném, ki kell előbb fejtenem, kik voltak a hunok és góthok, e két ellenséges nép, kiknek a barbár világban a Don és Dnieper partjain megkezdett küzdelmei a római világban a Marne és Loire partjain folytatódtak, s legfőbb okává lettek a caesarok birodalma földaraboltásának.

Európa helyrajzi térképére tekintve látjuk, hogy ezen száraz éjszaki felét sík borítja, mely az Óceántól és a Bált tengertől a Fekete tengerig s onnan az éjszaki sivatagig terül. E minden rohamnak tárt, nyáron kocsi-val, télen szánnal akadálytalan járható roppant síkot keletről az Ural, délről a Kárpát és a Harz hegyláncz határozza; ez a nemzetek országutja Ázsia és Európa közt. E két utolsó hegyláncz alját a forrásuknál szomszéd, irányukban ellenkező Rajna és Duna mossa, Dél-Európát természetes védvonallal zárva el, mely emberkéz műveivel könnyen kiegészíthető. E két folyó árok-
kal összekötve s egész folytában sánczolt tábortanyák-
s várakkal szegélyezve, a IV. században két egymással makacsul küzdő világ határvonalát képezte. Innen a román azaz polgárisult nemzetek tömege honolt, Róma ugyanis szerencsés volt nevét a polgárisultságával azonosítani; túl a végtelen síkon szétszóródva a nem román népek tömege élt: más szóval s azon kor kifejezését követve, dél románság, éjszak barbárság volt.

A barbár világot alkotó számtalan törzs három nagy népfaj- vagy népcsaládba foglalható, melyek ma is általában ugyanazon tájakat lakják. Első délről kezdve a germán vagy teuton, utána a szláv és végre fönt éjszakon s különösen éjszakkeleten, hol azt ugyszólván

lőháton lehetett látni Európa és Ázsia közt. a germánok által fenn vagy finn néven nevezett népcsalád, kik azonban egymás közt csak a *suumi*, azaz föld fiait általánosan nevet ismerik ¹⁾). Ezen három család urodalmi, melyek különben délkelettől északnyugotnak keresztbe terülő földrajzi vonalak által elég szabályosan voltak kijelölve, később egymásba keveredtek s népvándorlások és hódító hadjáratok következtében mindennap jobban összezavarodtak. A IV. században a germán a skandináv félszigeten s az óceán- és rajnamelléki szárazon kívül elfoglalta a Duna bal partját egész hosszában, aztán a Fekete tenger lapályát a Tanaisig vagy Donig, mintegy harapófogó közzé szorítva az öröksége felétől megfosztott szlávtságot. A finn nemzetek nyugoton és északon igen szétszóródva, de keleten a Volga és Ural hegyláncz körött számosan és tömegesen, a germán és szláv fajra olyan nyomást gyakoroltak, hogy annak súlyát már a római birodalom is érezni kezdette. A szláv- és germánnak karcsú s hajlékony termete, fehér arczzsine, szőke vagy gesztenyeszín haja s szabályos arczvonalai eredeti rokonságra mutattak Dél-Európa fajaival, és beszédjök, bár igen külön vált nyelveket alkotva, csakugyan az ind-európai nyelvek közös törzséhez tartozik. Ellenben az alacsony, barna arczzsinú, lapos orrú, kiálló pofacsontú s ferde szemű finn Észak-Ázsia fajainak képét viselte, melyeknek úgy látszik végső ága volt s melyekhez nyelvénél fogva tartozott. Mi a társadalmi állapotot illeti, a germán négy század óta a románság történeteibe bonyolódva, félpolgárisultsági korszakba lépett, s arra látszott rendeltetve, hogy később polgárosító szerepet játsszék a más két barbár faj ellenében. A szláv

¹⁾ Már Strabónál találjuk a *Zoumi* nevet egy finn népre alkalmazva.

nemzeti kötelék nélkül s mindig idegen uralkodók járma alatt görnyedve hitvány nyomorult életet élt, és a nap, melyen magát Európának bé kellett mutatnia, még koránt sem kelt föl; mialatt a finn, érintkezésben az ázsiai puszták vad népeivel, háborúikba avatva, befolyásuknak alávetve, szünetlenül új erőt meritett azon barbárság segélyforrásaiból, mely előtt az egész európai barbárság háttérbe szorult.

Egyedül Tacitus néhány szava fedezi föl előttünk finn nemzetek léteztét Éjszak-Európában a IV. század előtt¹⁾, kik ott a vadsággal határos állapotban éltek, s kiknek a skandináv népek ellen vívott véres harczeit csupán a Kalevala és Edda regés költeményekből ismerjük. Keleten nevök elenyészett a szövetségek nevezei közt, melyek az Ural körött alakulva majd Ázsiában, majd Európában, de többnyire Ázsiában működtek. Ugy tetszik, hogy ezen szövetségek leghíresbike a khúnok, húnok vagy húnoké²⁾ volt; ez azon korban, melyről szólunk, hordáival az Ural hegyláncz két oldalát és a Volga völgyét borította. Ott létezett az időszámításunk második századában; Ptolomaeus ezen kori földíró ugyanis egy khún törzs föltüntéről értesít bennünket a Dnieper melléki szlávok közt s egy más földíró a Káspi tó és a Kaukáz közt tanyázó húnokról emlékezik, honnan rablásaik Persiáig és Kis-Ázsiáig terjedtek³⁾. Sőt Persia ékirataiban is föltaláltnak hiszik

¹⁾ Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile humus; sola in sagittis spes, quas, inopia ferri, ossibus asperant. Tacitus Germ. 46. — Fenni, Finni, Φίννοι.

²⁾ Χούνοι, Χούννοι, Ούννοι, Hunni, Chunni. A kemény hehezetes ch gyakran található az V. és VI-dik századi latin íróknál.

³⁾ Μεταξὺ Βασιτέρων καὶ Ποξολάνων Χούνοι. Ptolemaeus III. 5. — Dionysius Periergetes 730. vers.

e rettentő nevet a nagy király által legyőzött népek közzé sorolva. Nekünk elég annyit mondani, hogy a hún szövetség a IV. században az Ural és Káspi tó egész hosszában elterült mint egy élő korlát Ázsia és Európa közt, egyik végével a méd hegyekre támaszkodva, míg a másik Szibérián keresztül éjszak pusztá tájaiba veszett.

Ez ily roppant tért elborító uralom, mely három század alatt s egymást fölváltó rohamokban egész a mongol népek érkezéig annyi pusztítót és hódítót zúdított Európára, vajjon csupán finn fajú törzsekből állott-é? E kérdésre kellően megfelelhetnek Dsinghiz-Khán és Timur hódításai, föltárva előttünk Közép-Azsia rögtöni s mulékony urodalmainak titkát; sőt a történetirat még többet is mond. Ez tanítja, hogy a húnok két nagy ágra oszoltak¹⁾ s hogy a keleti vagy a káspi ág fehér hún nevet viselt²⁾, ellentétben a nyugoti vagy urali ággal, melynek törzsei mint barnák vagy inkább feketék vannak élénk rajzolva³⁾. E két ágat ugyanazon szövetségnek a IV. és V. században csak igen laza és szinte szétszakadt kötelék füzte egymáshoz, miként az események részleteiből meglátjuk. A nélkül tehát, hogy ezen tárgyra nézve a fölvételek tömkelegébe kalandoznánk, melyben a mostani tudományosság nem egyszer mélyedt el⁴⁾, csak annyit mondunk, hogy a hihetőséget

¹⁾ Hinc jam Hunni, quasi fortissimarum gentium foecundissimus cespes, in bifariam populorum rabiem pullularunt. Jornandes, De rebus Geticis 24. fejr.

²⁾ Hunni albi . . . corpora cute candida et vultus habent minime deformes. Procopius, Bellum Pers. I. 3.

³⁾ Pavenda nigredine. Jornandes e. h. 8. fejr. — Tetri colore U. ő. 11. fejr.

⁴⁾ Az ural-altáji népcsalád nyelvei összehasonlító tanulmányának az az eredménye, hogy e nyelvek tagadhatatlan rokonsága be van bizonyítva. Ez már nagy nyereség a történelemre nézve.

követve a hún uralom magában foglalta mind azon népségeket, melyeket az általa birt föld maiglan fölmutat, keleten a törököket, nyugoton a finneket, sőt igen valószínű fölvétellel a mongol fajnak egy uralkodó törzsét is, mely az ázsiai testalkat jellegét élesebben tüntette elő mint a finnek. Valóban a történetírat Attilát és a hún nemzet egy részét a kalmuk typus tulzásával rajzolja¹⁾.

‘) A kép, melyet a történetírat Attiláról nyújt, inkább mongol mint urali finn. Tudjuk ezen kívül egykorú történetírókból, hogy a húnok egy része mesterséges eszközöket használt, hogy gyermekeinek mongolos ábrázatot adjon, orrukat erősen megfeszített vászon szalagokkal lelapítván s fejüket úgy megegyengetvén, hogy a koponya hegyes alakot kapjon, egészen lenyomván a homlokot és a pofacsontokat kidülesztvén.

Ime, e szavakkal értesít bennünket ezen torzításokról egy Attilával egykorú költő, a galliai Sidonius Apollinaris, a mint a húnok képét rajzolja:

Gens animis membrisque minax: ita vultibus ipsi
Infantum suus horror inest. Consurgit in arcum
Massa rotunda caput; geminis sub fronte cavernis
Visus adest oculis absentibus: arcta cerebri
In cameram vix ad refugos lux pervenit orbes,
Non tamen et clausos: nam fornice non spatioso
Magna vident spatia, et majoris luminis usum
Perspicua in puteis compensant puncta profundis.

— — — — —
Tum ne per malas excreseat fistula duplex,
Obtendit teneras circumdata fascia nares,
Ut galeis cedant. Sic propter proelia natos
Maternus deformat amor, quia tensa genarum
Non interjecto fit latior area naso.

(Sidonius Apollinaris Panegyricus Anthemii v. 245 et seq.)

Mi más oka lehetett ezen különös szokásnak, mint hogy lehetőleg megközelítsék azon faj arczkifejezését, mely a húnoknál oly nagy tekintélyben állt, szóval hogy az előkelő fajhoz közeledjenek. A latin írók által adott ok, mely szerint ez arra való volt, hogy a sisak fejkön erősebben megfeküdjék, épen nem komoly. Sokkal okszerűbb hinnünk, hogy miután a mongolok a húnok uraivá lettek, arczkifejezésökkel járt mind

E helyzetben a húnok vadászatból, rablásból és nyáj-jaik jövedelméből éltek. A fehér hún kizsákmányolta a kereskedő karavánokat, melyek Indiába mentek vagy onnan visszajöttek¹⁾; a fekete hún nyusztot, rókát, medvét vadászott Szibéria erdeiben, s kereskedést űzött bőrökkel a Jajk és a Volga mellett fából rótt nagy raktárakban, melyeket a kereskedők Persiából és a római birodalomból, hol a prémárúk igen keresettek voltak, meglátogattak²⁾. Azonban csak remegve merészelt bár ki is e vad népek közt járni, melyeknek ocsmánysága oly visszataszító volt. Európa, mely fiaiban ilyesmit nem látott, megérkeztöket szintoly borzalommal mint meglepetéssel szemlélte. Hadd szóljon itt legelső föltűntöknek a Duna partjain tanuja Ammianus Marcellinus történetíró, egy valódi s tudnivágyó katona, ki sátra alatt irt s gyakran ritka szerencsével adta vissza a látványokat, melyek szemei előtt bontakoztak. Jegyezzük meg azonban, hogy a kép, melyet ő a húnokról vesz, főként a nyugoti ágra, azaz a finn vagy finnmongol törzsekre tartozik.

„A húnok, mond ő, mindent fölülmulnak, mit legbarbarabb- és legvadabbnak képzelhetünk. Csecsemő gyermekeik arczát mélyen behasgatják, hogy a forradások a szakáll szőrszálaikat elfojtsák; valóban álluk késő vénségökig csupasz és szórtelen; mint a herélteknek. Alacsony

azon előny, mely az előkelői kitüntetésekhez csatolva volt; ezért ügyek kezdtek ahhoz közeledni, becsületnek tartva magokat elrútítani, hogy az uralkodó fajbelinek látszassanak. Ez hihető titkos indoka ezen korcsitásoknak.

¹⁾ Quo Asiae bona avidus mercator importat. Jornandes e. h. 24. fejt.

²⁾ Hungari autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium. U. ő. u. o.

termetök éktelen felső tagjaikkal s aránytalanul nagy fejökkel szörnyeteg tekintet ad: kétlábú vadállatoknak vagy durván faragott faképeknek mondhatnátok, melyekkel a hidkorlátokat szokás díszíteni¹⁾. Különben is ezek oly lények, kik emberi alakkal baromi állapotban élnek. Étkaikhez fűszer és tűz használatát nem ismerik, eledelek vad növények gyökereiből s ezombjaik és lovuk háta közt megpuhitott húsból áll²⁾. Ekével bálni nem tudnak, nem laknak házban vagy gunyhóban, mert falak közzé zárkozni előttük sirnak tetszik s fedél alatt nem hinnék magokat biztosságban. Mindig bolyongva a hegyek és érdők közt szállásaikat szüntelen cserélik, vagy inkább szállásaik nincsenek is, s gyermekségtől fogva hozzá vannak törődve minden bajhoz, hideghez, éhséghez, szomjúsághoz. Követik őket költözködéseikben barmaik s vontatják szekereiket, melyekben családjaik tanyáznak. Itt fonják és varrják a nők a férfiak öltönyeit, itt fogadják férjeik öleléseit, itt hozzák világra gyermekeiket s nevelik fiatalságig. Kérdjétek az embereket: honnan jönnek, hol fogantattak, hol születtek, s nem fogják megmondani; nem tudják. Öltözetök vászonköntösből s nyestbőr mentéből áll. A köntös barna színű s testükön rohad el; nem váltják föl, míg le nem szakad

¹⁾ Ubi quoniam ab ipsis nascendi primitiis infantum ferro sulcantur altius genae, ut pilorum vigor tempestivus emergens corrugatis cicatricibus hebetetur, senescunt imberbes absque ulla venustate, spadonibus similes: compactis omnes firmisque membris, et opimis cervicibus; prodigiosae formae et pandi, ut bipedes existimes bestias, vel quales in commarginandis pontibus effigiati stipites dolantur incompte. Ammianus Marcellinus XXXI. 2.

²⁾ In hominum autem figura licet insvavi ita visi sunt asperi, ut neque igni, neque saporatis indigeant cibis, sed radicibus herbarum agrestium et semicruda cujusvis pecoris carne vescantur, quam inter femora sua et equorum terga subsertam fotu calefaciunt brevi. Ugyanő u. o.

róluk. Sisak vagy hátravetett süveg¹⁾ és szőrös láb-száraikra tekergetett kecskebőr egészíti ki viseletöket. Idomtalan s roppant lábbeliök annyira terhökre van, hogy nem gyalogolhatnak, miért is teljességgel alkalmatlanok gyalogcsatára; ellenben azt hinnéd, hogy rá vannak szegezve kicsiny, csúnya, de fáradhatatlan s szellőgyors lovaikra. Lovon töltik életöket, részint lovagosan, részint oldalt ülve, mint az asszonyok; lóháton tartják gyűléseiket, lóháton adnak vesznek, lóháton esznek isznak, sőt lovaik nyakára hajolva alusznak is²⁾. Csatában rend és terv nélkül rohannak külön külön főnökeik buzditására s rettentő ordítással ütnek az ellenségre. Ha ellenállásra találhatnak, elszélednek, de csak hogy szintoly sebességgel térjenek vissza, utjokban mindent összedöntve és tiporva. Mind e mellett sem erősség ostromához sem sánczolt tábor bevételéhez nem értenek. Nincs fogható azon ügyességhez, melylyel bámulatos messze lövik csonttal hegyezett nyilaikat, melyek oly kemények és öldöklők mint a vas. Közelről egyik kezökben karddal, másikkban pányvával harcolnak, melyet ellenségekre hurkolnak, míg az csapásaik elhárításával foglalkozik. A húnok állhatatlanok, hitetlenek, minden széllel változók s egy pillanatra föl-

¹⁾ Galeris incurvis capita tegunt. Ammianus Marcellinus XXXI. 2. — Sz. Jeromos tiarának nevezi e süveget. Epitaph. Nopotian.

²⁾ Equis prope affixi duris quidem, sed deformibus, et muliebriter iisdem nonnunquam insidentes, funguntur muneribus consuetis. Ex ipsis quivis in hac natione perniox et perdius emit et vendit, cibumque sumit et potum, et inclinatus cervici angustae jumentis, in altum soporem adusque varietatem effunditur somniorum. Ugyanő u. o.

Az írók, kik a magyar nép erkölcsével foglalkoznak, e népnél azon szokásokhoz, melyeket a történelem a húnoknak tulajdonít, igen hasonló szokásokról értesítnek, milyenek: a lovon féloldalt ülni, dolgaikat lóháton igazítani, prémes öltözetet viselni stb.

dühödők. Mi illendő, mi nem, épen úgy nem tudják mint az állatok. Nyelvök homályos, csúrt csavart, képes kifejezésekben gazdag¹⁾. A mi a vallást illeti, vallásuk nincs, vagy legalább mi szertartást sem követnek: uralkodó szenvedélyök arany²⁾) . . .“

A nyilvános isteni tisztelet ezen hiánya, melyről Ammianus Marcellinus beszél, nem gátolta azonban a húnokat, hogy a varázslás nagyszerű babonáinak ne hódoljanak. Csakugyan ismerték és gyakorolták is a jövendölés bizonyos nemét, melyet a XIII. századi európai utazók a tatár fejedelmek, Dsinghiz-Khán utódai, udvarában még tiszteletben találtak.

Ezen bővölési gyakorlata, ocsmánysága és vadsága e népet vagy is inkább népszövetséget a többiek előtt rémületessé tette. A góthok soha titkos borzalom nélkül nem értesültek a hún törzsek mozgalmáról s borzalmuk sok babonás eszmével volt keverve. A skandináv és finn mindig mint természetes ellenség állott szemben egymással. Európa végszélén, hol e két faj egymással érintkezésbe jött, a Finnföld fia a skandináv előtt éktelen s a pokol hatalmaival szövetkezett gonosz törpe volt. A skandináv góth e gyűlöletes előítéletben növekedve, azt mindjárt fölébredni érzé lelkében, mihelyt Ázsia előterén ugyanazon faj törzseivel találkozott, melyek még iszonyúbbak voltak, mint a melyeket eddig ismert: nem kimélte ellenökben sem a bántalmat, sem ördögösségi képzelődését. A skáldok, a góthok történeti költői beszéltek, hogy a góthok Filimer királyuk uralkodása alatt azon nőket, kiket all-run-oknak az az varázslóknak gyani-

¹⁾ Inconsultorum animalium ritu, quid honestum inhonestumve sit penitus ignorantes: flexiloqui et obscuri. Ammianus Marcellinus e. h.

²⁾ Nullius religionis vel superstitionis reverentia aliquando districti: auri cupidine immensa flagrantes. Ugyanő u. o.

tottak, a seregtől elkergetvén, Scythia belsejébe űzték, hogy ezen elátkozott nők tisztátalan lelkekkel találkoztak, kik mint ők a pusztában bolyongtak, velök egybekeltek s öleléseikből származott a húnok vad faja, „egy mocsárból kelt, alacsony, ragyás, borzasztó tekintetű emberfaj, mely csak szólási tehetségénél fogva tartozik az m beri nemhez¹⁾.” Ilyenek voltak a mesék, melyeket a góthok rettegett szomszédjaikról terjesztgetni szerettek. Azok, úgy látszik, ezen nem boszankodtak. Hasonlóan közel rokonaikhoz és utódaikhoz, a XIII. századi tatárokhoz, önkényt meghagyták őket természetfölötti, ördögi, nem ördögi hatalmuk hitében; mert e hit erejét kettőztette, a mennyiben rettegő ellenségeiket már mintegy legyőzve szolgáltatta kezeikbe.

Mondók főntebb, hogy a góthok Skandináviából eredtek s valóban keleti Európában csak időszámításunk második századától fogva lakoztak. Hazájokból belháborúk következtében, melyek minden hihetőség szerint az Odintisztelet vallásos küzdelmeiből fejlődtek, kibujdosván oda hagyták a skandináv partokat a gepidák kíséretében, kik utócsapataikul szolgáltak²⁾). A Bált tenger azon pontjától, hol kikötöttek, keletnek tartva neki vágtek a szlávok nagy síkjának s hosszas fáradozások és folytonos csaták után eljutottak oda, hol a Borysthenes vagy Dnieper

¹⁾ Filimer rex Gothorum . . . reperit in populo suo quasdam magas mulieres, quas patrio sermone Aliorumnas ipse cognominat; easque habens suspectas, de medio sui proturbat, longeque ab exercitu suo fugatas in solitudinem coegit terrae. Quas spiritus immundi per eremum vagantes dum vidissent, et earum se complexibus in coitu miscuissent, genus hoc ferocissimum edidere, quod fuit primum inter paludes minutum, tetrum atque exile quasi hominum genus, nec alia voce notum, nisi quae humani sermonis imaginem assignabat. Jornandes, De rebus Get. 8. — Aliorumnas, Aliorunnas, All-run (qui cuncta novit).

²⁾ Jornandes, De rebus Geticis 6 fej.

a Fekete tengerbe szakad. A góth nemzet azon része, mely a folyótól keletre tanyázott, ezen körülmény következtében ostrogóth azaz keleti góth, a másik visigóth az az nyugoti góth nevet nyert; e volt két külön állodalom csirája, melyek különböző törvények és főnökök alatt gyarapodtak és fejlődtek¹⁾. Az ostrogóthok királyait az Amálok, a visigóthok a Báltok családjából választották²⁾. Mint értelmes, tevékeny, nagyratörő nép hódításokat tettek, a nyugoti góthok Dáciában, melyet a Dunáig meghódítottak, a keletiek a szláv faj törzsei közt. A visigóthok, mint rettegett ellenség vagy drágán fizetett segédfél, jókor beavatva Róma ügyeibe, tevékenységüket egészen itt meritették ki; mialatt az ostrogóthok a legbarbarabb fajok elleni szakadatlan s kegyetlen háborúkba edződve lassan lassan meghódították Sarmatia és Scythia síkjait éjszakra a Tanaisig, nyugotra a Bált tengerig. Királyaik egyike Hermanarikh³⁾ hosszas uralkodását s hosszú életét háborúkra és hódításokra használta, s miután a szláv fajon úrrá lett, hatalmának egész súlyával a germán fajú népekre csapott, s azokat védeneczi állapotra szorította honfitársai és testvérei, a gepidák és góthok országáig⁴⁾.

¹⁾ Vesegothae . . . occidui soli cultores. Ugyanő u. o. 24 fejt.

²⁾ Vesegothae familiae Balthorum, Ostrogothae praeclaris Amalis serviebant. Ugyanő 3 fejt.

³⁾ Ermanaricus. Jornandes e. h. 7. fejt. — Ermenrichus. Ammianus Marcellinus XXXI. 3.

⁴⁾ Azon jegyzékből, melyet Jornandes a Hermanarikh által meghódított nemzetekről ad, mely nemzetek között sok ismeretlen előttünk, azt vehetni észre, hogy uralkodásának ki kellett terjedni csaknem az egész déli Oroszországra, Lithvániára, Kurlandra, Lengyelországra és Németország egy részére. — Omnibus Scythiae et Germaniae nationibus ac si propriis laboribus imperavit. Jornandes u. o. 23. fejt.

E volt Hermanarikh híres birodalma, mely alapítóját azon dicsőségben részelteteté, hogy Nagy Sándorhoz hasonlították, kinek hírét a góthok azután hallották, hogy Görögország szomszédaivá lettek¹⁾. Azonban Góthország Sándora a macedoniai királynak, ki a győzöttekkel oly jól bánt, sem emberségét sem bölcs országlatát nem tanusította. Hermanarikh és a góth lóditók eljárása egészen más volt. Egy uralmuk alá vetett nép fölkelést kísérelt; a legkegyetlenebb bánásmód csakhamar engedékenységre kényszerítette. Résztint annyi nagy keresztet állítottak, mennyi tagja volt azon királyi törzsnek, mely e népet kormányozta, s mindnyájokat könyörület nélkül fölfeszítették²⁾, résztint bősziült lovakkal hajtatták végre bosszújokat, s még a nők sem voltak mentek e borzasztó büntetésektől. Azon idő tájban, melyben elbeszélésünk kezdődik, a roxolánoknak, egy ostrogóthokat uraló s a Tanais mellett lakó nemzetnek, egyik főnöke egyetértésbe tette magát a hún királyokkal, s bár a terv fölfedeztetett, de a vétkesnek volt ideje menekülni. Hermanarikh haragja most ezen ember nejét sujtotta. Sanielh (ig y hivaták a nőt), négy szilaj lóhoz kötötték s darabokra szaggattatták. Testvérei bosszút esküdtek, Hermanarikhot lesbe csalták és leszurdalták³⁾. Az öreg király (ekkor

¹⁾ Quem merito nonnulli Alexandro magno comparavere majores. Jornandes u. o. 23. fej.

²⁾ Regem eorum cum filiis suis et septuaginta primatibus in exemplo terroris cruci adfixit, ut deditiis metum cadavera pendentium gemarent. Jornandes, De rebus Get. 16. fej.

³⁾ Dum enim quamdam mulierem Sanielh nomine ex gente memorata, pro mariti fraudulento discessu, rex furore commotus, equis ferocibus illigatam, incitatisque cursibus per diversa divelli praecepisset, fratres ejus Sarus et Ammius germanae obitum vindicantes, Ermanarici latus ferro petierunt: quo vulnere saucius aegram vitam corporis imbecillitate contraxit. Ugyanő u. o. 24. fej.

110 esztendő¹⁾) nem volt halálosan találva, de sebei lassan gyógyultak s még csak forradásban voltak, midőn a roxolánok újabb hívása a húnokat indulásra birta. Ezek a történeti tények; hanem a góthok később, midőn az özön, melyet eszélytelen kegyetlenségeikkel magok idéztek elő, fejök fölé csapott, babonás előítéleteikben alkalmasb okokat találtak bukásuk igazolására. Beszéltek, hogy egyszer hún vadászok ünőszarvast úzvén, ez őket lassan lassan a Palus Maeotisig csalogatta, s ezen mocsáron, melyet tengermélynek tartottak, gázlót fedezett föl előttök. A szarvas mint valamely figyelmes és értelmes kalauz haladt, megállt, nyomán visszajött s újra tovább ment, mígnem a túlpártot érve eltűnt. Könnyen rá jöttek, hogy a góthok beszéde szerint ez épen nem való, csak tünemény, ördögök által előidézett képzeleti alak volt. „Ekként vezeték“ veti utánna Jornandes, maga is góth s hona hagyományainak kissé hiszékeny gyűjtője, „ekként ösztönzék a húnokat a szellemek, melyektől származtak, a góth nemzetek megdöntésére“²⁾).

A 374-dik évben történt, hogy a nyugoti húnok tömege fölkerekedve átkelt a Volgán Balamir főnök vezérlete alatt³⁾. Először az alánokra, egy pásztor népre, ütöttek, mely a Volga és Don közötti lapályt birta; ezek kissé ellenállottak, de látván hogy sokkal gyengébbek, egyesültek ellenségeikkel, követve Ázsia nomádjainak emlékezetet haladó szokását. Azután húnok és alánok ugyanazon zászló alatt átkelvén a Palus Maeotis gázlóján, Her-

¹⁾ Grandaevus et plenus dierum, centesimo decimo anno vitae suae. Jornandes u. o. 24. fejt.

²⁾ Quod credo spiritus illi, unde progeniem trahunt, ad Scytharum invidiam egere. Jornandes e. h. 24. fejt.

³⁾ Balamir rex Hunnorum in Ostrogothos movit procinctum. Ugyan ő u. o. — Némely kéziratokban Balamber áll. Jornandes az egyetlen író, ki e királyról beszél.

manarikh királyságára rontottak. A góth király, még mindig sínve sebeiben, megkísérté föltartani „e népvatart“ mint Jornandes mondja¹⁾, de visszaveretett. Még egyszer támadt, de újra megveretett; sebei kiujultak s fájdalmával és szégyenével nem birva kardját szívébe mártotta²⁾. Hermanarikh utódja, Vithimir, vitézileg esett el egy csatában, két gyenge koru fiat hagyván maga után, kiket hú kezek a visigóthokhoz mentettek. Az ostrogóthoknak nem volt mit tenni mint meghódolni. A visigóthok várván, hogy a megtámadtatás sora rájuk kerül, a Dnieper mögé vonultak, főnökeik legnagyobbika, Athanarikh bíró vagy király parancsnoksága alatt³⁾: azonban a húnoknak könnyű lovaikkal távolság vagy folyó csak játék volt. Egy csapat lovagjok a góthok vonalán jóval fölül gázlóra akadván, egy tiszta éjjel átkelt a folyón s az ellenparton leereszkedve fölverte a király szállását, ki maga is alig tudott menekülni. Ez ugyan csak vak láрма volt, azonban ezen zajos váratlan mozdulatok a góth nehéz gyalogságot zavarba hozták s fárasztó nyugtalanságban tartották. A Pruth, mely a Dunába szakad s folyama fel részével a Kárpáth hegyek vég ágazatait éri, biztosabb védvonalul látszott ajánlkozni. Athanarikh ide költözteté seregét. Okúlva a rómaiak tanításain, a folyó jobb partját torkolatától föl a hegy-szorosokig palánkokkal és kárógátakkal rakta meg⁴⁾.

¹⁾ Quasi quidam turbo gentium. Jornandes e. h.

²⁾ Magnorum discriminium metum voluntaria morte sedavit. Ammianus Marcellinus. XXXI. 3. — Jornandes e. h.

³⁾ A góth főnököket, a rómaiak minden különbség nélkül királyoknak vagy bíráknak, judices, nevezték.

⁴⁾ A superciliis Gerasi fluminis usque Danubium Taifalorum terras praestringens, muros altius erigebat. Ammianus Marcellinus XXXI. 3. — A Pruth, melyet Ammianus Marcellinus itt Gerasusnak nevez Ptolemaeus-nál III. 8., Hierasus nevet visel. — A görögök Hero-

Előtte e pajzsossal, mint egy kortársa mondja ¹⁾, s mögötte a Kárpáthok háttérével magát biztosíthatni vagy legalább jó ideig tarthatni reménylte: azonban a dolog egészen más fordulatot vett mint gondolta.

A köz veszélynek egyesíteni kellett volna a visigóthokat, főnökeiket úgy mint törzseiket: a köz veszély megosztatta őket. E népnél minden vita tárgya volt, a vallás úgy mint a politika, a támadás úgy mint a védelem, s e meghasonlás minden esetre összefüggésben volt a század három negyedében erkölcsükbe csúszott mély változásokkal. Egy részük fölvette a keresztyéniséget, a másik buzgó pogány maradt, s mialatt Athanarikh a nemzeti vallás nevében a keresztyéniséget kegyetlenül üldözte, más két fejedelem a királyi vérből, Fridighern és Alaviv, annak védelmére nyilatkozott ²⁾. Ezen hatalmas férfiak pártfogásának sikerült is az üldözés szigorát enyhíteni, hanem e miatt köztük és Athanarikh közt lángoló személyes ellenségeskedés támadt, mely minden alkalommal kitűnt. Athanarikh a folyó háború minden lehetőségére számítva a visigóthoknak visszavonulást indítványozott a Kárpáthokba s a Kavkalandnak nevezett meredek és csak nem megközelíthetetlen fösfsíkgig, ha állomásukat szorongatni találnák ³⁾: e volt az ő terve, Fridigherné és Alavivé egészen más. Ezek a visigóth törzseknek azt tanácsláák, vonuljanak a Duna túl partjára római földre, hol a császár, mint mondák, nem fogja tőlök a szállást

dotus szerint Pyretus-nak, a scythák Poratának hívták; ezt a nevet viseli csekély eltéréssel e folyó mai nap is.

¹⁾ *Hac lorica diligentia celeri consummata.* Ammianus Marcellinus e. h.

²⁾ *Socrates IV. 33. — Sozomenus VI. 37. — Fritigernus, Fridigernus, Φριτιγέρνος. — Alavivus.*

³⁾ *Ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium.* Ammianus Marcellinus XXXI. 4.

megtagadni. Nem nyitotta-é meg Constantinus Pannoniát a siling-vandaloknak, midőn azok az ő fegyvereik előtt futottak? Valens szintannyit fog tenni a góthokért, kik valahol Moesiában vagy Thráciában termékeny földet s nyájaiknak kövér legelőket fognak találni; itt többé mi sem zavarandná őket, mert áthághatatlan gátúl a Dunát s a római határszállt fognák vonni magok s az őket üldöző ördögök közzé¹⁾. Mi a rómaiakat illeti, ezek megnyerendnék a góthok szolgálatát, melyet bizonyosan nem fognának megvetni. Ezt emlegeték Athanarikh ellenségei; ezen tört ki a viszály. Athanarikh Rómának gyermekségétől fogva ellensége s oly atyának fia, ki vele hitére rettentő esküvel fogadtatta, hogy soha nem teszi lábát római földre, Athanarikh, ki esküjét vallásosan megtartotta²⁾, megtámadta Fridighern indítványát, mint mi személyére nézve sértés, a góthokra nézve gyávaság. Fridighern azt felelheté neki, (mert e volt pártja véleménye), hogyha a keresztyének üldözői, kik ezeket nem rég agyon botoztatták, tűzbe hányták, keresztre feszítették, hogy aztán fejfelé vizbe dobják³⁾, ha ezek méltán félhetnének is római földre lépni, épen nem úgy az üldözöttek. A Krisztus fia testvér Róma fiával; jól lehetett ezt látni a vértanúság idejében, midőn az Athanarikh által üldözöttek túl a Dunán nem csak mindig nyílt menedéket és

¹⁾ Thraciae receptaculum gemina ratione sibi convenientius, quod et caespitis est feracissimi, et amplitudine fluentorum Histri distingvitur a barbaris, patentibus jam peregrini fulminibus Martis. Ammianus Marcellinus XXXI. 3.

²⁾ Asserebat Athanaricus sub timenda execratione jurisjurandi se esse obstrictum mandatisque prohibitum patris, ne solum calcaret aliquando Romanorum. Ammianus Marcellinus XXVII. 5.

³⁾ Socrates IV. 53. — Sozomenus V. 37. — Epiphanius Haeres. 70. — Acta S. Sabae Gothorum Apostoli, a Bollandistáknál, 12. april.

kenyeret, hanem vigasztalást is, szóval testvéri vendégszeretetet találtak ¹⁾). Az öreg Ulfilas ²⁾), a góthok apostola és jósa, segített terjeszteni e képzelgést, melyben maga is vakon osztozott.

Ulfilas, kinek neve oly híressé lett, a góthok történetében, Cappadociából származott. Mint a zivatar elhordja szárnyain a legnemesb gyümölcsök magvait, had és zsákmánylás vitte a góthokhoz a keresztyénség csiráit; a fogságba hurczolt római családok adták első apostolaikat ³⁾). Egy ily családból származott Ulfilas. Góth földön születve, a barbarok közt keresztyén és római apa szeme előtt növekedve ⁴⁾), egyesíté szívében a keresztyén Róma hitvallását uj hazája iránti buzgó szeretetével. Egyébiránt is személyes hála kötelékei csatolták őt a rómaiakhoz; soha nem feledte, hogy midőn még meglehetősen fiatal korában a góth királyok bizonyos ügyben Konstantinápolyba küldték volt, Nagy Konstantin őt érdeklél fogadta és korára nem tekintve nemzete püspökévé nevezte, s végre hogy egy akkor híres férfiú, a nikomediai Eusebius, a császár káplánja és megbízott embere, tette fejére kezeit ⁵⁾). Góthhonba visszatérve testtel lélekkel barbar honfiai meg-

¹⁾ Athanarius, rex Gothorum, christianos in gente sua crudelissime persecutus, plurimos Barbarorum ob fidem interfectos ad coronam martyrii sublimavit, quorum tamen plurimi in romanum solum non trepidi, velut ad hostes, sed certi quod ad fratres, pro Christi confessione, fugerunt. Orosius VII. könyv 32. fej.

²⁾ Ulphilas, Wlphilas, *Οὐλφίλας, Οὐρφίλας*; — Ulf góth nyelven segítség, védelem.

³⁾ Sozomenus II. 16. — Philostorgus Hist. Eccl. II. 5. — Basili Epist. 16. III. köt. 254. 255. l.

⁴⁾ Philostorgus II. 5. — Ősei azelőtt Sadagoltina városkában laktak, Parnassus városa mellett Cappadociában.

⁵⁾ Ordinatus fuit episcopus eorum qui in Gothia christiani erant. Philostorgus II. 5. — Socrates IV. 33.

térítésére szentelte magát. Hogy hitterjesztését könnyítse s egyszersmind megvív hasson a költői hagyományokkal, melyek a góthoknak csak nemzeti isteneikről beszéltek, azon gondolatra jött, hogy a szent írást nyelvökre fordítsa, s minthogy a góthok írást nem tudtak, számukra ábéczét szerkesztett görög és más, talán rún betűkből, melyet nyelvök némely különös hangjaihoz alkalmaztatt¹⁾. Azonban tartózkodott lefordítani az ó szövetségéből a királyok könyveit, hol a héber nép harczi adatnak elő, attól tartván, hogy nemzetében a már is erősen kifejlett harczvágyat tüzelendné, s meggondolván, ugymond egy kortársa, ki e részleteket adja, hogy a góthoknak, a mi a harcot illeti, inkább zabola mint sarkantyú kell²⁾. Ezen gyermekes eszme egy vonással élénk rajzolja a jó és szent papot, kit ily aggodalmak kínozhattak. Munkájának több hatása lett mint reménylé; egész forradalom keletkezett a góthok erkölceiben; honfitársai magok uj Mózes címre méltatták őt³⁾. Ulfilas mint püspök a román keresztyénség több zsinatában vett részt, hol őt inkább egyenes lelke s őszinte hitéért, mint hittudóságáért becsülték. Midőn az üldözés a Dniester partjain kitört, Ulfilas élete megmentését egyedül a moesiaí románok vendégszeretetének köszönheté, kik őt és mind a hittanúkat, kik őt futásában követék, tárt karokkal fogad-

¹⁾ Philostorgus II. 5. — Quis hoc crederet, ut barbara Gothorum lingua hebraicam quaereret veritatem? Hieronymi Epist. II. köt. 626. l. — Socrates IV. 33. — Sozomenus VI, 37. — Jordanandes De rebus Geticis 51. fej.

²⁾ In eorum linguam totam Scripturam transtulit, excepto libro qui dicitur Regum . . . Eo quod bellorum historiam contineat, . . . gens vero illa belli amans esset, fraenoque magis ad pugnas egeret quam incentivo. Philostorgus II. 5.

³⁾ Nostri temporis Moses . . . ὁ ἐφ' ἡμῶν Μωσῆς. Philostorgus Historia Eccles. II. 5.

ták¹⁾. Ezen egyszerű s meggyőződött ember azért mit sem kételkedett, hogy az ígélet földje az ő s testvérei számára egykor a Dunán túl leend. Szavának oly tekintélye volt, hogy könnyen magával ragadta a góthok többségét, nem csak a keresztyéneket, hanem a pogányok tömegét is, kik az új vallás ellen semmi keserúséggel nem viseltettek. Athanarikh, csak nem magára hagyatva, a törzsek maradványával visszavonult a Kavkaland szorosaiiba.

Fridighern és Alaviv csapatja megindult a Duna felé olyan renddel, melyet csak ily tömegtől, mely egy egész népmegye minden ingó vagyonát magával vitte, várni lehetett. Elöl járt a fegyveres nép, utánok a nők, gyermekek, vének, nyájak és társzekerek. Ulfilas szőke hajú s prémes papsága élén örködött a vándorló egyház fölött²⁾, mely egy kerek talapra feszített nagy sátorból állott s a szentéllyel együtt az egyházi ékszereket és imakönyveket rejtette. Az út nem volt hosszú s a góthok nem sokára a Duna partjához értek szemben a moesiai őrsökkel. E pillanatban mintegy ösztönszerűleg térdre omlottak könyörgőleg kiáltozva s karjaikat a túl part felé terjesztve³⁾. Miután a főnökök, kik előttök jártak, jelt adtak, hogy a római parancsnokkal akarnának szólni, egy csolnakot küldtek hozzájuk, melybe Ulfilas s több előkelő góthok szállottak. A parancsnok elé vezetettve előterjesztették kérelmüket. Mondák hogy honukból egy utálatos és vérengző faj által, melynek semmi ellent nem állhat, elüzetve jöttek mindennel mi legbecsesbjök, s alá-

¹⁾ Quippe qui pro fide Christi innumera subierit pericula, dum Barbari adhuc gentilium ritu simulacra colerent. Sozomenus VI. 37.

²⁾ Getarum rutilus et flavus exercitus ecclesiarum circumfert tentoria. Hieronymi Epist. ad Laet. IV. 591. l. Pelliti, gentes pellitae.

³⁾ Erectis manibus supplices ab imperatore se recipi petebant. Zozimus IV. 20.

zattal kéri a rómaiakat, engedjenek nekik földet, s ígéri hogy ott a császárt hiven szolgálva csendesen fognak élni ¹⁾). Az ügy sokkal fontosabb volt, mintsem egy végőrségi egyszerű tiszt eldönthette volna: a parancsnok azért a követeket a császárhoz utasította, ki akkor Antiochia városában mulatott. Rendelkezésekre adák, mint szokás volt, az álladalmi futárok lovait és szekereit, s azok elementek, mialatt Fridighern és Alaviv csapataikkal a lehető legjobb rendben a folyó bal partján megszállottak ²⁾).

A keleti császárság ekkor Valens kezében volt, I. Valentinianus testvérében, ki miután nyugotot dicsőséggel kormányozta, a rómaiak szerencsétlenségére nem rég elhalt ³⁾). Valensben kirívó vegyítke volt a jó tulajdonoknak és rossz hajlamoknak. Becsülendő volt szerencséje változásaiban önzéstelen és egyenes nagylelkűsége; mint a rosszak rettentője, a gyengék védője, szigorú de részrehajlatlan birónak mutatkozott, miként testvére, ki iránt tiszteletteljes csudálattal viseltetett. Ez egyetlen tekintetben lehetett hiúságát megalázva látni. Bár csak durva de vitéz s katonáit szerető katona, s arra hogy más alatt jól vezényeljen igen tapasztalt parancsnok volt is, el hagyá magát kábíttatni a szerencse fényétől, melyet csak Valentinianus érdemének köszönhetett. Képzeltésből képzelgésbe, végre olyan elfogultságba esett, mint valamely biborban született; épen úgy hitt saját csalhatatlanságába, épen oly gyermeketegen hitt hízolgóinek. Tel-

¹⁾ Missis oratoribus ad Valentem, suscipi se humili prece poscebant, et quiete se victuros pollicentes, et daturus si res flagitaret auxilia. Ammianus Marcellinus XXXI. 4. — Sozimus IV. 20. — Jornandes, De rebus Geticis 25. fej.

²⁾ Ammianus Marcellinus XXXI. 3. és köv. fej.

³⁾ Valentinianusra nézve lásd az én Histoire de la Gaule sous l'administration romaine című munkám III-dik kötetét.

jesen tanulatlan s oly annyira taníthatatlan létére, hogy ötven éves korában s tizenkét évi keleti uralkodása után sem birt annyira menni, hogy a görög nyelvet folyvást érthette volna ¹⁾, nem kevesbet igényelt, mint kormányozni a keleti egyházat, mely akkor az arianismus szakadásainak martaléka volt. Azon szórszálhasgató megkülönböztetések, a tudomány és kivált a nyelv azon törvései, melyeket a fél-arianusok használtak, s melyekbe mint valamely hálóbba gyakran a legügyesbek is fönakadtak, Valens előtt csak játéknak tetszetek: döntött, ítelt, ujtott, s udvara püspökeinek, ezen cselszövénybe veszett népnek, miután belőle csalhatatlan hittudóst csináltak, nem nagy munkába került őt őrzöngő üldözövé tenni ²⁾. Valens, hol vallásról volt szó, megtagadni látszott jellemének példabeszéddé vált egyenességét és méltányosságát s csak szigorúságát igazolta. Soha a catholicismus ily rossz napokat nem ért; püspökeit száműzték, egyházait bezárták; keleten mindenütt szakadást és hittagadást idézett elő a romlottság, vagy kényszerített az erőszak. Ezen ember, ki sokáig csak a csatatér fáradalmaiban talált gyönyört, ki a góthokat és persákat meggyőzte, csak a hittudományról ábrándozott; a közügyek iránti hanyagságában, mondhatnók, önkényt áldozta föl a római nép fejedelmének czimét az ariánus egyház fejének czimével.

Valens Antiochiában némely püspökök, kegyenczei, társaságában azon hittani élvek egyikébe merült, melyek vele mindent elfeledtettek, midőn a dunántúli események bizonytalan hírek által tudtára jutottak. Beszélték, hogy némi ismeretlen emberfaj a scythiai mocsárokból kikelvén

¹⁾ Themistius Orat. VI. IX. XI. 71. 126. 144. l. — Inconsummatus et rudis. Ammianus Marcellinus XXXI. 4.

²⁾ Socrates V. 1. — Sozomenus VII. 1. — Theodoretus IV. 21. stb.

ellenállhatatlan erővel mint bérczi folyó Európára zúdult, az alánokat az ostrogóthokra s ezeket a visigóthokra taszítva, kik mint félénk nyáj futottak előtte¹⁾. Először nevettek a dolgon, mint mesén, minthogy minden pillanatban új hírek jöttek a távolból, melyeket a jövő pillanat meghazudtolt²⁾: azonban el kellett azt csakugyan hinniök, midőn egy hírnök sebes vágztatva hivatalos jelentést hozott a visigóthok ajánlatairól és követeiknek Antiochiába indultáról. Az udvar nagy aggodalomba merült. Mit feleljenek a követeknek, miként viseljék magokat a góthok irányában? A könnyelműek és udvaroncok ujjongtak a szerencsén, mely a császárt minden körülmények közt kíséri. „Ime“ mondák „a császár ellenségei könyörögnek a szerencséért, hogy zsoldosaivá lehessenek; a rettentő góth nemzet római hadsereggé változik, mely előtt az egész barbárságnak reszketni kellend. Valens belőlök szedend ujonczokat, mennyire csak szüksége lesz, meghagyva a római földmivest ekéje mellett; a föld ekként jobban lesz mívelve s a tartományok, melyek katonai illetőségüket ezután pénzben róják le, bőven megtöltendik a császár kincstárát³⁾.“ A komoly és

¹⁾ Fama late serpente, quod inusitatum antehac hominum genus modo ruens, ut turbo montibus celsis, ex abdito sinu coortus opposita quaequae concepit. Ammianus Marcellinus XXXI. 3.

²⁾ Quae res aspernanter a nostris inter initia ipsa accepta est, hanc ob causam quod illis tractibus non nisi peracta aut sopita audiri procul agentibus consueverant bella. Verum pubescente jam fide gestorum, cui robur adventus gentilium addiderat legatorum, precibus et obtestatione petentium, citra flumen suscipi plebem extorrem... Ammianus Marcellinus XXXI. 4.

³⁾ Negótium laetitiae fuit potius quam timori, eruditis adulatoribus in majus fortunam principis extollentibus: quod ex ultimis terris tot tirocinia trahens ei nec opinanti offerret, ut collatis in unum suis et alienigenis viribus invictum haberet exercitum, et pro militari supplemento quod provinciatim annuum pendebatur, thesauris accederet auri cumulus magnus. Ugyanő u. o.

okos férfiak egészen más hangon beszéltek. „Ovakodjunk“ mondogaták „farkasokat fogadni az akolba: a juhász könnyen pórul járhatna. Jöhet olyan nap, midőn a farkasok természeti vadságuknak engedve a kutyákat megfojtják s uraivá lesznek a nyájnak ¹⁾“. Az igenlő és ellenző okok élénken meg lőnek vitatva a császár tanácsában; Valens azokat kihallgatta s azután elhatározta magát olyanoknál fogva, melyet csak ő gondolhatott ki. Kinyilatkoztatva, hogy befogadja a góthokat, ha ariánusokká lesznek.

A góthok a keresztyénséget a legkülönbélebb kezekből kapták, apostolaik közt még eretnek főnökök is voltak. A mesopotamiai Audaeus, ki azt tanította, hogy Istennek anyagi alakjának és testének kell lenni, minthogy az embert a maga képére teremtette, durva eretnekségével köztök számos hitpártost és vértanút szerzett ²⁾. Azonban mégis jó catholicusoknak hitték magokat, és bár a fél-arianismus szórszálhasogatásai az erdők ezen hittudósait tévedésbe ejthették is, mély borzalommal viseltettek a tiszta arianismus iránt, mely Krisztust atyja alá helyezte s egészen teremtménynyé alacsonyította. Püspökeik, kiket a fáradalmas hitszónoklatok gondjai egészen elfoglaltak, sok tekintetben hasonlítottak nyájukhoz. Theofilus, Ulfilas elődje, aláírta, az igaz, a nicaei zsinat orthodox végzeményeit ³⁾; de már ez utóbbi a riminii fél-arianus hitvalláshoz csatlakozott, melyet eleinte nem ítelt ellenkezőnek a catholicismussal: azután látva, hogy attól sok aláírók visszalépnek, miként azok ő is visszalépett ⁴⁾.

¹⁾ Non lupos inter canes collocari. Synesius, De regno. 25. l.

²⁾ Theodoretus IV. 10. — Epiphanius Haeres. 70. — Hieronymi Chron. — Has. Tillemont, Mémoires Eccles. VI. köt.

³⁾ Acta Graec. Concilii Nicaei. — Labbe II. köt. 52. 75. l. — Socrates II. 41.

⁴⁾ Socrates II. 41. — Sozomenus VI. 37. — Has. Theodoretus IV. 33.

Most Valens azt kívánta, hogy Ulfilas térjen vissza előbbi nézetére, s tekintélyével, melyet mindenhatónak tudtak, tukmálja rá testvéreire a mérsékelt arianismus hitczikkeit; Valens ez árrhoz kötötte követségének sikerét. Mihelyt e parancsszó meg volt adva, behizelgő tudorok, hirben álló püspökök ¹⁾ állittattak sorba a barbár útjában Kis-Ázsián keresztül ²⁾; voltak belőlök minden állomáson, kik üdvözlés színe alatt hite vallatásába ereszkedtek, vagy a kocsiba mellé ültek őt utközben térítendő. Az antiochiai palotában még rosszabb dolga volt: midőn népe nyomorairól akart szólni, a lényegek ugyanazonsága vagy egyalakúsága fölötti értekezésekkel feleltek. Védvekkel és vitákkal terhelték, hogy jobban behálózzák, s ez embertelen küzdelmek közben a szerencsétlen talán a távolból haldokló honfiai kiáltásait hitte hallani, kik hozzá megmentésökért könyörögtek. Érdemileg végre is közepszerű súlyt helyezett ezen oly szórszálhasgató dolgokba, melyek előtte oly homályosaknak tetszettek, s elhitette magával, hogy csupán a püspökök hírvágya s a pártszellem dühe csinál az egészből érdemet ³⁾. Ezek az indokok, melyek rábirták, hogy a császár akaratjának hódoljon, ha ugyan erre nézve a kor történetiróinak hihetünk, s az öreg visigóth püspök, miután vértanúi sebhelekkel rakott ősz fejét a durva kénytelenség előtt meghajtotta, eltávozott megviendő övéinek üdvét, melyet oly

¹⁾ Arianæ sectæ antistites polliciti se legationis ejus adjutores esse, modo idem cum ipsis sentire vellet, necessitate compulsus. Sozomenus VI. 37.

²⁾ Theodoretus IV. 33. — Et quia tum Valens imperator, Arianorum perfidia saucius, nostrarum partium omnes ecclesias obturasset, suae partis fautores ad illos dirigit praedicatores, qui venientibus rudibus et ignaris illico perfidiae suae virus defundunt. Jornandes, De rebus Geticis 25. fej.

³⁾ Theodoretus IV. 33. 37. — Sozomenus VI. 37. — Philostorgus II. 5.

drágán vásárolt¹⁾. Valens diadalt üllött s magát új Constantinusnak képzelte. Mindamellett is, a lehető szemrehányástól tartva, hogy a politikát a vallásnak feláldozta, elhatározta, hogy a góthok, legalább az előkelőbbek, nejei és gyermekei keljenek át elsőben s vitessenek a bel-földi városokba, hogy ott kezesekül őriztessenek, s hogy a férfiakat ne engedjék addig a folyón átszállani, míg fegyvereiket le nem rakták²⁾. Ezen elővigyázati szabályok által, melyek bölcs voltán mindenki álmélkodott, Valens azt hitte, minden veszélyt eltávolított. Egy római hajócsapat rendeltetett a góthok átszállítására, s egy külön tisztviselő Lupicinus udvarnok rendelkezése alatt polgári ügyvivők mentek ki a vidékek kijelölésére, hová a gyarmatnép települjön, az osztandó földek kimérésére, s az eleség, fa s földmívelési szerszámok kiosztására³⁾.

A keserves nehézségek, melyekkel Ulfilas és társai magokat megrohanva látták, kétszeresen meghosszabbították utjuk idejét, mialatt a Duna síkján tanyázó góthok szomorú nyugtalanságban számították a napokat. Készletük fogyatkozott s kezdték érezni az éhséget. A római őrvonalról az éjszaki síkra vetve szüntelen szemeiket, most a naszádot vélték megpillantani, mely küldötteiket visszahozza, majd úgy tetszett, mintha más oldalról a könnyű hún lovasságot látnák a láthatáron föltűnni s a tért szokott nyargalásukkal átszáguldni. Húszszor is estek ekként napjában a megcsalt reményből még öldöklőbb

¹⁾ Cum Arianis communicasse dicitur, seque et universam gentem ab ecclesia catholica abripuisse. Sozomenus VI. 37.

²⁾ Valens uti reciperentur armis prius depositis permisit. Zosimus IV. 20. — Ammianus Marcellinus XXXI. 4.

³⁾ Mittuntur diversi, qui cum vehiculis plebem transferant truculentam . . . Copiam colendi Thraciae partes . . . Alimenta pro tempore. Ammianus Marcellinus XXXI. 4. — Sozimus IV. 20. — Jordanes, De rebus Get. 25. fej.

rettegésbe. Végre kétségbeesés fogta el őket. Bár a Duna, esőtől áradtan, ekkor rettentő víztömeget hömpölygetett, sokan megkisértették erőszakkal az átkelést. Némelyek úszásnak ereszkedtek s a víz sodrába ragadtattak, mások vájt fatörzsekre vagy talpakra szállottak, melyeket hosszú rúdakkal irányoztak, de midőn hallatlan erőfeszítéssel a folyam sebjén áthatoltak, a római ijászok nyílzáport irányoztak rájuk s a folyón keresztül kasul hajótöredékek s holt testek hömpölyögtek¹⁾. A követek visszatérte vetett véget ez elkeseredési jeleneteknek. A római hajócsapat azonnal tisztéhez látott szakadatlan járva partról partra²⁾. Sokan, sort nem várva, fatörzseken vagy alig alig összekötözött szálakon vontatták át magokat. A császár parancsa szerint elsőben a nők és gyermekek keltek át, azután jöttek a férfiak. Az átkelők fejenként megszámlálására rendelt tisztviselők, mint mondják, kifáradva, vagy számukon megijedve, fölhagytak a számlálással³⁾. „Hajh!“ kiált föl Ammianus Marcellinus keservteljes kitéréssel: „könnyebb a fövenyet megszámlálni, melyet a vész Afrika partjához tenger hullámaival hord⁴⁾.“ Annyit mégis kiszámítottak, hogy a fegyverfogható férfiak száma körül-belől 200,000-re ment⁵⁾.

¹⁾ Antequam trajectus esset ab imperatore concessus, Scytharum audaciores et elatiores transitum sibi vi aperire constituerunt, sed vi repulsi deleti sunt. Eunapius Hist. 5.

²⁾ Transfertabantur in dies et noctes, navibus ratibusque et cavatis arborum alveis agminatim impositi. Ammianus Marcellinus XXXI. 4.

³⁾ Illud sane neque obscurum est neque incertum infaustos transvehendi barbaram plebem ministros, numerum ejus comprehendere calculo saepe tentantes conquivisse frustratos. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Quem qui scire velit (ut eminentissimus memorat vates) Lybici velit aequoris idem discere, quam multae Zephyro truduntur arenae. — Ezek Virgilius Aeneisének két versei, melyeket a történetíró prózájába iktat. Gyakran található nála ily classicus emlékezőkre.

⁵⁾ Non minus quam hominum ducenta millia, ad bellum apti et aetate florentes. Eunapius, Hist. 6. fej.

A túl parton szomorú s gyalázatos látmány kezdődött, melyben a római igazgatás romlottságának fekélyeit kényére kedvére föltárta. Midőn a nőket, leányokat, gyermekeket belzés végett útnak indították, a római előljárók, ezredesek, századosok, polgári tisztviselők rájuk rohantak, mint valami zsákmányra, mely osztályukra jutott. Kiki, mondja a kor írója, tetszése szerint vette ki részét, egyik egy magos és erős nőt, másik egy szőke kékszemű lánykát választott magának. Ott voltak a bordélyok ügyvivői is, üzérkedve a gyalázat helyeinek számára. A fiatal gyermekeket szolgaságra hurczolták ¹⁾. Mások, a fősvényebbek s kiknek mivelendő földjeik voltak, az izmos férfiakat szedték, kiket szolgák- vagy gyarmatosokul birtokaikba küldöttek ²⁾. A fegyverletétel iránti határozott parancs épen nem hajtatott végre; az előljárók pénzért behúnyták szemeiket s a góth vad büszkeségében örömezték oda adta minden vagyonát: aranyát, nejét, prémeit, rojtos szőnyeget, mellyekkel fényt űzött ³⁾, s így sokan maradtak fegyverben. Mi a bujdosóknak osztandó eleséget illette, az a fölügyelők gazsága miatt a hajókon megromlott, különben sem volt elegendő. Ekkor ezen szerencsétlenek éhségére üzérkedtek; a legtisztátlanabb állatok húsát aranynyal fizettették. Egy döglött ebet egy rabszolgán cseréltek ⁴⁾. Ugy tetszik, hogy a

¹⁾ Eorum autem, qui ista mandata exceperunt, exarsit hic studio pueri alicujus candidi et vultu grati; alter misertus est uxoris formosae unius ex captivis; hic captus est virgine formosa. Eunapius Hist. 6. — Sozimus IV. 20. — Ammianus Marcellinus. XXXI. 4.

²⁾ Plane unusquisque ipsorum hoc propositi habuit, ut suas domos servis, villas pastoribus et insanum amoris furorem quavis licentia imple-
rent. Eunapius Hist. 6. fej.

³⁾ Stragula ab utraque parte fimbriata. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Coeperunt duces, avaritia compellente, non solum ovium boumque carnes, verum etiam canum et immundorum animalium morticina eis pro magno contradere: adeo ut quodlibet mancipium in unum panem, aut de-

belföldi városokba szállított nők a fénytől elvakítva s a bőségben elpuhúlva, igen jól találták magokat sorsukba. „Lehetett látni“ mondja egy kortárs, „mint páváskodtak gazdag öltönyeikben, foglyokhoz nem illő uszályaikban; fiaik azonban, az éghajlat termékenysége által gyámolítva, korán érő s mérges növények gyanánt növekedtek, szívökben Róma iránti gyűlölettel¹⁾“. Mit gondolt, mit mondott mind ehhez a góthok Mózesre, ki népe számára az ígért földjének édjéi helyett csak egyiptomi nyomort és rabságot szerzett? Bajos volna elgondolni, mily szorongás s mily bánat fogta el a becsületes lelket ennyi csalódás láttára; de bármennyire méltó volt bánata, ígértét teljesítnie kellett. A pogány góthok megkereszteltettek, s mindnyájan megesküdtek a riminii hitalakra²⁾, vagyis inkább püspökük hitvallására, mert e volt előttök az igaz hittudomány. Ulfilas lélekismeretök minden gáncsát megelőzendő, azon rendszerrel összhangzólag, melyet maga csinált magának, megmagyarázta nekik, hogy e részletek csak gyengén érintik Krisztus vallását. De ez nem gátolta, hogy a visigóthok ettől fogva a catholicus keresztyénséghez tartozni megszűnjének, s később a felekezet tanainak s szelleme vakbuzgóságának természetes

cem libras in unam carnem mercarentur, Jornandes, De rebus Geticis 26. fejr. — Cum traducti Barbari victus inopia vexarentur, turpe commercium duces invisissimi cogitaverunt, et quantos undique insatiabilitas colligere potuit canes, pro singulis dederant mancipiis, inter quae et filii ducti sunt optimatum. Ammianus Marcellinus XXXI. 4.

¹⁾ *Illas autem conspiciere erat mollius et venustius, quam captivas decebat, vestitas. At captivorum filii et quidquid illis fuit mancipiorum, aeris temperie in altum se sustulerunt et praeter aetatem puluerunt et in immensam multitudinem succrevit et auctum est hostium genus. Eunapius Hist. 6. fejr.*

²⁾ *Hujus rei gratia cum omni gente Gothorum (Fridigernus) in Arianam haeresim devolutus est. Isidorus Hispalensis, Chron. Goth. — Sozomenus VI. 37. — Socrates II.*

terjedtével valódi ariánusokká, hitterjesztő és hitüldöző ariánusokká váljanak ¹⁾).

Ennyi sérelem, ennyi jogtalanság végre elkeserítette a góthokat: egy csel, melyet Lupicinus comes főnökeiknek Fridighern és Alavivnak egy vendégség alkalmával orvúl vetett ²⁾, boszújokat tetőpontra emelte; megnyitották a Duna révét az őket követett más barbár csapatoknak, titkon megszerezték vagy gyártották a fegyvert, melynek híjával voltak, s rablásnak eredtek. Egy római hadtest megkísérté föltartani őket, de Marcianopolisnál, Kis-Scythia fővárosánál, megveretett. Fridighern nem engedte, hogy bajtársai idejüket az erősségekkel vesztegessék, melyek ostromához nem értettek; jelszava volt: „béke a falaknak ³⁾”; hanem a nyílt városok, a gazdag tanyája s a szegény gunyhója érezte a könnyörületlen háború özönét. Minden bántalom, mivel a rómaiak a góthokat elhalmazták, rablás, erőszak, orgyilkosság, százszorosán vissza lón fizetve. Valens hittudósi dicsősége álmaiból kiragadva Konstantinápolyba sietett, s a nép csak hogy agyon nem kövezte; a catholicusok diadalt ültek. Midőn a városból távozott, egy remete az úttól nem messze eső kalibáját oda hagyva eléje lépett s megállította, hogy megátkozza s közel halálát megjósolja ⁴⁾. A szerencsétlenség szétoszlatá Valens lelke előtt a hatalom tömjén-

¹⁾ Sic quoque Vesegothae a Valente imperatore Ariani potius quam Christiani effecti. Jornandes, De rebus Get. 25. fej.

²⁾ Fridigernus, evaginato gladio, convivio non sine magna temeritate velociterque egreditur, suosque ab imminente morte ereptos ad necem Romanorum instigat. Jornandes e. h. 26. fej. — Ammianus Marcellinus XXX. 5.

³⁾ Pacem sibi esse cum parietibus. Ammianus Marcellinus XXXI. 7.

⁴⁾ Socrates IV. 38. — Theodoretus IV. 33. 34. — Zonaras XIII. 31. 32. — Theophanes 55. 56. l. — Cedrenus I. 313. l. — Has. Ammianus Marcellinus XXXI. 11.

füstjét; újra erélyes és oktalanságig merész katona lőn, mint fiatalsága napjaiban. Bomlásnak indult hadsereggel, némely friss csapatok- és újonczokkal bátran vállalkozott, hogy e győzedelmes csapatokat szétveri vagy e munka közben elvesz. Türelmetlen harcztágyában, vagy attól féltében, hogy a siker dicsőségét el hagyja magától raboltatni, nem akarta bevárni unokatestvérét Gratianus nyugoti császárt, ki utban volt vele csatlakozni¹⁾: e sietése vált vesztére. A rómaiak eleségben megszükkültek s Fridighern ezt tudva előbb tovább hűrczolta őket, hogy éhségre juttassa; most egy pap jött, ki isten nevére esküdzött a góthok békés szándokaira²⁾; majd költött egyezkedési föltételekkel tartóztatták a császárt, miközben a ravasz barbár egy osztály lovasságát, mely táborától távol volt, magához vonta.

A csata az Adrianopolis, ma Drinápoly és Kis-Nicaea város közti téren esett 378-ban augusztus 9-én egy tikkasztó hó napon. Fridighern a rómaiak szorultságát növelendő tüzet vettetett a cserjének, mely azok felől a síkot borította, s miután a tűz jobban jobban elharapózott, a római tábor a lángkörben mintegy fogva találta magát³⁾. Maga Valens merészsége is ártott a sikernek. A mint ugyanis testőrhada élén vigyázatlanul előnyomult, maga után vonta a legiókat, melyeket a mint a lovas-

¹⁾ Vicit tamen funesta principis destinatio, et adulabilis quorundam sententia regionum, qui ne paene jam partae victoriae consors fieret Gratianus, properari cursu celeri svadebant. Ammianus Marcellinus XXXI. 12.

²⁾ Christiani ritus Presbyter missus a Fridigerno legatus cum aliis humilibus venit ad principis castra astu et ludificandi varietate nimium solers Ammianus Marcellinus XXXI. 12.

³⁾ Ut miles fervore calefactus aestivo siccis faucibus commarceret, relucante amplitudine camporum incendiis, quos lignis nutrimentisque aridis subditis ut hoc fieret, iidem hostes urebant. Ugyanő u. o.

ságtól elszakadtak, a góthok azonnal bekerítették. A porfelleg elhomályosítá az eget s gátolta a vívókat elleneik kivevésében; a lövés vaktában ment, egymást keresték s összetévelyedtek mint szürkületi homályban¹⁾. Midőn a hadtestek összeütköztek, a barbárok tömege, mindig egy irányban nyomulva, keresztültörte a legiók hadsorát, mely annak súlya alatt szétszakadozott. E közben beáll a sötét holdtalan éj. Valens, kit tábornokai hasztalan sürgettek a visszavonulásra, folyvást harczolt, míg nem egy nyíllövésre összerogyott. Katonái fölemelék s egy paraszt kunyhóba vivék, mely nem messze esett a csatatértől. Épen sebét kötözték, midőn egy góth rabló csapat érkezett s az ajtót védve találván a kunyhót szalmával és rózsével körülrakta s ezekbe tüzet vetett²⁾. Valens beégett, seregének két harmada a síkot borította, s az egykorú írók e szerencsétlen napot méltán hasonlíthaták a cannaeihez³⁾. A góthok, Thracia és Macedonia urai, e tartományokat kényőkre dúlták a következő évig, midőn Theodosius megérkezett birtokába venni keletet. A békélni s győzni egyiránt ügyes új császár érezteté karjá-

¹⁾ Nec jam objectu pulveris coelum patere potuit ad prospectum, clamoribus resultant horrificis. Qua causa tela undique mortem vibrantia destinata cadebant et noxia, quod nec praevideri poterant nec caveri. Ammianus Marcellinus XXXI. 13.

²⁾ Cum enim oppressulatas januas perrumpere conati, qui secuti sunt, a parte pensili domus sagittis incescerentur, ne per moras inexpedibiles populandi amitterent copiam, congestis stipulae fascibus et lignorum, flammae supposita, aedificium cum hominibus torruerunt. Ammianus Marcellinus XXXI. 14. — Socrates IV. 38. — Theodoretus IV. 36. — Sozomenus VI. 40. — Philostorgius IX. 17. — Sozimus IV. 24.

³⁾ Nec ulla annalibus praeter Cannensem pugnam ita ad internecionem res legitur gesta, quanquam Romani aliquoties reflante fortuna fallaciis lusi bellorum iniquitati cesserunt ad tempus; et certamina multa fabulosae novitiae flere Graecorum. Ammianus Marcellinus XXXI. 14.

nak erejét a barbárokkal, mielőtt elfogadta volna tőlök az egyességet; azután kérelemre kényszerítvén olyan vidékre telepíté őket, hol szolgálatukból hasznot húzott. Halála után Rufinusnak, Arcadius ministerének, árulása kihozta őket onnan, hogy Görögországra zúduljanak. Ekkor kezdődik leghíresebb királyuk Alarikh alatt a visigóthok hosszú vérengző vándorlása, mely őket Görögországon és Italián keresztül déli Galliáig vezetett, hol aztán megállapodtak.

II. FEJEZET.

A húnok megérkezése a Dunához. — A Duna völgyével szomszéd barbár népek költözködése; egy részök Olaszországra tör, más részök Francia- és Spanyolországot dúlja. — A húnok elönyomulása a Fél-Duna felé. — Érintkezésök a burgundokkal a Harz-hegységben; ezek hogy jobban ellenök állhassanak, keresztényékké lesznek. Rof, a húnok fejedelmi törzsének feje, a birodalom segítője lesz; összeköttetése Aëtiussal. — Attila és Buda, a húnok új királyai; a margusi egyezség. — Attila képe. — Attila valamennyi hún főnököt tekintélye alá vet. — Az akatzírok ellen táborozik; e nép királyáva teszi idősb fiát Ellákot. — Attila megöli testvérét Budát. — Mars kardjának fölfedeztetése egy vérző ünnő által. — Attila birodalma. — A húnok és rómaiak meghasonlása a margusi püspök miatt. — Attila háborúi Pannoniában, Moesiában és Thráciában. —

II Theodosius császár tőle békét vásárol.

Mint a tenger, midőn partjain áttör s egy pillanat alatt előzönlí a védtelen síkot, úgy borították el csakhamar Balamir csapatai azon egész földet, mely a góthok megfutamodtával pusztán maradt. A húnok a Duna ropant medréhez érve dőbbenve állapodtak meg s nem háborgatták a római birodalmat, hanem folytatták a csatázást a barbár népek ellen. Mögöttök ellenséget nem hagytak; az osztrogóthok nemzete járom alá hajlott¹⁾; Hermanarikh régi védencei egymás után Balamirhez állottak; egyedül Athanarikh tartotta magát hű törzseivel a Kár-

¹⁾ Ostrogothae Ermanarici regis sui decessione a Vesegothis divisi, Hunnorum subditi ditioni, in eadem patria remanserunt. Jornandes, De rebus Get. 48. fej.

páthok legelzártabb völgyeiben; hanem ezen törzsek is bérczeik közzé szorítva s éhen halva elszánták magokat, hogy követik Fridighern példáját, kit annyira gyaláztak, s inkább megadják magokat a rómaiaknak, mint fejet hajtsanak a varázsló nők fiai előtt. Athanarikh, bár nagy lelki küzdelmek után, elfogadja e határozatot, és miután kérelmét a rómaiak épen nem utasították vissza, a visigóthok észrevétlenül oda hagyták bérczeiket, elérték a folyó balpartját s hajókra szállottak ¹⁾. Az európai, polgárisult vagy barbár nemzetekre nézve a húnoknak ezen közzéjük nyomulása, a nomád Ázsiának Európára tolu-lása, nagy esemény volt. A megszállott vidéken azonnal minden más szint öltött; a miveltség nyomai, melyek góthoktól eredtek, elenyésztek; a települt élet eltűnt, a nomád élet egész durvaságában visszajött, s azon egész tájkör, mely az Al-Dunától a Fekete tenger hosszában a Káspi tóig terül, nem más volt mint egy hordák- és nyájaktól szüntelen hemzsegő országút. A húnok királyi törzse a Dunánál szállott meg, vigyázó őrszemként foglalkozva annak vizsgálásával, mi túl történik. Királyaik deszkapalotája minden évben előbb nyomult a folyó dereka felé, s a parti népségek ellenébeni foglalásokkal, a mint a húnok határszéleiket terjeszték, minden évben szaporodott érintkezési pontjuk a római birodalommal ²⁾.

¹⁾ Gothi aspicientes benignitatem Theodosii imperatoris, inito foedere, Romano se imperio tradiderunt. Isidorus Chron. Goth. — Cunctus exercitus in servitio Theodosii imperatoris perdurans, Romano se imperio subdens Jornandes e. h. 28. fej. — Ammianus Marcellinus XXVII. 5. — Athanarikh maga Konstantinápolyba ment, melynek pompája elbűvölte s ott végezte életét. Ammianus Marcel. u. o. — Has. Themistius Orat. 13. — Sanctus Ambrosius, Proemium de Spiritu Sancto II. köt. 603. l.

²⁾ Az íróknál több hún királyt találunk említve, kikről nevökön kívül: Donatus, Charaton stb. mit sem tudunk.

E helyzetben a húnok, kik nem hogy földet miveltek volna, de még azon kevés miveltséget is lerombolták, melyet találtak, nem élhettek, ha csak a rómaiaktól gabonát és pénzt nem kaptak, vagy tartományaikat nem rabolták ¹⁾. Rómának szükségképpen zsoldjába kellett őket fogadni s ők annak jó szolgálatot tettek akár idegenek akár magok a rómaiak ellen. Képzeljük a mongol birodalmat mindenkor, midőn egy Dsingiz-Khán vagy egy Timur kezében nem volt öszpontosítva, ily tekintetet nyújtott ekkor a húnok birodalma; az elkülönzött hordák, külön királyságok, a független vagy csaknem független főnökök alig ismertek némi szövetségi köteléket. Ha egyik a római birodalom valamely tartományát rohammal fenyegette, a másik annak védelmére a császárnak azonnal segédseregeket ígért. Ez megszentezett bajvivás a testvérek közt s bizonyos mindnyájok által gyakorlott s annál tisztességesnek hitt minél nyereségesb ipar neme volt. A szövetségi kötelék gyengcsége különösen a hún urodalom két fő csoportozatában tüntette ki magát. A fehér húnok s mind azon káspi hordák, melyek Balamirt nem követték, önkormányzást, kényők szerinti had- vagy békejogot követeltek, ez történt azon törzsekkel is, melyek bár a fekete húnokhoz tartoztak, Európa határánál tovább nem nyomulva megállapodtak. Az ilynemű működésben ügyes római politika ezen elkülönödésekbe terjesztőleg avatkozott, nem kimélve pénzt és ígéretet s legkivált a keleti húnok szövetségét keresve, hogy a dunamellékieket fékezhesse. Maga a királyi törzs nem volt egységben s tagjai között, kik a törzsek kormányán osztoztak, kiki saját kezére dolgozott. Attila rettentő aka-

¹⁾ Dicebat enim suae gentis multitudinem rerum necessariorum inopia ad bellum insurrexisse. Priscus, Excerpta legationum 74. l.

rata volt az, mi őket együttműködésre szorította, mint egy első lépésül egy egységes birodalom alkotása felé.

Theodosius, kinek rendszere volt a segéd barbárokat egymás által tartani zabolán, a húnokat a góthok ellensúlyozására használta, kiknek erejétől tartott. Fiai hasonlóan ezen politikát követték. 405-ben bizonyos Uldin hún királyt látunk Honorius szolgálatában Radagais csapatai ellen, ki könnyű lovasságának rohamával a firenzei győzedelmet eldöntötte ¹⁾. Uldin már előbb is lekötölte magát Arcadiust, midőn jól bepólyázva megküldé neki a császárra ellen föllázadt, s a Dunán túlra menekült góth Gainas császári tábornok fejét ²⁾. Ugy tetszik, hogy a húnok valahányszor a visigóthokkal kellett mérközniök, kik szerintök szökevény alattvalóik voltak, dühöket kétszeresen éreztették. A birodalom zavaraival növekedett a hún hadilletőség, mely már Honorius és Arcadius alatt számos volt, még inkább nőtt pedig s 60,000 főnyi roppant számra emelkedett Placidia kormánya alatt. A dolgok ezen helyzeténél fogva, mely kincstáraikba pénzt hozott, a hún királyok kimélve bántak egy oly tartománnyal, mely jobban gazdagította őket a béke által, mint részletes rablások által teheték volna. Azért a Duna mellé telepedésök első ötven esztendejében magokat elég békésen viselték.

Azonban bár a római világ eleinte elkerülte a húnok egyenes befolyását, nem kerülte el a rendetlenségek visszahatását, melyet azoknak megérkezése és háborúik a birodalom éjszaki határvonalán előidéztek. A Duna völgye, minden fajú barbár törzsekkel borítva, melyek utjokban egymáson keresztül kasúl törtek, egymásra torlód-

¹⁾ Uldinus. Orosius VII. 40. — A firenzei csatát, mely Radagaist Róma ellen vonulásában föltartóztatta, Stilicon 405-ben nyerte meg.

²⁾ Chronicon Alexandr. 742. l. — Comitibus Marcellini Chron. — Philostorgius 531. l. — Zosimus 798—799. l.

tak s egymást taposták, fölízgatott hangyabojhoz hasonlított. Ezen torlódások közepett mintegy két ellenirányú folyam alakult, melyeken ezen csordultig telt nemzettömeg közönlenni ügyekezett. Egyik az illyr havasokon át Italiának irányzott s Radagais berohanását idézte elő, ki 405-ben Rómát sirja szélére vitte, a másik a Föl-Duna folytán nyomult elő, hogy Galliát elborítsa. Ezen utolsó bujdosást az alánok idézték elő, kik a húnoktól elváltak s ezek bosszújától rettegtek. Az alán horda, nomád mint a hún, útjában a folyamparti népségeket elsodorta s magával ragadta. Így egyesítette magával a siling vandaloikat, kik Constantinus óta a Duna római partján tanyáztak, az asting vandaloikat, kik a barbár parton a Kárpáthok tövében laktak, és távolabb a svévek számos törzseit. Ezen néphadjárat elborította Galliát a 406-dik év utolsó napjaiban, s miután azt négy év alatt rommal töltötte el, átment Spanyolországba, melynek darabjain megosztozott. E volt a nyugoti birodalomra nézve a húnok bejövetelének egyik következménye s ez még nem a leggyászosabb.

A húnok mindig előbb nyomultak, elfoglalva a bujdosóktól üresen hagyott tájakat, sátraik csakhamar a Közép-Dunánál emelkedtek. Midőn ide jutottak, előőrseik nem késtek megismerkedni a Harz hegység és a Rajna körül lakó germán nemzetekkel. A történetirők e tárgyra nézve egy igen különös eseményt beszélnek, mely minket francziákat nem egy oknál fogva érdekel, miután az a burgund népet, azon népek egyikét illeti, melyeknek vére foly ereinkben. Ezen nép előbb egészen a Harz hegyek tövében s a Majna partjain lakott s ott földmivelésből, ács munkából vagy kádárságból s kézi munkájából élt, melyre a határszéli római városokban szegődött ¹⁾. Tör-

¹⁾ Quippe omnes fere sunt fabri lignarii, et ex hac arte mercedem capientes semet ipsos alunt. Socrates VII. 30.

zseinek egy része a többiektől külön vált 407 vagy 408-ban, s átköltözött Galliába, hol Honorius császártól Helvétiaiban szállást nyert¹⁾; az a rész, mely nem hagyta el az ősi földet, a leggyengébb volt. Azért ezen gyakorolák a húnok első rablásaikat a Rajna völgyében. Midőn legkevesebbé sem várták, fölégeték a burgund falvakat, elrabolák természetményeiket, rabságra hurezolák nejeket; azután Oktár király²⁾, ki ezen rablásokat igazgatta, távozott, de csakhamar ismét visszatért. A burgundok megkisértették az ellenállást, de meg lőnek verve. Ők ekkor theokratiai kormánynak hódoltak, mely egy elmozdithatatlan főpapból, úgynevezett sinist-ből³⁾ és választott királyaikból állott, kiket a népgyűlés vagy inkább a főpap kénye szerint elmozdithatott. Ha a burgund hadsereg kudarcot vallott, ha rossz esztendő s szűk termés volt, ha a nemzetet valami természeti csapás érte, rögtön letette a királyokat, kik nem tudták az ég kegyét eszközteni; így kívánta a törvény⁴⁾. Könnyen elgondolható, hogy a burgundok a jelen körülmények közt nem kimélték királyaikat, sőt többet tettek, kitették főpapjokat. Mintán a dolgot éretten megfontolták, elhatározták, hogy egy római püspökhöz folyamodjanak, kinek közben-

¹⁾ Orosius VII. — Prosper Aquitanus, Chron.

²⁾ Oktár, Attila nagybátyja. Jornandes c. h. 35. fej. — Ouptar. Socrates VII. 7. — Ez a király Subthar-nak van nevezve Attila latin életíratában, melyet a XI-dik században egy Juvencus Coelius Calanus nevű dalmata régi irományok és ősi hagyományok után szerkesztett. Annyi bizonyos, hogy a dalmat történetíró e Subthar-ja egy azon személy a görög írók Ouptar-jával, és minthogy Juvencus Coelius Calanus őt Attila nagybátyjává teszi, Ouptar és Subthar világosan egy személy Jornandes Oktar-jával.

³⁾ Sacerdos apud Burgundios omnium maximus vocatur Sinistus, et est perpetuus. Ammianus Marcellinus XXXVIII. 6.

⁴⁾ Rex . . . potestate deposita removetur, si sub eo fortuna titubaverit belli, vel segetum copiam negaverit terra. Ugyanő u. o.

járása által a keresztyének nagy istenének pártfogását megnyerjék, mert isteneiket a rájuk rohanó ördögi faj ellenében gyengéknek vagy tehetetleneknek gyanították. A püspök (azt hiszik, hogy a trieri Szent Severus volt) azt felelte nekik, hogy kérelmök megnyerésének eszköze a szent keresztség fölvétele. „Maradjatok itt,“ mondá, „bőjtöljetek egy hétig s én megoktatlak és megkeresztellek benneteket ¹⁾.“ Heted nap megkeresztelte őket. Az egykorú elbeszélő, kitől birjuk ezen részleteket, úgy lát-szik azt akarja elhitetni, hogy az egész Rajnántúli burgund nép vette föl ekként a keresztséget, mi alig hihető, ha a körülményeket tekintetbe vesszük: több okunk van hinni, hogy ez a püspök és az előkelő főnökök közt az egész nép nevében s némileg annak meghatalmazásából történt. Bár mint történt legyen, a cél el volt érve. A burgundok ettől fogva az ördögök ellen vértézve, győzhetetleneknek hitték magokat; most már ők támadták meg s összeapritották a húnokat, csupán 3000 emberrel 10,000 ellenében. Oktár király, ki a csata előtti estét dobzódva töltötte, éjtszaka szörnyet halt ²⁾: a burgundok ez eseményben mint a másokban is az őket pártoló új isten kezét látták. A galliai burgundok már ekkor keresztyének voltak.

Ezen Oktár, kiról most emlékezünk, testvére volt Mundzukhnak, Attila atyjának; volt még két testvére Oibars és Rof ³⁾, kik mint ő független főnökök vol-

¹⁾ Ille cum septem dies jejunare eos jussisset, ac fidei rudimenta instituisset, octavo tandem die baptismo donatos remisit. Socrates VII. 30.

²⁾ Etenim Hunnorum rege, cui nomen erat Uptarus, prae nimia ciborum ingluvie nocte quadam suffocato . . . Socrates VII. 35.

³⁾ E két hún főnök, Attila nagybátyjai, nevére meg kell jegyeznünk, hogy az elsőnek nevét *Οηβαρσιος* alakban, mit Thierry Oëbarse-nak ad vissza, egyedül Priscus töredékeiben találjuk, ki őt 449-ben Attila lako-

tak ¹⁾, úgy hogy ezen királyi vérből eredt család kezei alatt volt a hún hordák nagyobb része. Rof különösen fogékony és elhatározott főnök volt. Összeköttetésénél fogva a római patriciussal Aëtiussal, ki nála kezes volt, sikerült neki a császárokra nézve nagyon is alkalmatlanul beavatkozni Róma belügyeibe. Rof, ki két kézzel látott a dologhoz, a keleti császár II. Theodosiussal 350 font arany évenkénti segélypénzt adatott magának, mit ő adónak vett, de a minek ez tisztességesebb zsold nevet adott, azért mert Rof, miután elfogadta a római tábornoki kinevezést, a császár tisztje volt, kinek szabadságában állott érdeméhez képest olyan bánásmódot vagy díjazást követelni, a milyet tetszett; ily gyalázatos okoskodásokkal ügyekezett a byzanti udvar palástolni gyávaságát. Mi a Rof-féle római tábornokokat illeti, ezek tudván hogy

máján ennek oldala mellett ülve látta. Miként hangozhatott e név eredetileg, magából ez egy adatból nem lehet meghatározni; azért adtam azt a görög leírást követve, de a görög végzet elvetésével. A második nevet illetőleg figyelembe kell vennünk, hogy az Priscusnál csak négyszer, még pedig második ejtésben kétszer (*Ρούα βασιλεύοντος*, és *τελευτήσαντος* 'Ρούα) és negyedik ejtésben (*τὸν Ρούαν*) ismét kétszer fordul elő, miből a görög nyelv ismerője előtt tisztán áll, hogy e névnek első ejtésben 'Ρούας-nak kell lenni. Minthogy pedig a görögösített neveknél, hogy az eredeti nevet tisztán megkapjuk, a latin us végzetnek megfelelő *as*, *ης*, *ις*, *ος*, *ους* végzeteket el kell vetnünk (péld. *Ἀρπαδής*=Árpád, *Ζαλιάς*=Zsolt, *Τάξις*=Taks, *Τασής*=Tas, *Βουλζόυς*=Bules, *Τεβέλης*=Tevel stb. a 'Ρούας névből a görög végzet elvetése után Ρού marad, melyet a betűk eredeti jelentése szerint Ροϋ-nak vagy igen csekély hangváltozással Rof-nak kell ejtenünk, mint erre bennünket a Tiszaparti Rof helység neve utal. Kik a Priscusnál előjövő második ejtés után a Rua vagy Roa nevet vették eredetinek, miként utánok Thierry is Roua-t ír, e név iránt nem voltak tisztában.

A ford.

¹⁾ Is namque Attila, patre genitus Mundzucco, cujus fuere germani Octar et Roas, qui ante Attilam regnum Hunnorum tenuisse narrantur. Jornandes. De rebus Get. 35. fej. — Priscus a Jornandes Mundzuccusát Mundiukhnak (*Μουνδιοῦχος*) nevezi. — Jornandes Roas-a a görögöknél 'Ροῦας, 'Ροῦγας, 'Ρογίλας. — *Ωῆβάρσιος*.

legfőbb érdemek rettenteni, ez eszközt, mely mindig a zsold növekedésével végződött, bőven fölhasználták. Rof a császárság ellenében elvül követelte fölállíttatni, hogy minden, föld és nép, mi a Duna éjszaki partján fekszik, a húnoké, miként dél a rómaiaké, hogy túl az ő urodamok van, melybe semmi más népnek nincs joga avatkozni. Három vagy négy dunántúli nép véd és támadó szövetséget kötött a byzanti udvarral; Rof élénk panaszra fakadt s háborúval fenyegetőzött ¹⁾. Két consulságot viselt férfiút küldtek hozzá magyarázatba ereszkedni, azonban e közben 434 vagy 435-ben Rof meghalt, trónját két unokaöccsének Attilának és Budának ²⁾ hagyván: ezen új királyok fogadták a római követséget.

Az értekezlet egy síkon történt a Duna jobb partján, a Moráva folyó beszakadásánál, igen közel a római Margus városhoz; a húnok lóháton jelentek meg, s miután sehogy sem akartak leszállani, a római követek, nehogy méltóságukból veszítsenek, kénytelenek voltak hasonlóan nyeregben maradni ³⁾. Oly hangot hallottak itt,

¹⁾ Cum Roua, Hunnorum rex, statuisset, cum Amildsuris, Ithimaris, Tonosuris, Boiscis, caeterisque gentibus, que Istrum accolunt, quod ad armorum societatem cum Romanis jungendam confugissent, bello decertare . . . Priscus Excerpta legat. 47. l. — Jornandes e különféle nevezetű népeket úgy említi mint az első húnokat, kik a Palus Maeotison átkeltek, Mox ingentem illam paludem transiere, illico Alipzuros, Alcidezuros (Amildzuros), Itamaros, Tuncassos et Boiscos, qui ripae istius Scythiae insidebant. Jornandes, De rebus Geticis. 24. fej.

²⁾ Attila nevét a görög íróknál Ἀττίλας és Ἀτλάς alakban, a Jornandes Bleda-ját vagy Blēta-ját Βλήδας és Βλιδας alakban találjuk ³⁾.

^{*)} A görög és latin írók által használt Bleda név, melyet Thierry is elfogad, a magyar közönség előtt ismeretlen és idegenszerű lévén, a magyar fordításban jónak láttam a helyett a hazai krónikáinkban s nemzeti hagyományainkban ránk szállott Buda nevet használni.

A ford.

³⁾ In hanc urbem a rege et Scythis delecti, extra civitatem equis insidentes, nec enim barbaris de plano verba facere placuit, convenerunt. Neque vero non suae dignitatis rationem legati Romani habuerunt, et ab hac usurpatione, eodem quoque apparatu, in Scytharum conspectum ve-

mely nem szűnt meg őket a jövő iránt nyugtalanítani. A dunai törzsekkeli szövetség közvetlen fölbontása, mind azon húnok nagyok vagy kicsinyek kiadása, kik fegyvert viseltek vagy menekültek a keleti birodalomban, a vált-ság nélkül megszökött római foglyok visszaszolgáltatása vagy mindegyikért 8 darab arany fizetése, formaszertint lekötöztetés a húnokkal ellenségeskedő egy barbár népet sem segíteni, végre az adó növelése, mely 350 font aranyról 700-ra emeltessék, ezek voltak az Attila által előterjesztett vagy is inkább előszabott egyezkedési föltételek¹⁾. A küldöttek ellenvetéseire, legkissebb fölvilágosítás iránti kérelmökre a hún királynak nem volt más válasza, mint „háboru.“ S miután a követek tudták, hogy urok mindenre kész, a háborút kivéve, fölhatalmazva hitték magokat mindent megígérni. Megesküvék azért mindkét fél, mindegyik saját hona szokása szerint téve hitét²⁾. Így végződött ezen híres margusi békekötés, melyre majd oly sokszor látjuk hivatkozni Attilát s mely neki fegyvertárul szolgált a római birodalmat politikával verni, midőn fegyverrel nem szorongatta. Hogy a szerződés megtartásabeli lelkiismeretes hűségöket bizonyítsák, nem késtek a rómaiak két vendégök, két királyi vérbeli ifjú fejedelem, Mama és Attakám fiainak kiadásával. Ezeket római földön, Carsussal, a Dunamelléki Thracia egy erősített városával szemben kézhez adták, s Attila őket azonnal az őket oda vivők szemeinek láttára keresztre feszítette; ekként igtatta be magát az uralkodásba³⁾.

nerunt, ne sibi peditibus cum equitibus disserendum foret. Priscus Exc. Legat. 48. l.

¹⁾ Unoquoque anno septingentas auri libras, tributí nomine, Scytharum regibus a Romanis pendi, cum antea tributum annuum non fuisset nisi trecentarum quinquaginta librarum. Priscus e. h.

²⁾ Jure jurando ritu patrio utrimque praestito. Ugyanő u. o.

³⁾ De quorum numero filii Mama et Attakam, ex regio genere, quos

Attila testvéröccse volt Budának, de bár közösen uralkodtak, a kormány tetteleg az ifjabb kezében nyugodott. Ő ekkor 35—40 éves lehetett, mint a történetírók megjegyzéséből kivethető, mely szerint 451-ben, galliai hadjárata korában, haja már őszbe keveredett¹⁾. Ezen fölvetel szerint születése a IV. század utolsó éveibe esik, 20—25 évvel a hún hordák Európába telepedte után. Az Attila vagy Athel név, melyet Mundzukh fia viselt s mely nem más mint a Volga régi neve²⁾, némi okot ad gondolnunk, hogy ő a napot ezen folyó partjain, a húnok eredeti szállásán, pillantotta meg; minden esetre férfivá a Duna partjain nőtt; itt tanulta a háborút s beavatva jókor az európai világ eseményeibe itt ismerte meg az ifjú Aëtium, a rómaiak kezesét nagybátyjánál Rofnál. Hihetően s a szerint a mint gyakorlatban volt a csere egy neme a barbárság és polgárisultság közt, mialatt Aëtius első hadi gyakorlatait a húnoknál, Attila az övét a rómaiaknál végezte, tanulmányozva mint vadász a vad ösvényeit ezen társadalom hibáit, a román elem gyengeségét s a barbár erejét a hadakban, a császárok alkalmatlan voltát, az államférfiak romlottságát, az alattvalók erkölcsi segélyforrásainak hiányát, szóval mindazt, mit később oly jól ki tudott zsákmányolni s mi merészségének és lángeszének emeltyűül szolgált. Aëtium és őt a barátság egy neme kötö egymáshoz, mely csekély szolgálatok- és kölcsönös kis ajándékokban mutatkozott. A római latin titkárokkal és tolmácsokkal látta el a hűnt, a hún neki viszont némi különös tárgyat, némi éktelen

Seythae suscipientes in Carso Thraciae castello crucis supplicio affecerunt, et hanc ab his fugae poenam exegerunt. Ugyanő u. o.

¹⁾ Canis aspersus. Jornandes de rebus Geticis, 35. fej.

²⁾ E folyónak maig sincs más neve a tatár népeknél. — A Volga nevet a bolgárok vagy volgárok partjaira telepedtétől nyerte a VI-dik század vége felé.

vagy nevetséges szörnyet, egyszer egy törpét, küldött ¹⁾. E két férfiú becsülte egymást s titkon tartott egymástól, mint két versenytárs, kiket a szerencse folyama egykor a csatamezőn szembe vezetend s kik egyedül méltók egymással mérkőzni.

A történetirat Attiláról oly képét hagyott reánk, mely után ezen híres barbárt igen pontosan elénk állíthatjuk. Alacsony termetű, széles vállú, nagy fejű, apró mély szemű, ritka szakállú, lapult orrú s arczsine szinte fekete volt ²⁾. Természete szerint hátravetett feje, nyugtalanul s kíváncsian körülhordott tekintete tartásának némi daczos és parancsoló kifejezést adott ³⁾. „E volt a férfiú,“ mondja Jornandes, kit örömet idézünk, mert gyermeken visszaadja a góth nemzeteknél fönmaradt benyomásokat, „e volt a férfiú, kire a végzet bélyegét ütötte, ki a népek rettentésére s a világ rendítésére született ⁴⁾.“ Ha valami fölingerelte, arcza elkomorult, szemei szikráztak; a legelszántabbak nem mertek haragja kitörésével daczolni. Szavait sőt tetteit is bizonyos hatásra számított nyomatékosság bélyegezte; fenyegetni csak rettentő kifejezésekben szokott; ha dúlt, inkább azért dúlt, hogy romboljon, mint hogy raboljon; ha ölt, csak azért ölt, hogy ezer meg ezer temetetlen halottat hagyjon az élőknak látmányul. E mellett azokhoz, kit tudtak hódolni, nyájának, kérelemmel engesztelhetőnek, szolgálai iránt nagylelkűnek s alattvalóival szemben feddhetetlen bírónak mu-

¹⁾ Később lesz szó e törpéről, kit Zerkónnak hittak, s ki mielőtt Attila birtokába került, Buda tulajdona volt.

²⁾ Forma brevis, lato pectore, capite grandiori, minutis oculis, rarus barba, simo naso, teter colore. Jornandes. De rebus Geticis 35. feje.

³⁾ Erat superbus incessu, huc atque illuc circumferens oculos, ut elati potentia ipso quoque motu corporis appareret. Jornandes e. h.

⁴⁾ Vir in concussionem gentis natus in mundo, terrarum omnium metus. Ugyanő u. o.

tatkozott ¹⁾). Öltözete egyszerű de nagyon tiszta ²⁾), élelve hús volt fűszer nélkül s ezt fatálon hordták elé ³⁾); általában szerény és mértékletes életmódja ellentétben állt a fényűzéssel, melyet maga körül kifejtve látni szeretett. A kálmuk faj ingerlékenységével megvoltak benne annak állati ösztönei is; részegségig ivott s hölgyek után szenvedélylyel járt; bár Jornandes kifejezése szerint „számtalan neje volt“ mindennap ujat vett „s fiaiból szinte nép telt ⁴⁾“. Vallásos hitet nem ismert, szertartást nem követett; csupán a jók, kik, mint a mongol uralkodóknál a sámánok, mindig mellette voltak, tanakodtak szemei előtt a jövődőről az elhatározó körülmények között.

Ezen ember, kinek élete csatákban folyt le, ritkán harczolt személyesen: fejével volt hadvezér. Mint minden ösztönében ázsiai, magát a háborút is a politika mögé helyezte, mindig elsőséget adva a csel számításainak az erőszak fölött s azokat ennél többre becsülve. Ürügyeket költeni, alkudozásokat mindig kellő időben kezdeni, azokat mint valamely fonal szálait úgy összebonyolítani, hogy bennök az ellenfél végre is magát megfogassa, ellenségét fenyegetéseivel szüntelen habozásban tartani, és mindig tudni várni, e volt az ő roppant ügyessége. A leghitványabb ürügy neki gyakran a legjobbnak tetszett, mert nem lehetett teljesíteni; abba hagyta, elővette, egész

¹⁾ Ipse manu temperans, consilio validissimus, supplicantibus exorabilis, propitius in fide semel receptis. Jornandes u. o.

²⁾ Frugalis admodum vestis nihil, quo ab aliorum vestibus dignosci posset, habebat, nisi quod erat pura et impermixta. Priscus, Excerpta Legat. a 449. évre.

³⁾ Sed caeteris quidem barbaris et nobis coena, omnium eduliorum genere referta et instructa, praeparata erat, et in discis argenteis reposta; Attilae in quadra lignea, et nihil praeter carnes. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Qui . . . post innumerabiles uxores, ut mos erat . . . Filii Attilae, quorum per licentiam libidinis poene populus fuit. Jornandes. De rebus Geticis 50. fejt.

éveken át nyugodni hagyta, de le nem mondott róla soha. Különös látmány lehetett azon számtalan követség, melylyel később a byzanti udvart terhelte, s melyeket kegyeltjeinek osztott, kiket meg akart gazdagítani. Ismerve ezen megromlott és megrontó udvar tekervényeit, mely ajándékokkal a barbár alkudozók készségét megvásárolhatni hitte, szolgálait oda utasítá szerencsét keresni a birodalom rovására, természetesen velők utóbb számolandó. Szemtelenségét annyira vitte, hogy őket a császár bőkezűségébe ajánlotta, s az ő ajánlása parancs volt. Titkárai egyikének kedve kerekedvén gazdag római örökösnyt venni nejl, Theodosiusnak kellett egyet számára találni, s miután a fiatal leány, hogy ezen gyűlölt házasságtól meneküljön, magát megszöktette, a római kormánynak azt egy más szintoly gazdaggal, de elszántabbal kellett helyettesíteni. Ilyen volt azon ember, kinek kezében a világ sorsa volt nyugvandó.

Attila nem egyébért sietett annyira, mint tette, a rómaiak megkötésével a margusi béke által, minthogy kül elfoglaltatások nélkül foglalkozhasson a királysága állapotát átváltoztatandó ujításokkal. Rofnak igen határozatlan eszméje a hún nemzet jogairól a Dunától éjszakra az uj király fejében roppant rendszerré nőtt, mely nem egyébbe irányult, mint az egyazon kormány alatt egyesített egyazon akaratnak hódoló húnok által a római birodalom ellenében egy barbár nemzetekből álló birodalmat teremteni, szóval azt tenni éjszaki Európára nézve, mit Róma délre nézve tett. Első gondja volt megállapítani felsőségét nyugoton valamennyi vele egyenlő kis főnőkök közt; nehéz volt a feladat, de sikerült, miután nagybátyja Oibars maga adott példát a meghódolásra. Keleten, a fehér húnok ágánál s a fekete húnok azon hordáiban, melyek Balamirt nem követték, a vállalat még több akadálylyal járt, de itt is némely kedvező körül-

ményeknél fogva hasonlóan sikerült ¹⁾). Theodosius, legújabb köteleztetései daczára azon dolgozott, hogy az akatzirokat ²⁾), egy hún nemzetet, mely khazár (kozár) név alatt később a Duna völgyét földülta s mely akkor a Don lapályát birta, hol az alánok helyét foglalta volt el, magához csatolja. Az akatzirok egy kis köztársaságot képeztek törzsfőnökeik kormányja alatt, kik a közöttök legöregebbet ismerték felsőbbbőkül. Theodosius küldönczei, kik ezen főnököknek ajándékokat osztogatni voltak rendeltetve, elmulasztották azt a legöregebbnél Korda nevezetűnél kezdeni, ki is szándékosan megbántottnak hitte magát ³⁾) s ezt azzal bosszúlta meg, hogy Attilát a dologról tudósította. Ez egy nagy sereg élén rögtön oda sietett, megfészkelte magát a tartományban, megverte s elölte a főnökök nagyobb részét, s Kordát, kit sehol nem látott, magához hívatta, mondván hogy várja őt, megosztandó vele a győzelem gyümölcseit. De az öreg akatzir, ki törzsével együtt egy szinte hozzáférhetetlen vidékbe vonult, igen is óvatos volt onnan ki nem menni. „Én csak ember vagyok“ felelé Attila követének, „s ha gyenge szemeim nem nézhetnek merően a nap fényébe, hogyan állhatnék ki az istenek legnagyobbikának ragyogá-

¹⁾ Pace cum Romanis facta Attilas et Bleda ad subigendas gentes Seythicas profecti sunt, et contra Sorosgos bellum communibus viribus moverunt. Priscus, Exc. Leg. 47. l.

²⁾ E nevet *Ἀκατζίροι, Κατζίροι, Ἀκατλοι* alakban találjuk (Priscusnál és Menandernél). — Agazziri (Jornandesnél). — A VII-dik században e nép a történelemben *Χαζάρροι* név alatt tűnik föl. Lásd alább Heraclius persiai hadjáratát.

³⁾ Qui ea munera attulerat, pro cuiusque gentis merito et gradu minime distribuerat. Curidachus (*Κουριδάχος*) enim secundo loco acceperat, qui, regum antiquior, primus accipere debuerat. Priscus, Exc. Leg. 47. l. *).

*) Az idegenszerű Kuridah helyett bátorkodtam fordításomban a magyar hangzásu Korda nevet fölvenni. A. ford.

sát? ¹⁾“ Attila látta kivel van dolga s Kordát békében hagyta, hanem a többi törzsekből királyságot alkotott legidősebb fia Ellák számára ²⁾). Ezen királyságból mint működései középpontjából folytatta csaknem mindig szerencsés háborúinak sorát az ázsiai hún hordák ellen. Innen tört a szláv és germán nemzetekre, terjesztve hódításait a Bált tenger partjáig ³⁾), s meghódította egész Éj-szak-Europát Skandinávián s a nyugoti szögleten kívül, mely az Oczeán, a Rajna s azon vonal közt feküdt, mely a Fel-Rajnától csak nem az Elbe folytát követte. Ezen birodalom, ha kiterjedésére fölül nem multa, vetekedett a római birodalommal.

E nagy dolgok nem történhettek a nélkül, hogy Attilának számos ellenségei ne támadjanak, különösen a királyi törzs tagjai közt, kik minden alkalommal ellenszegülést mutattak. Voltak közöttök, kik átmentek a római birodalomba a császár segélyét sürgetni; de Theodosius gyávasága mindig kezére dolgozott Attila kegyetlenségének; a szerencsétleneket kiadták a vérpadra. Bele keveredett-e Buda e cselszövényekbe? fogta-e pártjukat az elégtelenlön főnököknek? vagy egyedül személye volt-e gát nagyratörő testvére előtt, ki magával egyenlőt ismerni nem akart? nem tudjuk. A történetírat elrejté előlünk azon borzasztó családi tragoedia részleteit és bonyodal-mát, melynek csak catastrophját tünteti elénk. Attila megölte Budát „csellel és orvúl,” mondják a történetírók;

¹⁾ Si enim immotis oculis solis orbem intueri nemo potest, quomodo quis sine sensu doloris cum deorum maximo congradiatur? Priscus e. h. 448 évre.

²⁾ Ellacus. Jornandes, De rebus Geticis. 50. fejj.

³⁾ Lásd az Edda különböző helyeit és kivált az Attilára vonatkozó költeményeket; oly nyomokat találunk ezekben, melyek azt bizonyítják, hogy ezen király alatt a húnok hatalma a szláv és germán tartományok legvégső széleiig terjedt.

egyik hozzá teszi, hogy e testvérgyilkolás csak előjátéka volt az emberi nem gyilkolásának ¹⁾. A húnok erkölcsi oly vérengzők voltak, hogy e véték köz fölindulást nem gerjesztett; csak némely Budához különösen szító törzsek s némely barátai, kik emlékét fön ohajták tartani, keltek föl, ezek is könnyedén el lőnek nyomva. Ugyanezen idő tájban egy esemény adta magát elő, mely a képzelgést megragadva Attila tekintélyének sőt magának vétkének is némi természetfölötti szentesítést adni képes lehetet. Ennek megérthetésére tudnunk kell, hogy a Pontusz melléki lapályokat lakó régi scythák bálványa egy csupasz kard volt földbe ásva, melynek csak hegye volt a földszinén fölül ²⁾, méltó istenség a pusztákhoz, hol csak az erősebb joga uralkodott. Scythia területén fajt faj, uralmat uralom váltott föl, s Mars kardja (e nevet adták annak a rómaiak) századok hosszan feledésbe merült. Egyszer egy hún ökrész egyik ünőjét lábán erősen megsérülve sántítani látván, ennek okát nyomozza s a vér nyomán menve egy hegyes vásra akad, mely a magos fűből kitűnt. A földet köröskörül kiásni, a rozsdáette kardot kivenni ³⁾ s a királynak elvinni, e volt az ökrész legelső gondja. A király örömmel fogadta azt, mint az ég ajándékát, mint uralkodásának jelét, melyet neki a

¹⁾ Bleda rex Hunnorum, Attilae fratris sui insidiis interimitur. Marcellini Comitis Chron. — Jornandes, De rebus Geticis 35. fej. — Tyro Prosper. — Abbatis Urspergensis Chron. — Tendens ad discrimen omnium nece suorum. Jornandes e. h.

²⁾ Lásd Herodoti Hist. IV. könyv 76. 77. fej. — Hic (Martis ensis) tanquam sacer, et deo bellorum dedicatus, a Scytharum regibus olim colebatur. Priscus e. h. 33. l.

³⁾ Cum pastor quidam gregis unam buculam conspiceret claudicantem, nec causam tanti vulneris inveniret, sollicitus vestigia cruoris insequitur, tandemque venit ad gladium. Jornandes, De rebus Geticis. 35. fej.

végzet a világ minden népei fölött adott ¹⁾): legalább ügyekezett e véleményt terjeszteni, ha maga nem osztotta is. E pillanattól fogva úgy beszélt és tett mint az egész barbárság ura és fejedelme.

Miután Attila ezen első lépést megtette vagy közel volt hogy megtegye, szemeit ismét a románságra vetette, melyet hat vagy hét év óta nyugton hagyott. Azon módor, melylyel 441-ben a birodalom ügyeibe újra beavatkozott, különös említést érdemel, mert jól festi jellemét és politikáját. A határszéli várak egyikében kellett azon vegyes vásároknak tartatni, melyekre a barbaroknak szabad menetök volt; a húnok arra nagy számmal s rejtett fegyverrel jelentek meg. Vásár közben fegyverre kaptak, megrohanták a tömeget, kirabolták a kereskedőket s uraivá lettek a helynek. A fölvilágosítás iránti kérelmekre, melyek Konstantinápolyból jöttek, Attila azt felelte, hogy ez nem más mint megtorlás; miután a margusi püspök a hún királyok sírboltjába belopózkodván, annak kincseit elrabolta ²⁾). Jóllehet a margusi püspök tulajdonképen igen kevés érdekre lehetett méltó, a tett, mely rá volt fogva, igen bajosan hihetőnek látszott, s a vádlott azt oly határozottan tagadta, hogy a római kormánynak nem lehetett tagadását nem pártolni. Ezen vita közben Attila a folyó partját beszáguldta, kizsákmányolva a nyílt városokat s lerombolva a várakat; így vette be Viminaciumot is, Felső-Moesia nagy városát. A lakosok egyre irták a levelet a császárnak, hogy vessen véget nyomo-

¹⁾ Totius mundi principem constitutum, et per Martis gladium potestatem sibi concessam esse bellorum. Jornandes u. o. — Priscus, Exc. Leg. 33. l. — Totius Scythiae regnator. Jornandes e. h. 34. fej.

²⁾ Margi enim episcopum in suos fines transgressum regum suorum loculos et reconditos thesauros indagatum expilasse. Priscus, Exc. Leg. 33. l.

raiknak. „Ha vétkes a püspök,“ mondák, „ki kell adni; ha ártatlan, bennünket kell védelmezni¹⁾.“ A püspök híven, hogy gyávaságból őt áldozandják föl, átmegy a húnok táborába s megígéri nekik, hogy átadja a püspöki várost, ha életben maradásáról kezeskednek²⁾. Tüstént sereget adnak neki, melyet lesbe helyez, s következő éjjel Margus Attila hatalmába esik³⁾. Ez első ürügy kimerítésével a barbár király minden nap ujat talált; majd az adófizetés késett el; majd nem küldte át híven a római kormány a szökevényeket, s minden követelözése súlyául lángba borította Moesia egy egy vidékét. Ratiaria nagy és népes városát rohammal vette be, Singidont rommá tette; azután a húnok átkeltek a Száván s bevették Sirmiumot, Pannonia régi fővárosát, s ezzel Thraciának fordulva, Naissus (ma Nissa) vidékéig hatottak öt napi távolra a Dunától. Ezen várost, Konstantin szülőföldét, tökéletesen lerombolták, Sardicát (ma Szofia) kirabolták és porrá égették.

Azon néhány évi haladék, melyet Attila házi viszállyai következtében a rómaiaknak engedett, a húnokra nézve csak nyugidő volt, rablásaikat 446-ban újra kezdék. Hetven földült város, Thesszaliának Thermopylaig bebarangolása, két római hadseregnek egymásután tönkre tétele jelölte az ezen és a következő évi hadjáratokat. Theodosius, saját ellenállásában elfáradva, békét ajánlott, mely megkötött azon föltétel alatt, hogy Attila azonnal 6000

¹⁾ His gestis cum multi in sermonibus dictitarent, episcopum dedi oportere, ne unius hominis causa universa Romanorum respublica belli periculum sustineret. Priscus, Exc. Leg. 33. l.

²⁾ Ille se deditum iri suspicatus, clam omnibus civitatem incolentibus, ad hostem effugit et urbem traditurum, si sibi Scytharum reges liberalitate sua consulerent, pollicitus est. Ugyanő u. o.

³⁾ Nocte, dato signo, exiliit, et urbem inimicorum ditionis potestatisque fecit. Ugyanő u. o.

font aranyat kapjon hadi költségei kárpótlásául s hogy ezen fölül 2000 font évenkénti adót fizessenek neki¹⁾ s hogy a római terület örökre zárva legyen a húnok előtt kivétel nélkül.

Most egy igen nehéz kérdés merült föl: honnan fizetni az ígért összegeket? mert a császári kincstár üres volt; Theodosius ezt igen jól tudta s Attila előtt szint-ugy nem volt titok. Jól értesülve a császárság belügyeiről ismerte ő a tartományok nyomorát, melyhez egyébiránt ő oly sokkal járult, ismerte azon uralkodó örült tékozlását, ki soha magát meg nem gondolta, ismerte a miniszterek rablásvágyát. Azért egy külön követet küldött Konstantinápolyba, hogy siettesse az adó behajtását, a szerint mint az fizetendő volt, s hogy annak kezeibe szolgáltatását biztosítsa; e küldetésre egy Csát²⁾ nevezetű tiszjtét, főministerének testvérét, választotta. Hasonlithatatlan lealacsonyítás volt Theodosiusra nézve ezen barbár végrehajtónak jelenléte, ki a császárt kivetéssel látszott fenyegetni, ha alattvalóit ki nem zsarolja. Miután Attila adóját se halogatni se megbirni nem lehetett, a byzanti udvar a legkényelmesebb és leggyorsabb adószedési eljáráshoz folyamodott, azzal egyedül a gazdagokat s legkivált a senatorokat terhelvén. Azonban sokan a gazdagok közül az idők viszontagságai folytán tönkre jutottak, s midőn a kincstár ügynökei mértékletlen szigort fejtettek ki, kétségbeesés ragadta meg a társadalom fel-

¹⁾ Pontosabban kétezerszáz font aranyat, *δωκομύλιας καὶ ἑκατὸν λίτρας χρυσού*. Priscus, Exc. Legat. 34. l.

²⁾ Scotta, qui susciperet, advenerat. Priscus e. h. 35. l. *).

*) Priscusnál, ki egyedül emlékezik e férfiról, neve Σκόττας alakban van írva: hogy azonban az idegen nevekben előforduló *σκ* összetett betűk a görög nyelvben nem létező cs hangot fejezik ki, számos példával bizonyítható. Azért az eddig úgy a hazai mint külföldi írók által a görög szöveg latin fordítása után Scotta-nak irt nevet, eredeti hangzására visszavinni ügyekezve, bátor voltam a görög végzet elvetésével Csát alakban visszamagyarosítani, melyet mint helynevet a Borsod megyei Csáth mezőváros nevében fölitalálunk.

sőbb osztályait; a nők eladták ékszereiket, az apák házi butoraikat. Találkoztak, kik segélyforrások hiányában magokat fölakasztották, vagy éhen ölték el¹⁾. Az elkéserrültség és szégyen határtalansága fölébreszthette volna ezen kormány crélyét s a helyett azt teljesen leverte. Attila hatalma, lángesze, ördögi szelleme által bizonyos búverővel hatott Theodosiusra, mely őt a vésszel szemben elszibbasztotta. Nem tudott egyebet, mint átkozni a barbárt s vesztét kívánni, a nélkül, hogy annak előkészítéséhez utolsó erőfeszítést merészelt volna. Jobb szeretett elkábulni hitvány vagy nevetséges foglalkozásaiban, melyek közt töltötte életét. Micsoda férfias határozottságot lehetett várni ezen udvartól, melyben a császári fő kardhordó²⁾ egy herélt volt? Nem értett az egyébhez, mint asszonyi cselszövényhez s nem gyakorolt mást mint áru-
lást; így Theodosiusnak és a római birodalomnak pórul kellett járni.

¹⁾ Conficiebantur enim illae pecuniae cum acerbitate et contumelia . . . mundum uxorium et pretiosam supellectilem in foro palam et publice venum exponebant . . . Multi sibi violentas manus attulerunt, aut ap-
tato collo laqueo vitam finierunt. Priscus e. h. 35. l.

²⁾ Spatharius. Σπαθάριος. — Ez a konstantinápolyi udvar egyik főméltósága volt.

III. FEJEZET.

Attila követsége Theodosiushoz. — Edek és Orestes. — Chrysaphius herélt Edeket megvesztegeti, hogy Attilát ölje meg. — Theodosius követsége Attilához: Maximinus, Priscus, Vigil. — A hún és római követek együtt indulnak Hunniába. — Thracia és Moesia siralmas állapota. — A sardicai pihenés; a Maximinus által adott ebéd; a rómaiak és húnok közötti szóvita; Orestes fenyegetőzése. — Naissus romjai. — Attila nagy vadászatra készül Pannoniában; a követségek átkelése a Dunán. — A két követség elválik egymástól. — Attila táborra. — A hún tisztek látogatása Maximinusnál. — Attila kihallgatása; udvarának rajza; Attila haragja Vigil tolmács ellen. — Attila Vigilt visszaküldi Konstantinápolyba. — Megtiltja, hogy a rómaiak semmit Hunniában ne vásároljanak. — Maximinus és Priscus követik Attila táborát. — Attila nejlül veszi Eskám leányát. — A rómaiak utazása a Tisza mocsárain keresztül; egy vihar ott éri őket. — Buda egyik neje ad nekik szállást. — Találkozásuk a nyugoti császár által Attilához küldött követséggel. — E követség célja; a sirmiumi edények. A két követség Attila lakába érkezik.

II. Theodosius, Arcadius fia s a birodalom legnagyobb nevének örököse, egyike volt azon erény és vétek nélküli uralkodóknak, kik a népeket bizonyosabban elvesztik, mint a zsarnokok tehetnék; mert közlik azokkal lelkök gyengeségét és a közjó iránti közönyösségüket. Ötven esztendősen csak nem ránczos arccal is csak olyannak, mint tizenöt éves korában, úgy szólván rendes fiatal embernek mutatkozott, ki tanulmányait szabályszerűleg űzte, áhítatosságát szorgalmasan gyakorolta, az erkölcsi botrányokat kerülte, ezen fölül jeles vivó, kitünő íjász, derék lovag volt, a vadászatot s lovagköri zajos versenyeket szenvedélyesen szerette, ma-

gát abban hánytatta, hogy jól mulattassa alattvalóit a pompázással, mely azokat tönkre tette, s a fejedelmi nagyságot szertelen pazarlásaiba helyeztette. Egyetlen hasznos vállalat, mely uralkodása alatt jött létre, ajánlotta emlékét az utókornak: a keresztyén császárok által kihirdetett törvények egybegyűjtése; kortársai azonban, kik őt közről látták, nem adtak neki más mint szépiró melléknevet; ezt egyébiránt meg is érdemelte szép írásával, melylyel a legügyesebb másoló mestereket is kétségbe ejthette ¹⁾).

Ezen öreg gyermek nem tudott mit tenni szabadságával: azért mindig örömmel adta azt másnak át, nem törekedve egyébire, mint hogy önkényes gyámság alatt szerencsésen élhessen. Midőn nem nénje Pulcheria, legcsélyesebb és leghivebb tanácsosa, társaságában uralkodott, midőn nem nejének a tudákos Athénaisnak olykor kissé kemény jármát viselte; ki bölcsész atyjának iskolájából dölyföt és Agrippina-féle viseletet vitt a trónra, heréltjeinek s különösen kamarásának a heréltfőnöknek hódolt. Ezen heréltfőnök, igaz, gyakran változott, azonban tekintélye mindig ugyanaz maradt; a byzanti palotázadások csaknem szakadatlan érték egymást, s a történelem méltónak tartotta följegyezni mind ezen herélt dynastiákat, ha ugyan e szó e fajta emberekre alkalmazható: Theodosiusnak tizenöt kamarását, miniszerelnökét számlálja elő, kik huszonöt év alatt egymást kitúrták s többször saját kezeikkel fojtották meg ²⁾). Végre 443-ban a kormánybot Chrysaphius kezébe került, ki azt merészen meg tudta tartani, vetélytársainak elnyomása s urá-

¹⁾ Socrates VII. 22. — Sozomenus IX. 1. 394, 395. l. — Cedrenus I. köt. 335. l. — Manasses 55. és köv. l. — Lásd: Tillemont, Histoire des Emp. VI. köt. 19. és köv. l.

²⁾ Has. Tillemont, Hist. des Emp. VI. köt.

nak megnyerése végett sem nyilvános rablásoktól, melyek a császári kincstárt meggazdagították, sem erőszaktól, sem hitszegéstől nem tartózkodva. A mi aljasság és romlottság képzelhető, uralkodott vele hét esztendeig, s erőt vett a fejedelmen, kinek szíve mégsem volt egészen zárva a becsületérzés előtt. Theodosius természeténél fogva kevéssé lévén harczias, aranynyal ügyekeztek az ellenséget lefegyverezni, elűzték a birodalomnak használható tábornokokat, kik gyávaságaikat kárhoztaták, mint nagyravágó zavargókat. Ilyen kormány méltán megérdemelte mind azon megvetést, melylyel tetézni lehetett; Attila sem kimélte azt tőle, míg ellenkezőleg a nyugoti birodalomban Aëtius személyét és kormányát megbecsülte¹⁾.

A 449-diki év első havaiban hún követek czime alatt két fontos személy érkezett Konstantinápolyba: Edek²⁾ született hún vagy scytha, miként a görögök ókori kifejezéssel nevezték, és egy pannoniai, Orestes nevezetű; az első Attila testőrségének főtisztje, a második főtitkoka. Ugyanazon Orestes volt ez, ki néhány év múlva fiának Romulus Augustulus-nak nevével a nyugoti császároknak a nagy Caesar és Augustus által megnyitott sorát bezárta; mely körülmény maga is megérdemli, hogy róla az előadásban részletes említést tegyünk. Petaviumban, a mai Pettauban a Dráva mellett, született tisztes és vagyonos szüléktől, még ifjú korában fényesen házasodott, Romulus comesnek, egy azon tartományban tekintélyes s a nyugoti kormány által több követséggel tisztelt férfinak lévén vejévé. Azonban e szerencsés hely-

¹⁾ Ez utolsó római jellemére és kormányára nézve vesd össze „Aëtius és Bonifacius“ ezim alatt közzé tett értekezésemet.

²⁾ E név Priscusnál, kinél fordul egyedül elő, görög végzettel Ἐδῆκων alakban van írva. Az eredeti egyszerűbb Edek vagy lágyabb kiejtéssel Egyek névnek megfelel Szabolcsban a Tisza mellett eső Egyek helység neve.

zet nem elégítette ki. Orestes az afféle akkor igen számos emberek közzé tartozott, kiket nyugtalan nagyravágyás és lázas kalandszomj a barbarok mellé űzött, és a kiknek szívökben épen elég becsületesség honolt hiven elárulni hazájokat a barbár részére, ki őket fizette. Mialatt a húnok Pannoniát ideiglenesen elfoglalták, behízelgte magát Attilához, s ez, ki örült hogy ilyféle római ügyvivője lehet, őt titoknokul maga mellé vette. Ezért Orestes értelmességét és hűségét honfiai és családja legveszedelmesb ellenének szolgálatára szentelte. A barbarok közt, kik csatázni igen de egyebet nem is tudtak, értelmessége befolyásos állást biztosított a rómainak, épen úgy mint a barbárnak bátorsága és karjának ereje a rómaiaknál, kik ehhez nem értettek. Ha voltak Attila titoknoka állomásának veszélyei, voltak előnyei is, s ez állás minden esetre igen irigylett volt; Orestesnek ez esetben egy csoport kalandorral kellett versenyezni, kik vele nem mérkőzhettek.

A hún királynak rendszerében volt, némi érdekű követségeknél, a nemes és főtisztviselő húnokhoz valamelyik római eredetű szolgáját csatolni, kik jól ismerve a római kormány embereit és ügyeit ügyesen küzdöttek a császári ügynökökkel, s ebből Attila nem csupán a jobb politikai szolgálat előnyét, hanem egyéb hasznát is húzott. Minthogy e két osztály: a született húnok és a húnokká lett kalandorok, egymásra halálból irigykedett, köztök versengésök következtében állandó kémség fejlődött ki, melynek urok ügyesen tudta hasznát venni. E volt az eset Orestes és Edek közt is; ez baromi és dolyfős létere társát szolgájául tekintette, az rajta vagy valódi befolyásának csillogtatásával vagy azon retteggetéssel állt bosszút, melyet hitelével gerjesztett. Új előterjesztvényeket vagy jobban szólva királyuk új követeléseit vitték Konstantinápolyba, melyek szemtelenségre

mindent fölülmultak, mit a császári udvarnak eddig el kellett nyelni. Először is, Attila magának ítélvén mint kétségtelen hódítmányát a Duna jobb partján azon földet, melyet a mult években Moesiában és Thráciában elpusztított, (e terület szélességét a folyótól öt napi járó földre határozta), követelte, hogy a két birodalom határa barátságosan Naissusnál (Nissa) állapitassék meg, következőképen a vegyes vásárok, melyeket a Dunánál tartottak, ezen városba helyeztessenek át¹⁾. Követelte továbbá hogy hozzá követekül a legelőkelőbb consulviselt férfiakat s nem mint eddig bátorkodtak, jött-menteket küldjenek; különben, mondá, nem fogadandja el őket; ha ellenben a császár kívánságát méltányosnak elismerendi, ő eléjük fog menni Sardiciáig²⁾. Végre megújította örökös panaszát a szökevények iránt, kinyilatkoztatván, hogy ha kiadatásuk késni fog, vagy ha a római alattvalók a Dunától délre a húnokra szállott területen fekvő földeket mivelni merészelnék, újra kezdi a háborút³⁾. E volt tartalma a levélnek, melyet Attila követei hoztak s Theodosiusnak egy ünnepélyes kihallgatáson a császári palotában átadtak. Ezután szokás szerint látogatást akartak tenni a minisiterelnök Chrysaphiusnál. Egy Vigil⁴⁾ nevű

¹⁾ Neque forum celebrari, ut olim, ad ripam Istri, sed in Naisso, quam urbem a se captam et dirutam, quinque dierum itinere expedito homini ab urbe distantem, Scytharum et ditionis Romanorum limitem constituebat. Priscus, Exc. Legat. 37. l.

²⁾ Legatos quoque ad se venire iussit non ex quolibet hominum genere et ordine, sed ex consularibus illustriores, quos mittere libuerit, quorum expediendorum gratia in Sardicam descenderet. Priscus e. h. *).

*) Sardica, Priscusnál Serdica is, Béla király névtelen jegyzőjénél castrum Sereduey (szeredőezi vár) a mai Sophia Bulgáriában. A ford.

³⁾ De transfugis non redditis querebatur, qui nisi redderentur, et Romani a colenda terra abstinere, quam bello captam suae ditioni adjecerat, ad arma iturum minabatur. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Priscusnál e név Βιγίλας-nak van írva, melyből a görög végzet

római, ki köztök és a császár közt tolmácsul szolgált, s ki ismerős volt velök, miután a mult évben mint követ-ségi segéd a húnoknál járt, ajánlkozott őket oda vezetni s így együtt mentek.

Hogy a császár kihallgatási terméből a fő kardhordó és miniszerelnök herélt szállására érhesse nek, keresztül kellett menniök az egész épület belsején, azon porphyrtól és aranytól csillogó csarnokokon, azon fejér márvány folyosókon, azon egyetlen palotát képező különböző palotákon, melyek Konstantin városát a világ legfölsége-sebb helyévé tették. Edek minden lépésnél elragadtatott, minden új tárgy láttára fölkiáltott: mily boldogok a ró-maiak, hogy ily gyönyörűségek közt élhetnek s ennyi kincsök van¹⁾. Vigil nem mulasztá el beszéd közben el-mondani Chrysaphiusnak a barbár gyermeteg megdöbbe-nését és a rómaiak boldogságáról ismételt fölkiáltásait s beszéde közben a vén herélt lelkén egy pokoli eszme vil-lant át. Edeket félre vonván, monda neki Chrysaphius, hogy ő is aranyos palotákban lakhatnék s élhetné e bol-dog életet, melyet a rómaiaknak irigyelt, ha vad honát oda hagyva hozzájuk költöznék²⁾. „De,“ viszonzá Edek élénken, „a szolga nem hagyhatja el urát annak meg-egyezése nélkül; ez vétek lenne³⁾“. A herélt erre a be-

elvetése után az eredeti latin Vigil nevet kapjuk, melyet azért a Thierry által is használt görögös Vigilas helyébe visszaállítottam. A ford.

¹⁾ Admirabatur barbarus regiarum domorum magnificentiam. Ugyanő u. o. 38. l.

²⁾ Vigilas autem, simul atque barbarus in colloquium venit cum Chrysaphio, interpretans retulit, quantopere laudasset Imperatorias aedes et Romanos beatos diceret propter affluentes divitiarum copias. Tum Ede-coni Chrysaphius dixit, fore eum hujusmodi domuum, quae aureis tectis praefulgerent, compotem et opibus abundaturum, si, relicta Scythia, ad Ro-manos se conferret. Priscus, Exc. Legat. 38. l.

³⁾ Sed alterius domini servum, Edecon ait, nefas esse eo invito tantum facinus se admittere. Ugyanő u. o.

szédet félbeszakasztva kérde tőle, mily rangot visel a húnoknál s van-e szabad bejárása urához? Edek felelé, hogy egészen szabadon járhat hozzá, mert maga is egyike azoknak, kik őt őrzik, a mennyiben a főkapitányok mind egyike éjenként sor szerint szokott a király laka előtt őrködni. „Na jó,“ kiálta fel az ezen fölfedezés által elragadott herélt, „ha megígéred, hogy tudsz hallgatni, mondani fogok egy eszközt, hogy könnyen a legnagyobb kincshez juthass, hanem ez olyan dolog, melyről értekezni idő kívántatik. Jöjj azért ma délre hozzám ebédre, de egyedül, Orestes és más követársaid nélkül ¹⁾.“

A barbár pontosan megjelent a találkozóra, hol már a tolmács jelen volt. „Javadat akarom,“ mondá Chrysaphius fölfogva a reggeli beszélgetést, „de akár fogadod el akár nem, esküdjél meg, hogy senkinek a világon föl nem fedezed, mi közöttünk történni fog; én magam részéről kötelezem magamat.“ Kezet adtak s Vigil jelenlétében megesküdtek ²⁾. Ekkor a herélt himezés nélkül szóba ereszkedvén, előadja, hogy Attila megölése körül forog a dolog. „Ha sikerül,“ mondá „eltenned őt láb alól s a római határra jutnod, Theodosius részéről határtalan hálára számithatsz; több tisztelettel s kincscsel leszesz elhalmozva, mint mennyit képzelni tudsz.“ Bármily különös volt is a bizalmasság, úgy látszott nem lepte meg Edeket, ki pillanatnyi hallgatás után válaszolá, hogy a mit akarnak, megteszi ³⁾. „Hánem“ tevé hozzá, „pénzre van szükségem az utakat előkészíteni s vitézeimet meg-

¹⁾ Cui rei tractando otio opus esse: hoc vero sibi fore, si ad coenam rediret sine Oreste et reliquis legionis comitibus. Priscus, u. o. 39. l.

²⁾ Tum per Vigilam interpretem datis dextris et jurejurando utrumque praestito. Ugyanő u. o.

³⁾ Eunuchus Edecon assensus est. Ugyanő u. o.

nyerni, tulajdonkép nem nagy összegre, mert ötven font arany bőven elég lesz ¹⁾.” Chrysaphius azt azonnal le akarta fizetni, de Edek visszatartóztatta. „Nem vihetem” mondá „magammal ezen pénzt. Attila tüstént megérkeztünk után szokása szerint a legapróbb részletekig elbeszélteni velünk, mit kapott mindegyikünk a rómaiaktól, akár pénzben, akár ajándékban; ötven font arany sokkal nagyobb összeg, mint sem társaim vizsga szemei elől könnyen elrejtthessem; a király rajta kap s gyanúba vesz ²⁾. Jobb lesz ha Vigil eljő velem Hunniába, azon szin alatt, hogy a szökevényeket visszavigye, mi majd ott tanakodunk, s ő midőn a kivitel pillanata megjő, tudósítani fog, miként juttasd kezemhez a kialkudott összeget.” Chrysaphius örült a barbár jó ötletének s ebéd után sietett mindent elbeszélni a császárnak, ki miniszterét megdicsérte; az udvarmester Martialis, tanakodásukba meghivatván, részéről mi ellenvetést sem talált. Nem volt egyéb hátra, mint a kiviteli intézkedésekhez fogni, miután az eszme mind hármok előtt oly természetesnek tetszett. Az éjt e fölötti elmélkedéssel töltötték.

Elsőben is abban egyeztek meg, hogy a cselt jobban elfedezendőek ne küldjék Vigilt megbízatási czim alatt, hanem mint egyszerű tolmácsot egy látszólag komoly követséghez csatolva. Ezen első pont megállapítása után abban nyugodtak meg, hogy a követséget, melynek ürügye a császár felelete legyen a hún király követeléseire, oly emberre, ki magosan áll nem csak a közigazgatási hivatalnokok rangsorában, hanem a köztiszteletben is, szó-

¹⁾ Ad hanc rem peragendam opus esse pecuniis, non quidem multis, sed quinquaginta auri libris, quas militibus, quibus praeesset, qui sibi ad rem impigre exsequendam adjumento essent, divideret. Ugyanő u. o.

²⁾ Etenim Attilam se, simul atque redierit, percunctaturum, ad reliquos omnes, quae munera sibi et quantae pecuniae a Romanis dono datae sint: neque id celare per collegas et comites licitum fore. Ugyanő u. o.

val becsületes emberre kell bízni. Ha sikerül a fogás, mondák igen okosan Theodosius ministerei, a császár nem mulasztja majd el a gyilkosokat megtagadni, s követének jó hírneve őt a gyanúnak még árnyékától is megmen-
tendi; ha balúl üt ki, ugyan egyre megy; képviselőjének becsületessége biztosítékot nyújt a fejedelem ártatlanságá-
ról a világ sőt maga Attila szemei előtt is ¹⁾. A számi-
tás ügyesen volt téve s benne megegyeztek. A byzanti
udvar szolgálatában álló becsületes emberek névsorát át-
vizsgálták s a választás Maximinusra, egy egyenes lel-
kéért becsült férfiúra esett, ki országos küldetésekben
annak több bizonyosságát adta. Ő egyébiránt keresztül
ment a magos hivatalok egész lépcsőzetén, a consulságot
kivéve. Nem kérdték, fölfedeztetés vagy nem sikerülés
esetében mi fogna történni ez emberrel, kinek becsületes-
sége a bűn palástjául szolgálándó volt; Chrysaphius he-
réltnek egészen más gondjai voltak.

Egyébiránt az alkalom kedvezőnek látszott magokat
egy oly ellenség irányában, kitől nem sokára nem kel-
lend tartaniok, büszkének és rómainak mutatni. Attila
levelére válaszolva azt irták, hogy tartózkodjék a római
területnek minden szerződéselleni megtámadásától, s hogy
a császár visszaküldi neki a tizenhét szökevényt, kiket
volt képes csupán a keleti birodalom egész kiterjedésé-
ben fölfedezni. E volt az irott válasz ²⁾: hanem a kö-
vetnek e mellett szóbeli előterjesztést kellett adni az Edek

¹⁾ Vigilam quidem specie interpretis, quo munere fungebatur, quae Edeconi viderentur, executurum, Maximinum vero, qui minime eorum, quae in consilio Imperatoris agitata erant, conscius esset, litteras ab eo Attilae traditurum. Priscus, Exc. Legat. 39. l.

²⁾ Minime decere Attilam foedera transgredientem Romanorum regi-
onem invadere; et antea quidem plures nunc vero decem et septem trans-
fugas mittere: nec enim plures apud se esse. Et haec quidem litteris
continebantur. Ugyanő u. o.

megbizatásának többi pontjai iránt. El kellett mondania, hogy a császár nem ismeri el Attilának azon jogát, hogy consulságot viselt követeket követelhessen, miután ősei vagy elődei, a scytha királyok, mindig megelégedtek egy egyszerű küldöttel, olykor egy hirnökkel vagy egy vitézzel is ¹⁾; hogy ajánlata, miszerint a római követek fogadására Sardicába megy, nem egyéb tűrhetetlen gúnynál; létezik-é még Sardica, van-é benne kő kövön? s nem Attila rombolta-é le? Végre a császár Edek iránt nagy hidegséget színlelt, s tudósította a hún királyt, hogy ha igazán szíven fekszik a közöttöki viszályok kiegyenlítése, Onegesiuszt kell hozzá küldenie, kinek békebiróságát Theodosius előre is elfogadta ²⁾. Ekkor Onegesius Attila első ministere volt. Edek ez utasításokat vagy legalább tartalmuk egy részét ismerte. Chrysaphius még egy titkos értekezletet is eszközlött neki a császárral. Így tehát ezen követségnek két elkülönzött s mind a személyeket mind az ügyeket illetőleg egymástól teljesen idegen rendeltetése volt; egyik nyílt, kivallott s a római kormány iránt szilárdságáért tiszteletet gerjesztő, másik titkos és alávaló; a követ, tudta nélkül, gyilkos kíséretében utazott. Maximinus tartva a hosszú út unalmasságától, vagy érezve egy jó tanácsadó szükségét, társul vette maga mellé a görög történetirót Priscust, kinek barátsága előtte becses volt; e körülménynek köszönhetjük az akkori legérdekeseb útleírások egyikét, valamint az V. század történelmének legtanulságosabb lapjait ³⁾.

¹⁾ Coram autem, Maximinum suis verbis jusserat Attilae dicere, ne postularet majoris dignitatis viros ad se legatos transire. Hoc enim neque ipsius majoribus datum esse, neque caeteris Scythiae regibus, sed quemlibet militum aut alium nuntium legationis manus obisse. Priscus u. o.

²⁾ Caeterum ad ea, quae inter ipsos in dubietate versabantur, dijudicanda sibi videri Onegesium mitti debere. Ugyanő u. o.

³⁾ In hac legatione Maximinus precibus mihi persuasit, ut illi comes essem. Priscus, Exc. Leg. 39. l.

Edek és Maximinus egyszerre hagyták oda Konstantinápolyt. Az együtt utazó két követségnek kölcsönösen kellett egymást kalauzolni és segíteni: a rómaiaknak a birodalom határában s a húnoknak túl a Dunán. Maximinus mint kiképzett udvari ember teljesíté a kísérői tisztet, ajándékokat osztott barbár vendégeinek s időről időre meghívta őket ebédre kíséretökkel együtt. Az ebéd a lakosok által szolgáltatott marhák- vagy juhokból teltek, melyeket a követség szolgálai levágtak, eltagoltak s elkészítettek ¹⁾. Sardicában, hol az utasok megállapodtak, Maximinus meggyőződhetett, hogy a császári korlátnokságnak ezen város iránti felelete semmit nem nagyított; mert nem találhatott benne egy fedelet, mely alá vonuljon; sátrakat üttetett a romok közt, mintha pusztában lett volna. Ebéd alatt a társalgás bortól hevítve a hún és római kormány összehasonlítására került, egyik a másiknál jobban magasztalta uralkodója dicsőségét, a húnok elragadtatással beszélve Attiláról, a rómaiak Theodosiust védelmezve, midőn Vigil azon keserű megjegyzést tévé, hogy nem igazság embert istenhez hasonlítani ²⁾: az isten, véleménye szerint, Theodosius volt. Ezen idéetlen közbeszólás valódi vihart idézett elő; a húnok orditottak, szitkozódtak, magokon kívül látszóttak, s Maximinusnak egész ügyességét s Priscusénak minden segélyét elő kellett venni, hogy a beszédet másra fordítva a csendet visszaállithassa ³⁾. A követ tökéletes békét akarván eszközölni,

¹⁾ Bobus igitur et ovibus, quos incolae nobis suppeditaverant, jugulatis, instructo convivio epulati sumus. Priscus u. o.

²⁾ Ad quae Vigilas dixit, minime justum esse, Deum cum homine comparare, hominem Attilam, Deum Theodosium vocans. Ugyanő e. h. 39. 40. l.

³⁾ Id aegre tulerunt Hunni, et sensim ira accensi exasperabantur. Nos vero alio sermonem detorquere et eorum iram blandis verbis lenire. Priscus, Exc. Legat. 40. l.

ebéd után sátrába vitte két fő vendégét s mindegyiket egy himzett s indiai gyöngygyel kivarrt szép selyem öltönyvel ajándékozta meg ¹⁾. Orestes meg volt lepetve, de bár egészen nyereményének vizsgálásába mélyedve, Edek távozását látszott szemeivel kémlelni, s mihelyt annak távoztát látta, mondá Maximinusnak: „látom, hogy igazságos és okos férfiú vagy, okosabb mint a császár némely más ministerei, kik Orestest megvetették, Edekot egyedül híván meg ebédre s csak neki tartván ajándékait ²⁾.“ Mit akart ezzel Attila titoknoka mondani, Maximinus nem értette, mert épen nem volt értesülve azon körülményekről, melyek kineveztetését megelőzték; s midőn tudakozta, hol s miként tisztelték meg az egyiket s vetették meg a másikat, Orestes egy szót sem szólva távozott. Más nap útközben a követ hivatta Vigilt s fölvilágosítást kívánt a tegnap hallott szavakról; ez a kérdést kijátszva azt felelte, hogy Orestes, ki utoljára is nem egyéb mint irnok és szolga, nevetséges érzékenységet mutatott egy jeles vitéz, egy oly nemes hún ellenében, mint Edek ³⁾; azután lovát az utóbbi felé irányozván őt hún nyelven megszólítá s vele hosszasan beszélgetett. Edek megütközöttnek látszott s ingerülten beszélt ⁴⁾. Vigil azt jelentette a beszélgetésről, a mit akart; azt mondta Maximinusnak, hogy Attila titoknokának szemtelen követelése hozták oly ingerültségbe a nemes hűnt, hogy nagy bajjal tudta tartóztatni.

¹⁾ A coena ut surreximus, Maximinus Edeconem et Orestem donis conciliaturus, sericis vestibus et gemmis Indicis donavit. Priscus u. o.

²⁾ Sibi quidem, ait, illum probum et prudentem videri, qui non ut alii ministri regii peccasset: etenim nonnulli, spreto Oreste, Edeconem ad coenam invitaverant et donis coluerant. Priscus, Exc. Legat. 40. l.

³⁾ Orestem comitem et scribam Attilae, Edeconem vero bello clarissimum, ut in gente Hunnorum, longe illum dignitate antecellere. Ugyan ő u. o.

⁴⁾ Patrio sermone Edeconem affatus. Priscus, Exc. Legat 41. l.

Nem történt semmi nevezetes az útzók Naissusba érkezéig. Nagy Constantin e szülőhelye, mint Sardica, szomorú romhalmaz volt, hol csak néhány beteg élt egy megmaradt kápolnában, kik nem tudtak elfutni s kiket a szomszéd parasztok jószívűsége segített ¹⁾. Naissuson túl, éjszaknyugotra e város és a Duna közt, e kis csapatnak egy síkon kellett keresztül menni, melyet egészen esőtől és naptól megfehéredett embercsontok, az ezen szerencsétlen tartományt megnéptelenítő mészárlások és csaták maradványai, borítottak ²⁾. Ezen romokon s e roppant temetőn keresztül elérték a Duna jobb partját, hol hún révéseket találtak állomásozva egyetlen faderékből vajt sajkáikkal. A barbár part borítva volt ily egymásra halmozott sajkákkal, melyek, mint látszott, egy hadsereg átszállítására voltak számítva ³⁾. Valóban a rómaiak megtudták, hogy Attila a szomszédságban táborozik s nagy vadászatot rendez a Dunától délre eső tájakon, a birodalom azon tartományaiban, melyeket mint hódítmányt magának követelt ⁴⁾.

A húnoknál, miként később a mongoloknál, a nagy vadászat politikai intézmény volt, a végből hogy a seregeket örökké lihegésben tartsa, s rendeltetése lévén a háborút a kénytelen béke idején helyettesíteni, annak mint-

¹⁾ Itaque eam desertam hominibus offendimus, praeterquam quod in ruderibus sacrarum aedium erant quidam aegroti. Priscus u. o.

²⁾ Omnia enim circa ripam erant plena ossibus eorum, qui bello ceciderant. Ugyanő u. o.

³⁾ Hic nos barbari portitores in scaphis unico ligno constantibus, quas arboribus sectis et cavatis adornant, exceperunt. Priscus, Excerpt. Legat. 41. l.

⁴⁾ Et lembi quidem minime ad nos traducendos, sed ad multitudinem barbarorum trajiciendam erant praeparati, quae nobis in via occurreret, quia Attila ad venationem in Romanorum fines transgredi volebat. Ugyanő u. o.

egy élő képétől szolgált. Dsinghiz-Khán törvénykönyvében azt a vitéz iskolájának nevezi, egy jó vadász előtte annyit ért mint egy jó katona; így kellett lenni a húnoknál is. A keleti szokások szerint a vadászat napját, mely jó előre táborba szállási ünnepélyességgel hirdettetett ki, rendeletek és utasítások előzték meg, melyeket kiki pontosan teljesíteni tartozott. Egy egész hadtest, közepezt a királylyal, szárnyain a tábornokokkal intézte e roppant hajtóvadászatokat, melyekben a táj valamennyi állatát fölverték. A kéz ügyessége, a szem biztossága, a szaglás vagy hallás finomsága, lélekjelenlét, elszántság, szóval a vitéz minden tulajdona kifejtőzött ebben mint valamely igazi ütközetben, s valóban a háború Ázsia nomádjainak modorában nem más volt, mint embervadászat. A húnok gondosan megtartották ezen az Uraltól hozott gyakorlatokat, melyek erélyöket ébren tartva egészen eredeti életmódjuk hagyományaira s bölcsesjök emlékére vezették őket vissza. Attila ezeket komolyabb táborozásainak palástolására használta; jelenleg is vadászatot hirdetett, pedig valósággal Pannonia városai ellen intézendő katonai hadjáratot forgatott eszében ¹⁾.

A Duna túl partján a követek hún földre léptek, s Maximinus megütközésére a két követtség csak nem azonnal elvált. Edek, kire a rómaiak számítottak, hogy az országban kalauzokúl és Attilánál bevezetőjökül fog szolgálni, rögtön elhagyta őket, a végett, mondá, hogy egy mellékuton, mely az általok követett országútnál sokkal rövidebb, a táborhoz és királyhoz csatlakozhassék. A rómaiak az általa ott hagyott kalauzokra szorítva, folytaták utjokat s mintegy hetven stadiumot (1 és $\frac{3}{4}$ német mérföldet) haladtak. Estve, alkonyat tájban, a mint épen vacsorálni

¹⁾ Revera autem bellum contra Romanos paravit, cujus gerendi occasione sumebat. Priscus u. o.

kezdték, lódobogás ütötte meg füleiket, s két hún lovag hozzájuk nyargalva jelentette, hogy Attila vár rájuk a táborban, melyhez igen közel valának¹⁾. „Mi meghívók őköt,” mond Priscus, „hogyan legyen részök vacsoránkban, s ők a meghívást elfogadják s lovaikról leszállván velünk együtt jól lakozának.” Más nap reggel a rómaiak folytatták utjokat, ezen emberek kalauzolása mellett. A nap kilenczedik órája táján egy emelkedettebb halom tetejéről megpillantották a barbarok sátrait, melyek roppant számban terültek előttök, s ezek közt egy diszszátort, melyet fekvéséről és alakjáról a királyénak gondoltak. A hely alkalmasnak tetszett megszállani; Maximinus itt lerakatta a podgyászt, s már verni kezdték a czövekeket és karókat, hogy sátort üssenek, midőn egy csoport barbar megeresztett kantárral s emelt láncsával oda vágta-tott. „Mit csináltok?” orditák fenyegető hangon, „talán bizony sátraitokat halomra mernétek ütni, midőn Attilaé síkon van?²⁾” A rómaiak hirtelen összeszedték sátorfáikat, fölrakodtak újra öszvéreikre s oda mentek megszállani, hová őköt ezen emberek vezették. Már a megtelepedéshez láttak, midőn véletlen látogatást kaptak, melyen nem kevésbé ütköztek meg; Edek, Orestes, Csát és más előkelő személyek voltak, kik kérdezték, mit akarnak s mi czélja követségüknek³⁾. A követekhez intézett ezen kérdés illetlen vagy nevetséges volta tökéletesen meglepte a rómaiakat, kik egészen elálmélkodtak s tanakodó-

¹⁾ Circa vesperam, nobis coenantibus, auditus est strepitus equorum ad nos venientium; et duo viri Scythae advenerunt, qui nos ad Attilam venire jusserunt. Priscus, Exc. Leg. 41. l.

²⁾ Obvii barbari prohibuerunt, quoniam Attilae tentorium esset in planitie positum. Priscus, Exc. Leg. 50. 51. l.

³⁾ Huc Edecon, Orestes, Scotta et alii ex Scythia primores mox advenerunt, et ex nobis quaesierunt, quarum rerum consequendarum gratia hanc legationem suscepissemus. Ugyanő u. o.

lag tekintgettek egymásra¹⁾, midőn a húnok azt sürgetőleg megújítva: „feleljetek,“ mondák a követnek. Ennek felelete az volt, hogy fölvilágosítással csak a királynak tartozik s azt egyedül a királynak fog adni. Erre Csát megsértettnek látszott. „Nem jöttem“ válaszolá haraggal „magam jó kedvéből s nem teszek egyebet csak uram parancsát teljesítem.“ Maximinus szabadkozott, hogy ha magától Attilától jőne is a parancs, még sem fogadhatná el törvényesnek, mit tőle követelnek. „Egy követ,“ mondá szilárdan, „nem tartozik küldetéséről számolni, csak annak kihez fejedelme küldötte, ezt tartja a nemzetek joga, s a húnok ezt jól tudják, kik annyi követséget küldtek a rómaiakhoz²⁾.“

A látogatók eltűntek, de néhány percz múlva ismét visszatértek Edeken kívül mindnyájan. Elmondván ekkor szóról szóra Maximinusnak a neki adott utasítás tartalmát³⁾, után veték, hogy ha semmi egyebet nem hozott, nincs más mit tennie, mint rögtön visszautazni. Ez Maximinus és Priscus előtt mind homályosabb rejtvény volt; alig hittek füleiknek, s meg nem foghatván, hogy a követ lelkiismeretére kötött érdekek, a birodalom legszenvedőbb titkai, miként terjedhettek így el ellenségeik közt, némán állottak mint a kit erőszakos csapás elkábit. Maximinus végre e bámulatból kiocsúdvá fölkiálta: „utasításunk akár ez akár más, egyedül uratok tudhatja meg.“ „Tehát távozzatok“ viszonzák⁴⁾. A rómaiak távozni ké-

¹⁾ Nos invicem intueri, et tam ineptam cunctationem admirari. Priscus u. o.

²⁾ Nos vero obtestari, nusquam hanc legem legatis impositam . . . Neque hoc Scythas nescire, qui saepe numero legatos ad imperatorem miserint. Priscus, Exc. Legat. 51. l.

³⁾ Unde non multo post sine Edecone reversi omnia, quae cum illis agere in mandatis habebamus, dixerunt. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Sive ea, quae Scythae modo protulerunt, sive alia nunciaturi ve-

szültek. Mi alatt rakodáshoz láttak, Vigil nem fékezhetette tovább rossz kedvét, szidta a húnokat s ócsárolta a követ magaviseletét. „Nem jobb lett volna-é“ mondá „hazudni, mint mitsem végezve csúfosan visszatérni? ¹⁾ Én felelnék Attiláról, ha csak egy pillanatra láthatnám, mert vele Anatolius követségekor nagyon jó ismeretségbe jutottam; különben is Edek jó emberem ²⁾.“ S mindig indítványára tért vissza: jelentsék, hogy még más utasításaik is vannak, csakhogy a királynál kihallgatást nyerjenek. Saját ügyén és szerencséjén csüggve, mely a rögtöni elutazással füstbe menendő volt, nem sokat törődött a követ jellemét hazugsággal veszélyeztetni, miként életét a merénnyel veszélyezteté. A tolmács azonban magát csalta meg; nem vette észre hogy el van árulva. Lehet hogy Edek nem esküdt össze komolyan ura élete ellen, lehet hogy Chrysaphius ígéretei elcsábították ugyan, de Orestesnek a sardicai ebéd után mondott rejtélyes szavai meggondolásra birták; annyit észrevett, hogy vizsga szemek kísérték minden léptét, hogy mind a heréltnél ebédlése, mind a császárral való titkos értekezlete, mind az ajándék, melyet kapott, mind tudva volt. Mint ügyes ember sietett jókor járni, s a római követeket megelőzve ura előtt mindent fölfedezett: az ajánlatokat, összejöveteleket, az ígért összeget, az annak kezébe jutása iránt kigondolt eszközt, Vigil bűnrészességét és Maximinus ártatlanságát, szóval mindent egészen a követ utasításában tárgyalt kü-

nerimus, neminem nisi ducem vestrum quaerere decet, neque de his cum aliis ullo pacto disserere constituimus. — Illi vero nos quamprimum abire jusserunt. Priscus u. o.

¹⁾ Longe enim potius fuisse in mendacio deprehendi, quam re infecta domum reverti. Ugyanő u. o.

²⁾ Si enim, inquit, cum Attila collocuturus fuissem, facile et a contentione cum Romanis discedere persvavissem, quippe qui antea familiaritatem cum illo in legatione cum Anatolio suscepta contraxerim. Ugyanő e. h. 52. l.

lönböző pontokig¹⁾. Kedvező alkalom volt ez, melyet az ég Mundzukh fiának kezébe játszott, hogy Theodosiust a gyalázatos bűnön rajta kapja, szégyennel halmozhassa, s a világ előtt mind azt, mivel őt sujtania tetszése leend, igazolhassa; azonban óvakodott e becses alkalmat elhamarkodott kiabálással kockáztatni. A vádra nem volt egyebe mint Edek tanúsága; ő többet akart, mit senki ne tagadhasson; tiszta, nyilvános, egészen a végrehajtás megkezdéséig terjedő bizonyítványokat akart, s számitása szerint magoknak a rómaiaknak kellett kezébe szolgáltatni e bizonyságokat, melyekkel őket lesujtani szándékozott. Elfojtván azért neheztelését s elhatározván mind végig türelmetlenség nélkül várakozni, játékba ereszkedett e gyáva konstantinápolyi udvarral, mint játszik a tigris körmei közt tartott ellenével, mielőtt annak az utolsó csapást megadná.

Az öszvérek már fel voltak terhelve s a rómaiak éj idején útnak eredtek, midőn egy ellenparancs őket visszatartóztatta: Attila nem kívánja, mondák nekik, hogy idegen létükre éjjel ismeretlen földön veszélynek tegyék ki magokat²⁾. Ugyánekkor hajtottak a húnok egy ökröt s hoztak halat a király részéről: ebből állt a követség vacsorája. „Hozzá láttunk,“ mond Priscus, „s azután aludtunk rá más nap reggelig³⁾.“ S csakugyan a kedvező ellenparancs sziveikben ismét örömet gerjesztett. Nap

¹⁾ Edecon enim, sive simulate cum eunucho pactus, sive ut ab Oreste sibi caveret, Attilae comparatam in ipsum conjurationem aperuit, et auri summam, quam in eam rem mitti convenerat, simul et ea, quae per nos in ista legatione tractanda erant, enunciavit. Priscus, Exc. Legat. 52. l.

²⁾ Attilam jubere nos propter tempus noctis intempestivum remanere. Ugyanő u. o.

³⁾ Praesto fuere, qui bovem agebant et pisces fluviatiles nobis ab Attila missos adferebant . . . Coenati nos dormitum contulimus. Ugyanő u. o.

keltével Priscus, mint élelmes ember, maga mellé vesz egy más tolmácsot, nem Vigilt, (volt a követség önkéntes kíséretében bizonyos Rusticius, ki a hún és góth nyelvet folyton beszélt¹⁾), s felkeresi Csátot, ki erősen ígérkezett, hogy Attilánál részökre kihallgatást eszközölné némi ajándékokért, mert mind ezen vonakodásoknak célja nem egyéb volt. Alig telt bele egy óra s Csát, hitelének bizonyosságára kevélyen, lóhalálában visszanyargalt jelteni Priscusnak, hogy szerencsével járt. A rómaiak elmentek vele. A királyi sátor eleje, midőn magokat ott jelenték, egy csoport testőrtől volt elállva, kik mintegy körfalat képeztek²⁾; a követek Csát közbenjárásának köszönhetve rajtok keresztül hatoltak s a sátor közepében találták Attilát, ki rájuk egy fa karszéken ülve várt³⁾.

Míg Priscus, Vigil s az ajándékokat hozó rabszolgák tiszteletből az ajtó küszöbénél megálltak, Maximinus előlépett, üdvözölte a királyt s átnyujtván neki Theodosius levelét monda: „A császár Attilának és övéinek egészségét s hosszú életet kíván⁴⁾“ — „Legyen úgy a rómaiaknak is mint nekem kívánják,“ válaszolá ez röviden⁵⁾ s kitörő haragja jeleivel Vigilhez fordulva „gaz állat!“ monda „hogymertél te hozzám jönni, ki tudtad Anatóliussal kötött egyezségemet a béke iránt? Te jól tudtad hogy a rómaiaknak nem kellett volna hozzám követet

¹⁾ Assumpto Rusticio, qui Barbarorum lingvae peritus erat, et nobiscum in Scythiam venerat non legationis sed privatae rei causa Priscus e. h. 53. l.

²⁾ Itaque ad ejus tentorium iter direximus, quod barbarorum multitudine, qui in orbem excubias agebant, erat circumdatum. Ugyanő u. o.

³⁾ Introducti Attilam sedentem in sella lignea invenimus. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Et imperatoris litteras tradens dixit, salvum et incolumem illum suosque precari Imperatorem. Ugyanő u. o.

⁵⁾ Et barbarus: „Sit et Romanis, quemadmodum et mihi cupiunt.“ Ugyanő u. o.

küldeni mind addig, míg nálok nemzetemből egyetlen egy szökevény létezik ¹⁾.” A mint Vigil erre azt felelte, hogy ezen föltétel híven teljesítve van, miután visszahoztak tizenhét szökevényt, kik voltak csupán találhatók az egész keleti birodalomban, ezen elbizakodott hang Attilát magán kívül látszott hozni. „E pillanatban karóba huzatnálak,” orditá roppant hangon, „étkül vettetnélek a hollóknak e szemtelen szavaidért, ha a követi jogot nem tisztelném ²⁾,” azután intésére egyik titoknoka egy hosszú tekercset bontott ki s annak fölolvadásához fogott. Ez azon szökevények névsora volt, kikről az hitték, hogy még mindig a római területen tartózkodnak. A fölolvadás végével Attila kinyilatkoztatta, hogy azt kívánja: menjen vissza Vigil rögtön tisztjei egyikével Elassal, s jelentse meg részéről Theodosiusnak, hogy vissza kell szolgáltatnia kivétel nélkül minden hűnt, bármily rangúak s bármennyien legyenek, kik Carpoleon, Aëtius fia, kezessége óta mentek át a rómaiakhoz. „Nem fogom túrni,” mondá büszkén, „hogy szolgálaim fegyvert fogjanak ellenem; bár jól tudom hogy azok javára, kik őket fölhasználják, mit sem tehetnek. Melyik várost, melyik várat menthetnék meg ezek kezeimtől, melyet bevenni és lerombolni elhatároztam ³⁾. Azért menjetek, tudassátok ottan határozatomat, jöjjetek rögtön vissza s jelentsétek, ki akarják-e adni a rómaiak a szökevényeket vagy a háborút választják.” A távozás iránti parancs csak Vigilt

¹⁾ Statimque ad Vigilam convertit orationem; feram impudentem vocans, quaerebat quare impulsus ad ipsum venisset, cum sibi eorum, quae et ipse et Anatolius de pace sensissent, conscius esset. Priscus, Exc. Leg. 53. l.

²⁾ Et cum clamore dixit, se illum in crucem acturum et praedam vulturibus praebiturum fuisse, nisi leges legationis hac impudentis ejus orationis et temeritatis poena offendere vereretur. Ugyanő u. o.

³⁾ Quae enim urbs, quod castellum ab illis possit defendi, quod evertere aut diruere apud se constitutum habuerit? Ugyanő u. o.

illette; Attila fölkerlte a követet, maradjon nála átvenni a választ, melyet a császár levelére adni szándékozott. Nem feledé el e mellett követelni a neki szánt ajándékokat: ezzel a kihallgatásnak vége volt.

Ezen jelenet, mely a rómaiakat egészen fölizgatta, volt egyedüli tárgya beszélgetéseiknek, míg szállásaikra értek. Vigil meg nem foghatta, hogy ugyanezen ember, kinek alig egy éve jó indulatát tapasztalta, vele ily gyalázatosan bánt s lelkét kinozta, hogy ennek okára jöhessen. Priscus azt a sardicai ebéd alkalmávali kalandban, Vigilnek akkori meggondolatlan nyilatkozatában kereste, melyről a barbarok királyuknak bizonyosan jelentést tőnek; Maximinus, ki ennél egyéb okot gondolni sem tudott, pártolta barátja nézetét: de Vigil fejét rázta s úgy látszott, nem volt róla meggyőződve¹⁾. E közben jön Edek, ki őt félre vezeti s darabig időz vele. Jövetelének a volt célja, hogy Vigilt a történetek felől megnyugtassa s elmondja neki, hogy minden csodásan dolgozik az összeesküvés sikerülésére: jelenleg mer róla felelni s ezen út Vigilnek nem reménylett alkalmat szolgáltat Chrysaphiust a dolog folyamáról értesíteni és a pénzt, melyre szükségök van, elhozni²⁾. A tolmács ezen magyarázatra fölüldülve egész nyugalmát visszanyerte, midőn társaihoz visszatért, s a kérdésekre, melyeket ezek hozzá

¹⁾ Sed Vigilas ambiguus animi erat, neque causam suspicari posse videbatur, quare Attilas eum tam acerbis convitiis insectatus esset. Nec enim in animum suum inducere poterat, ut nobis postea retulit, enunciata fuisse, quae in convivio in Serdica dicta fuerant, nec conjurationem in Attilam detectam . . . Priscus, Exc. Leg. 54. l.

²⁾ Haec cum ambigua mente revolveremus, Edecon supervenit, et abducto a nostro coetu Vigila (fingeat enim velle vere et serio de praemeditatis inter eos insidiis agere), ubi aurum adferri praecepit, quod his daretur, qui exsequendo facinori operam navaturi essent, discessit. Ugyanő u. o.

intézni siettek, csak annyit felelt, hogy Attilát csak a szökevények ügye hozta indulatba, ki kétségtelenül háborút indít, ha neki elégtételt nem adnak. E közben küldöttek érkeztek a követség szállására s egy tilalmat hirdettek a királytól, hogy római, bárki legyen is, se lovat, se marhát, se barbár rabszolgát, se keresztyén foglyot, szóval mit se merjen venni a húnoknál a mulhatatlan élelmi szerekén kívül, mind addig míg a két nemzet közt függőben lévő viszályok ki nem lesznek egyenlítőve¹⁾. A tilalom a követnek Vigil jelenlétében adatott tudtára. Ez, mint könnyen kigondolható, Attila csele volt, hogy előre elvegyen a tolmáctól minden tetsző ürügyöt nagy összeg pénznek országába hozatalára.

Attila nem beszélt többé pannoniai vadászatáról, miután más inkább ínye szerintire akadt. Vigil nyomait elfogulatlan követni s a követ lépéscit, kit ideiglenesen kezesül őrzött, kénye szerint óhajtván szemmel tartani, e jelenet után két nappal táborát fölkelte s megindult rendes laka, Hunnia székhelye, felé. Megizente a rómaiaknak, tartsák készen magokat őt követni, s ezek a kitűzött napon külön kalauzaikkal a hún tábor utócsapatjához csatlakoztak²⁾. Még nem igen messze haladhattak, midőn kalauzaik irányukat hirtelen megváltoztatták s a tábort maga útjára hagyva egy kevésbbé járt útra tértek, ez eltérés okául az utazóknak elmondván, hogy a szomszéd helységben bizonyos ünnepély van készülóban, melyen jelen lenniök nem szabad. Ez nem más volt,

¹⁾ Haec dum loquebamur, advenere ab Attila, qui Vigilam et nos prohiberent, captivum romanum, aut barbarum mancipium, aut equos, aut quidquam aliud emere, praeterquam quae ad victum necessaria erant. Priscus, Exc. Leg. 54. l.

²⁾ Post Vigilae discessum unum tantum diem in his locis commorati, postridie una cum Attila ad loca magis ad septentrionem vergentia profecti sumus. Ugyanő e. h. 55. l.

mint a királynak egy új lakodalma: Attila számtalan nejei mellé új nőt vett, egy Eskám nevű országnagy leányát¹⁾. A vidék, melyen Maximinusnak és csapatának át kellett menni, lapályos, könnyen járható, de fölötté mocsáros volt. Több folyókon kellett átkelniök, melyek közt Priscus említi a Tifisát, a mai Tiszát, mely Magyarország szívében folyik s Zimony és Pétervárad közt szakad a Dunába. A folyókon vagy mély mocsárokon a parti falvakban heverő csónakokon keltek át, melyeket a lakosok szekereken hordtak eléjük. Élelmők útközben főként kölesből, melyet a kalauzok rendeletére a nép szolgáltatott, s két sernemű italból állott, melyek egyikét méd-nek hívták, s ez nem egyéb volt méhsernél, a másik árpából készült s ezt a húnok kám-nak nevezték²⁾. Az útnak meg voltak részint keserves, részint kellemes kalandjai. Ime egy, melyet Priscus oly kedélyesen és gyermetegül ad elő, hogy sajnálhók tőle olvasóinkat megfosztani.

„A nap lehanyatlott — mondja — midőn sátrainkat egy tó partjára ütöttük, melynek vizét jónak gondoltuk, miután egy közel falu lakosai oda jártak meregetni; azonban alig hogy letelepedtünk, roppant szél támadt, s a villámlással és záporral vegyes zivatar sátrainkat és podgyászainkat össze vissza sodorta s a tóba hömpölygette. A levegőben cikázó villámoktól s a velünk történt szerencsétlenségen megrettenve, nyakra főre oda hagytuk e helyet, mindegyikünk vaktában futva a szakadó záporban és a legsűrűbb sötétségben. Szerencsére minden út, melyen indulánk, a faluba vezetett, s néhány

¹⁾ Attilas interea in quodam vico substitit, in quo filiam Escam uxorem, etsi plures alias haberet, Scytharum legibus id permittentibus, ducere voluit. Priscus, Exc. Leg. 55. l.

²⁾ Kumis (Cöumiss) néven nevezik a tatárok a megerjedt lótej, rendes szeszes italukat. — Meth németül, mead angolul, méhsert jelent.

percz mulva ott ismét összetalálkoztunk. Ekkor neki es-tünk segítségért kiáltozni. Lármánk nem volt hiába, mert láttuk, hogy a húnok egymás után előjöttek gunyhaik-ból, kezeikben fáklyák gyanánt égő nádcsovákat tartva. Kérdéseikre kalauzaink elbeszélték az eseményt, mely bennünket szétszórt; ezek azonnal gunyhaikba hívtak bennünket s legelsőbb is néhány marok nádat vetettek a földre, melynek lángjánál megszáritkozáink¹⁾. Ezen falu Buda özvegyéé volt, ki is, megérkezttünkről értesítve, szállásunkra, melyet elfoglalánk, azonnal ennivalót és mu-latásunkra igen szép hölgyeket küldött, mi a hún nem-zetnél nagy megtiszteltetés és jól fogadtatás jele. Mi el-fogadtuk az eleséget s a hölgyekről leköszöntünk; azután eltörődve egész reggelig aludtunk²⁾. Nap keltével első gondunk volt podgyásunk megkeresésére indulni s azo-kat szomorú állapotban találtuk: egy rész tanyánk he-lyén szétszórva, más rész a tó hosszában, a többi a viz-ben hevert, honnan azt kihalászgattuk. A napot e mun-kában s bútoraink száritgatásában töltöttük, melyeket egé-szen átázva szedtünk össze³⁾. A vihar már elmúlt s az égen a legszebb nap tündöklött. Lovainkat, öszvéreinket fölnyergelők s a királyné üdvözlétére menénk. Szivesen

¹⁾ Ad quem strepidum Scythae exilientes, calamos, quibus ad ignem utuntur, usserunt; et accenso lumine interrogarunt quid nobis vellemus, qui tantos clamores ederemus. Barbari, qui nos comitabantur, responderunt nos tempestate percussos turbare. Itaque nos liberaliter invitatos hospitio exceperunt, et calamis siccis ignem accenderunt. Priscus, Exc. Leg. 56. l.

²⁾ Vici domina una ex Bledae uxoribus erat. Haec nobis cibaria et mulieres formosas, cum quibus amoris indulgeremus (hoc enim apud Scythas honori ducitur) suppeditavit. Mulieribus pro cibis praebitis gratias egimus, et sub tectis nostris somnum capientes, ab earum consuetudine abstinuimus. Priscus, Exc. Leg. 56. l.

³⁾ In his desicceandis totum diem in illo vico (tempestat enim desierat et clarus sol apparebat) contrivimus. Ugyanő u. o.

fogadá ajándékainkat, melyeket számára vivénk, u. m. három ezüst kelyhet, biborral festett gyapjat, pálma s más aszalt gyümölcsöt, melyekre ezen barbarok, minthogy ritkán kapják, igen kíváncsiak ¹⁾. Azután vendégszeretetéért köszönetünket s jó kívánatainkat nyilvánítva, búcsút vevénk tőle s utunkat tovább folytatók.“

Hét napi utjuk után egy más felől jövő másik római követséggel találkoztak: ez a nyugoti császár III. Valentinianus küldöttsége volt a hún királyhoz bizonyos Sirmium kirablásakor megmentett szent edények iránt. A történet különös s némi igen biztos világot vet azon ázsiai politikára, melyben az elhatározásbani nyakasság a jogtalanság palástolására szolgált. Azon időben, midőn a húnok minden jog ellenére Sirmiumot megszállották, a város püspöke, igen jól előrelátván a háború kimenetelét, egyháza edényeiről rendelkezést tett. Ismeretségben állt bizonyos galliai születésű Constantiussal, ki akkor Attila titoknoka s az ostromműködésnél alkalmazva volt. Alkalmat találván vele értekezni, átadá neki a püspök a szent edényeket. „Ha fogságtokba esem, mondá, add el váltságomra; ha előbb meg találnék halni, add el akkor is, s árrukon más foglyokat válts ki ²⁾.“ A püspök az ostrom alatt elhalt s a letéteményes a letett jószágot magának tartotta. Véletlenül volt e tájon bizonyos Sylvanus nevű zálogra kölcsönző, kinek Róma egyik nyilvános piacznán pénzváltó háza volt; Constantius zálogba vetette nála az edényeket bizonyos összegben, melyet a

¹⁾ Hanc vicissim donis remunerati sumus tribus pateris argenteis, velleribus rubris, pipere Indico, palmulis et variis cupediis, quae omnia a barbaris, ut ignota, magni aestimantur. Priscus, e. h. 57. l.

²⁾ Ille vero, quo tempore Sirmium . . . Scythae obsidebant, aurea vasa a civitatis episcopo acceperat, ut ex eorum pretio, si se superstitute urbem capi contigisset, quoad satis esset, pro sua libertate solveretur: sin periisset . . . Ugyanő u. o.

határidőre nem fizetett meg; Sylvanus a fizetés idejének elmúltával az edényeket sem összetörni, sem világi célra használni nem akarván, egy italiai püspöknek eladta ¹⁾. Idő múltával a dolog Attila fülébe jutott. A hűtlen titoknokot szokása szerint azonnal fölakasztatta vagy karróba huzatta, azután Valentinianus császártól Sylvanust vagy az edényeket követelte. „Egyiknek vagy másiknak meg kell lenni, írta, ez edények enyéim, mint melyeket a püspök a város zsákmányából sikkasztott el; titoknokomat mint tolvajt már lakoltattam, most az orgazdát vagy vagyonom visszaadatását követelem ²⁾.” Híjában felelte a császár, hogy Sylvanus nem orgazda, mint a ki jó hittel vásárolt, hogy a mi magokat az edényeket illeti, azok, minthogy vallásos szolgálatra rendeltettek, szentségtörés nélkül neki át nem adhatók, híjában ajánlotta azok árát pénzben lefizetni: Attila mind ez okokra mit sem hallgatva nem tágitott e kelepczétől: „edényeimet vagy az orgazdát, különben háborút.” A ravennai udvar sikertelen levelezések után három nemes rómainak küldött hozzá, hogy ha lehet egyezkedjenek ki végre vele s vegyék elejét a nagyobb szerencsétlenségnek. E megbízatásra oly férfiút választottak, kiről hitték, hogy a barbár bizonyosan szívesen fogadja, Romulus comest, Orestes ipát; mellé adtak egy Romanus nevezetű tábornokot, Promotussal Pannonia kormányzójával és egy Constantius nevezetű gallussal együtt, kit Aëtius küldött Attilának, hogy titoknoka legyen. Egy ezen körülmények közt igen fontos negyedik személy Tatullus, Orestes atyja,

¹⁾ Sed Constantius post urbis excidium de pacto illo parum sollicitus Romam profectus vasa ad Sylvanum detulit, et aurum ab eo accepit, convenitque. Priscus, Exc. Leg. 57. l.

²⁾ Sibi tradi Sylvanum, tanquam furem eorum, quae sua essent, flagitavit. Ugyanő u. o.

használni akarta ez alkalmat fia meglátogatására ¹⁾. Priscus és Maximinus örült, hogy e vad puszta közepett honfiaival találkozhatott; s a két követség egyesülve várta bizonyos helyen Attila jövetelét, kiról jelenték, hogy már közel kell lennie. Néhány nap múlva a király, a hadsereg s a két római követség a királyi székhely, egész Hunnia fővárosa, alá érkezett ²⁾.

¹⁾ His aderat Constantius, quem Aëtius ad Attilam, ut illi in conscribendis epistolis deserviret, miserat, et Tatullus, Orestis ejus, qui cum Edecone erat, pater, non legationis causa, sed privati officii et familiaritatis ergo. Priscus, Exc. Leg. 57. l.

²⁾ Sokat vitatkoztak a hely meghatározása fölött, hol ezen székhely feküdt. Némelyek azt Tokajban, mások a mai Buda városban, mások különböző helyeken hitték föltalálni: de abban mindnyájan határozottan megegyeznek, hogy e hely azon tartományban feküdt, mely ma Magyarország. Priscus elbeszélése egyébiránt e pontra nézve nem hagy fön semmi kétséget. Szabó Károly szivességének köszönök egy érdekes jegyzetet, mely a Függelékben I. szám alatt található.

IV. FEJEZET.

Attila és Réka palotája. — Onegesius fürdője. — Attila bevonulása székvárosába. — Onegesius Attila első ministere. — Priscus beszélgetése egy göröggel, ki húnna lett; a barbár és polgárisult élet összehasonlítása. — Onegesius és Maximinus. — Tisztelgés Réka királynénál. — Attila birói széket ül. — A rómaiak beszélgetése Attila hatalmáról és terveiről. — Attila a római követségeket ebédre hívja. — A lakoma leírása; ünnepélyes szertartás; nemzeti énekek. — Attila fiai. — Zerkón törpe megjelenése. — Ebéd Réka királynénál. — Attila Maximust elbocsátja. — A hún urak rossz lelküisége; Attila kegyetlenkedése. — Vigil fiával együtt visszatér. — Vigilt Attila elébe viszik s czinkosságát rá bizonyítják. — Bűnét bevallja, hogy fiát megmentse. — Attila Orestest Konstantinápolyba küldi, nyakába akasztva a Vigil által hozott pénzes zacskót. — Attila Chrysaphius fejét követeli. — A keleti és nyugoti császárt fenyegető izenete.

A barbár fejedelem palotája, egy halomra építve, uralkodott az egész város fölött, s égre emelkedő magas tornyaival már messziről magára voná a figyelmet ¹⁾. Így neveztek egy roppant kerített tért, mely több lakot foglalt magában, mint a királyét, királynéét, fiait, s hihetőleg az őrlakot is; fakerítés övezte a tért, a belső lakok is fából voltak. Attilának hihetőleg középre helyezett s tornyokkal szegélyezett laka gyönyörűen gyallott s oly tökéletesen öszveeresztett nagy deszkaszálakból volt öszvealkotva, hogy az egész egy darabnak tetszett ²⁾. A

¹⁾ Turribus insignis . . . reliquis conspectior et in altiori loco sita. Priscus, Exc. Leg. 58. l.

²⁾ Erant hae ex lignis et tabulis eximie politis exstructae et ambitu

királynéé, könnyebb és ékesebb építészeti modorban, minden oldalról dombormetszetű faragványokkal volt diszítve, melyekben a kellem nem hiányzott. Fedele gondosan metszett négyszegű oszlopokon nyugodott, melyek közt egész sor, oszlopocskákon nyugvó, esztergályozott ívezet uralgott, mintegy boltozott folyosót képezve ¹⁾. Onegesius laka a palotától nem nagy távolban állott, hasonlóan kerítéssel övezve s ugyanazon modorban építve, mint a királyé, de több egyszerűséggel. Az idegenek figyelmét itt egy különösség vonta magára. E vidéken, hol épületkő sőt még fa sem volt kapható ²⁾, hova az épület anyagokat másunnan kellett szállítani, Onegesius egy fürdőt építtetett a római hévizek példányára. E fürdő története, miként a rómaiak hallák, következő. A Sirmium bevételkor kézre került foglyok közt találkozott egy építész, kit Onegesius a maga osztályrészéhez követelt. Attila görög születésű ministere, ki igen ifjú korában került a húnokhoz, elvitte oda a római modorú fürdők iránti izlését s azt közölte nejével és gyermekeivel. Midőn az építész személyét magának követelte, oda célzott, hogy embert kapjon, ki képes legyen oly épületet alkotni, mely izlését kielégíthesse: s a fogoly ebben minden ügyességét kifejtván azt hitte, hogy ez által közelebb hozza azon pillanatot, melyben bilincsei lehullanak ³⁾. Buzgalommal látott a munkához, köveket Pannoniából

ligneo circumdatae, non ad munimentum sed ad ornatum comparato. Priscus, Exc. Leg. 58. l.

¹⁾ *Intra illa septa erant multa aedificia, partim ex tabulis sculptis et eleganter compactis, partim ex trabibus opere puro et in rectitudinem affabre dolatis, in quibus ligna in circulos curvata imposita erant. Circuli autem a solo incipientes paullatim in altum assurgebant. Ugyanő u. o.*

²⁾ *Non enim apud eos, qui in ea parte Scythiae habitant, ullus est aut lapis, aut arbos, sed materia aliunde advecta utuntur. Ugyanő u. o.*

³⁾ *Hujus autem balnei architectus, e Sirmio captivus abductus, mer-*

hozatott, kályhákat, medencéket, izzasztókat alkotott; midőn azonban minden kész lett, Onegesius, kinek tapasztalt kezekre volt szüksége ezen a húnoknál oly szokatlan szolgálat vezetésében, az építéssz házi fürdőmesterévé tette s így a szerencsétlen a szabadságtól örökre elbúcsúztatott ¹⁾).

Attila birodalmába székvárosába oly szertartással vonult be, mely a rómaiakat, legkivált Priscust, ezen oly kíváncsi vizsgálót, ezen gyermeteg rajzolóját mind annak, mi valami különösségnél fogva őt meglepte, élénken érdekelte. A város hölgyei jöttek eléje őt diszmenettel fogadandók. Két sorral állva, fejeik fölött egyik sortól a másikig fejrő fátylokat tartottak hosszában kifeszítve, melyek alatt egy egy csoportban hét hét fiatal lányka lépdelt, a király magasztalására szerzett dalokat énekelve ²⁾). A menet a palotának tartva Onegesius laka előtt vonult el. A kegyelt minister néje egy csoport szolgától környezve, kik hússal rakott tálakat s borral töltött kupákat hoztak, a kerítésen kívül várakozott. Midőn a király megérkezett, hozzá közeledék, s kérte, izlelje meg az étkeket, melyeket számára készített; Attila jó indulat jelével tudatta, hogy az ajánlatot elfogadja; e volt a legnagyobb kegy, melylyel a hún király alattvalóihoz viseltet-

cedem operis sui libertatem se consecuturum sperans, falsus sua spe, cum nihil minus cogitaret, in longe duriores apud Scythas incidit servitutem. Priscus, Exc. Leg. 58. és köv. l.

¹⁾ *Balneatorem enim eum Onegesius instituit, ut sibi totique suae familiae, cum lavarentur, operas praestaret. Ugyanő u. o.*

²⁾ *In hunc vicum adventanti Attilae puellae obviam prodierunt, quae per series incedebant, sub linteis tenuibus et candidis, quam maxime in longitudinem extensis, ita ut sub unoquoque linteo, manibus mulierum ab utraque parte in altum sublato, septem puellae aut etiam plures progredientes (erant autem multi hujusmodi mulierum sub illis linteis ordinis), Scythica carmina canerent. Ugyanő u. o.*

hetett¹⁾. Négy erős férfi azonnal lova magasságáig emelt egy ezüst asztalt, s Attila, a nélkül hogy lováról leszállott volna, megízlelte mindegyik étket, ivott egy korty bort, s ezután palotájába vonult²⁾. Onegesius távol létében, ki hosszú utról érkezett meg s kit a király magához parancsolt, neje fogadta ebéddel a követeket, az ország előkelőinek, többnyire rokonainak, társaságában. Maximinus ezután rendelést tőn szállása iránt; sátrait mind a minister lakához, mind a király palotájához egyenlő közel tette fel.

Onegesius, kinek görög neve elárulja eredetét, de ki a húnoknál növekedett, viselte a legelső rangot a birodalomban Attila után szintűgy hatalmánál mint gazdagságánál fogva; ha Attila császár, ő csaknem király volt. E roppant szerencsét, mely előtt a húnok zúgolódás nélkül meghajlottak, Onegesius a legtiszteletre méltóbb eszközöknek, a csatatéren vitézségének, a tanácsban tiszta lelkiségének, sőt még azon bátorságának is köszönhetette, melylyel ura erőszakos határozatainak vagy rossz ösztöneinek ellenszegült. Attila körében ő volt legjobb szívvvel a rómaiakhoz, nem személyes érdeknél vagy származása távol emlékénel fogva, hanem egyenes tiszta lélekből s vele született hajlamából, mely a polgárisultsághoz vonzódott. Igazság szerint, mely a tényektől oly igen különbözik, ily miniszternek polgárisult és keresztyén fejedelem, ellenkezőleg Chrysaphiusnak Attila mellett lett volna méltán helye. Az oly igen önfejti, oly igen indulatos hún király engedett e szelidségében szilárd jellem-

¹⁾ Qui maximus est apud Scythas honos. Priscus, Exc. Leg. 58. lapon.

²⁾ Itaque uxori hominis sibi necessari gratificaturus, comedit equo insidens, barbaris, qui in ejus comitatu erant, suspensam tabulam (erat autem argentea) attollentibus. Deinde degustato calice, qui illi fuerat oblatum, in regiam se recepit. Ugyanő u. o.

nek; Onegesius elvállhatatlan tanácsosa volt, ő rá bízta legidősb fia Ellák hadi nevelését és gyámságát a kozár királyságban, melynek meghódítását Onegesius épen akkor fejezte volt be ¹⁾). Midőn ez ifjú hosszas távollét után atyját viszont látni vágyva a Duna partjaira visszatért, utközben lováról leesett s karját törte ²⁾). Onegesiusnak természetesen sok fontos ügyről kellett értekezni a királylyal, mi őt egész estig elfoglalta; ez volt oka, hogy az ebéden jelen nem lehetett: Maximinus azonban türelmetlenül vágyott őt látni, hogy vele Theodosiusnak ő rá vonatkozó utasításait közölhesse; de különben is sokat reménylett e mindent tehető férfit a közbenjárásától a nehézségek kiegyengetésében, melyekkel küldetése járt. Alig tudott aludni s viradtával küldte Priscust a miniszternek szánt ajándékokkal. A kerítés zárva volt, egy cseléd sem mutatkozott a ház előtt s Priscusnak várni kellett; azért az ajándékokat a követségi szolgák őrizetére bízván sétálni kezdett, míg valaki elő nem jő ³⁾).

Alig haladt néhány száz lépést, midőn egy más sétáló hozzá lépve igen jó görögül „Khaire“ (légy üdvöz!) szövel köszönté. Attila birodalmában, hol a szokott nyelv hún és góth s kivált a kereskedelmi viszonyokban a latin volt, görög szót hallani oly ujság volt, mely Priscust meglepte. Azon egyedüli görögök, kikkel itt találkozást reményleni lehetett, a thraciai és a tenger melléki illyriai foglyok voltak, e szánandó nép, melyet szurtos hajáról s rongyos öltönyéről könnyen meg lehetett ismerni; de ez,

¹⁾ Etenim tum forte Onegesius una cum seniore ex Attilae liberis ad Acatziros missus fuerat . . . ei genti cum seniore ex filiis regem Attilas constituere decrevisset, ad hanc rem conficiendam Onesium miserat. Priscus, Exc. Leg. 63. l.

²⁾ Dextram delapsus fregerat. Ugyanő u. o.

³⁾ Quum januae clausae essent, expectavi donec aperirentur, et aliquis exiret, qui eum mei adventus certiore faceret. Ugyanő 60. l.

ki Priscust megszólítá, fejét egész körül borotválva hordta s vagyonos hún módra volt öltözve ¹⁾. E gondolatok vilámgyorsan merültek fel Priscus agyában, ki hogy megtudhassa, ki ezen ember, üdvözlétét viszonzozva kérdezé: a világ melyik országából került ide, barbár életet élni a húnok közt? ²⁾.

„Miért kérded ezt?“ mondá az ismeretlen.

„Mert igen jól beszélsz görögül ³⁾,“ válaszolá Priscus. Az idegen elmosolyodott.

„Valóban“ mondá „görög vagyok. Kereskedelmi telepet állítván Viminaciumban Moesiában, ott gazdagon házasodtam s boldogul éltem, de a háború szerencsémnek véget vetett. Minthogy gazdag voltam, személyemet és vagyonomat Onegesius zsákmányrészébe tudták, mert tudhatod, hogy a hún fejedelmek- és főnököknek kiváltságuk van a leggazdagabb foglyokat magoknak tartani ⁴⁾. Uj gazdám háborúba vitt, hol vitézüil s haszonnal harcoltam. Vívтам a rómaiak, vívтам a kozárok ellen, s midőn elég zsákmányt szereztem, elvittem barbár uramnak s a scytha törvény erejénél fogva szabadságomat visszaköveteltem. Ettől fogva húnná lettem, barbár nőt vettem, kitől gyermekeim vannak, Onegesiussal egy asztal-

¹⁾ Sed illi ab obvio quoque dignosci possunt a vestibis laceris et capitis squalore, tamquam qui in miseram inciderint fortunam. Hic vero opulenti Scythae speciem prae se ferebat; erat enim bene et eleganter vestitus, capite in rotundum raso. Priscus, Exc. Leg. 61. l.

²⁾ Hunc resalutans interrogavi, quis esset, et unde in terram barbaram veniens vitae Scythicae institutum sequi diligisset. Ugyanő u. o.

³⁾ Ille quam ob causam hoc ex ipso quaererem, rogavit. „Mihi vero, inquam, haec a te ut sciscitarer, causa fuit, quod graece locutus es.“ Tum ridens ait se Graecum esse genere. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Etenim esse apud eos in more positum, ut praecipui ab Attila Scythae principes captivos ditiores sibi seponant, quoniam plurimum auctoritate valent. Ugyanő 62. l.

nál élek, egy szóval jelen állapotom a multnál kedvezőbbnek tetszik előttem ¹⁾.”

„Oh igen“ folytatá pillanatnyi eszmélkedés után, „az ember a húnoknál, ha egyszer a had munkája befejezve, gondtalan életet él, mit kiki a szerencsétől nyert, békével élvezi, senki nem háborgatja, semmi nem zavarja. A háború minket táplál, mind azokat, kik a római kormány alatt élnek, kiszívja s tönkre teszi. A római alattvalónak mások karjába kell ön életének reményét helyezni, miután egy zsarnok törvény nem engedi, hogy fegyvert viseljen, melylyel magát védelmezhesse; azok, kiknek a törvény a fegyverviselést megengedi, bármily vitézek volnának is, roszúl folytatják a háborút, részint tudatlan, részint gyáva főnökeik által nyögözve lévén ²⁾). Azonban a háború baja mind semmi azon nyomorúsághoz mérve, mely a rómaiaknál a békével együtt jár, mert ekkor van igazán virágában a kiállhatatlan szigorú adó, a kincstári ügynökök huzavonája s a hatalmasok elnyomása. De hogyan is lehetne máskép? a törvény nem mindenkre nézve ugyanaz. Ha gazdag vagy hatalmas ember hágja át, büntetetlen viheti jogtalankodásait, hanem szegény embert, oly embert, ki a törvényes formaságokat nem ismeri, a büntetés késedelem nélkül el fog érni, ha csak kiköltekezve s a végtelen per által tönkre jutva kétségbe estében ítélet előtt el nem hal. Pénzért juthatni csak igazsághoz és törvényhez nézetem szerint a legnagyobb igazságtalanság. Ha valami sérel-

¹⁾ *Uxorem quoque barbaram duxisse, et ex ea liberos sustulisse, et Onegesii mensæ participem hoc vitæ genus longe potius priore ducere. Priscus, Exc. Leg. 62. l.*

²⁾ *Hos enim in aliis sui conservandi spem collocare necesse est, quandoquidem per tyrannos minime licet arma, quibus unusquisque se tueatur, gestare, atque adeo his, quibus jure licet, valde est perniciose ducum ignavia, qui bellum minime gnaviter gerunt. Ugyan ő u. o. 62. l.*

med van, törvényszékhez nem járulhatsz, ítéletet a bírótól nem nyerhetsz, míg bizonyos összeg pénzt előre le nem fizetsz a bíró és alárendeltjei javára¹⁾.

A polgárisultság hitehagyottja hosszasan beszélt e hangon, oly hévvel szavalva, mely szavait néha némi önmentegetés színében tüntette föl. Midőn úgy látszott, hogy mindent elmondott, Priscus kérte, engedje őt is néhány perczig beszélni s hallgassa türelmesen²⁾. „Nézetem szerint“ így kezdé „a római állodalom alapítói bölcs és előrelátó férfiak voltak; hogy tudniillik kiki a maga hivatását jól értse, némelyeket a törvény, másokat a köz bátorság őreivé tettek, s ez utolsók, nem lévén a világon egyéb dolguk mint a fegyverforgatást gyakorolni, harczhoz edződni és csatázni, kitünő osztályt képeztek mások védelmezésére. Törvényhozóink ezen kívül alkottak egy harmadik osztályt, t. i. a földművelőket; s teljesen igazságos volt, hogy a katonai élelmezés útján ezen osztály táplálja azokat, kik őt védelmezik. Még ezzel nem volt minden megtéve: tettek jogoltalmazókat a gyengék és ügyefogyottak javára, törvénykezési védőket azok részére, kik nem tudnák magokat védelmezni. Ezt előre bocsátva mi igazságtalan van abban, hogy a bírót és ügyvédet a perlekedő fizesse, mint a katonát a földművelő? A szolgálatért az ember fizetéssel tartozik s a szivességnak kölcsönösnek kell lenni³⁾. Ha a lovag lovának, az ökrész ökrének, a vadász kutyájának gondját viseli, magának

¹⁾ At mercede et pretio, quod legum et juris est, obtinere omnium iniquissimum est. Nec enim injuria affecto quisquam fori judicialis potestatem faciet, priusquam pecuniam iudicis et ejus ministrorum commodocessuram deponat. Priscus, Exc. Leg. 62. l.

²⁾ Ego precatus, ut quod sentirem, patienter et benigne audiret, respondi. Ugyanő u. o.

³⁾ Quid enim aequius, quam eum, qui opituletur et auxilium ferat, alere et officium mutuo officio rependere. Ugyanő u. o.

használ vele ¹⁾. Ha némely rozszelkű perlekedők a perben magokat tönkre teszik, annál jobb nekik; a mi pedig a perfolyam hosszaságát illeti, az leginkább az ügy fölvilágosítására szükséges időtől függ; jó ítélet, járjon bár várakozással, rögtönzött rosznál csakugyan többet ér. Az igazság kiszolgáltatásának veszélyeztetése nem csak az embereknek válik ártalmukra, hanem véték az igazság fölfedezője, isten ellen is. A törvény nyilvános, tudja vagy tudhatja az egész világ, maga a császár is hódol a törvénynek ²⁾. A nagyok büntetetlensége iránti vád ad némely esetekben ugyan igaz, de mindenkire alkalmazható; a szegény is kiesúszhatik a büntetés alól, ha vétékességére elég bizonyíték nem található. Boldognak mondhatod magadat, hogy szabadságod vissza van adva; köszönd a sorsnak, ne uradnak. Midőn mint polgár embert a hadba vitt, könnyen okozhatta volna halálodat, ha pedig megszaladtál, maga is megölhetett volna. A rómaiak nem ily szívtelenek, törvényeik biztosítják a rabszolga életét ura kegyetlensége ellen, biztosítják őt szerzeményei élvezetében s felszabadítás által szabad emberek sorába emelik, míg itt a legkisebb hibáért halál vár rá ³⁾.“

Ugy látszott hogy ezen magasztos polgárisultsági nézet, ezen kép azon különféle védelmekről, melyek az egyént a polgárisult kormányok alatt környezik, Priscus

¹⁾ Quemadmodum equiti emolumento est equi, pastori boum et venatori canum cura, et reliquorum animantium, quae homines custodiae et utilitatis causa alunt. Priscus, Exc. Leg. 62. l.

²⁾ Leges autem in omnes positae sunt, ut illis etiam ipse imperator pareat. Ugyanő u. o.

³⁾ Longe autem benignius servis consuluerunt. Patrum enim aut praeceptorum affectum erga eos exhibent, denique corrigunt eos in his, quae delinquent, sicut et suos liberos. Nec enim servos morte afficere, sicut apud Scythas, fas est. Ugyanő u. o.

beszélgető társát mélyen megindította, ki álokoskodást álokoskodásra halmozva hihetőleg csak azon ügyekezett, hogy némi lélekmarkosásait elfojtsa s némi fájdalomait leküzdje. Szemei könnybe lábadtak ¹⁾ s azután fölkiálta: „a rómaiak törvényei jók; állodalmuk jól van rendezve, de a rossz tisztviselők megingatják és fölforgatják ²⁾.“ E közben Onegesius egyik szolgája megnyitotta a ház kapuját s Priscus elhagyta az ismeretlent, kit többé nem is látott.

Hogy Theodosius oly sürgetve kívánta Onegesius közbenjáróul a húnokkali viszályaiban, a byzanti politika kettős számításából származott: először jónak látták Edeket, mint igen nyers és ura érdekeinek nagyon hódoló embert, visszautasítani, s aztán minden esetre reménylék, hogy csábítással magokhoz hajlitják vagy talán pénzzel megvesztegethetik a mindenható ministert, ki a birodalomhoz oly tökéletesen szives jó akaratot mutatott. Ezen két számítás elsejét a becsületes Maximinus nem tudta, másodikat alig gyanította; de küldetésének e részét úgy bízta rá, mint mire a császár igen sokat tart, s fel sem tette, hogy ily előny, ily uralkodó részéről, a barbárt érdeketlen hagyassa. Onegesius futó pillanatot vetve az ajándékokra, melyeket neki Priscus hozott, azokat házában letétette ³⁾, s megtudván hogy a római követ hozzá szándékozik jönni, jobbnak tartotta őt megelőzni; néhány percz múlva Maximinus őt sátrába lépve pillantotta meg. Ekkor e két államférfi beszélgetésbe ereszkedett, melyben Attila minsterének jelleme egészen föltárult. Maximinus

¹⁾ Tum ille plorans . . . Priscus, Exc. Leg. 62. l.

²⁾ Leges apud Romanos bonas et rem publicam praeclare constitutam esse, sed magistratus, qui non, aequae ac prisci probi et prudentes sunt, eum labefactant et pervertunt. Ugyanő u. o.

³⁾ Ille suos, qui aderant, jussit aurum et munera recipere. Ugyanő u. o.

kissé nyomatékosan ügyekezett eléje adni, hogy mint lát-szik elérkezett a rómaiak és húnok közötti szilárd kibé-külés pillanata, melyért a becsület az ő bölcsességét ille-tendi, s hogy azon roppant haszon, melyet a hún minis-ter mind két nemzetnek szerezhethet, a császár és az egész császári család részéről örök jótéteményekben rá és gyer-mekeire fog visszahárulni. „Hogyan érdemlem“ kérdé Onegesius szendén, „e nagy megtiszteltetést, s hogyan lehessen én független békebíró köztünk és köztetek? ¹⁾“. „Ha mind azon pontokat, melyekben meghasonlottunk s a szerződési föltételeket megvizsgálod s mind ezeket egye-nes lélekkel veted mérlegbe“ válaszolá a követ; „a csá-szár ítéletedet el fogja fogadni.“ „De“ viszonzá amaz, „ez nem tartozik egy követ szerepéhez, s ha én az len-nék, nem ismernék más szabályt mint uram akaratát. Vagy talán azt hiszik a rómaiak, kérehmeikkel rá birhat-nának, hogy őt megcsaljam s megtagadjam a húnoknál töltött életemet, nejeimet s gyermekeimet, kik azok közt születtek? Nagyon csalatkoznak; jobb szeretnék szolgál-ni Attilánál, mint nagy ur és gazdag az ő birodal-mukban ²⁾“. Ezen nyugodt de határozott hangon ejtett szavak czáfolatot nem tűrtek. Onegesius azonban, mint-egy durvaságát szelidítendő, hirtelen utána veté, hogy több hasznukra lehet ő a rómaiaknak Attila mellett, ki-nek haragját néha néha csillapítani fogja, mint Konstan-tinápolyban lehetne, hol irántok való jó indulatja mind-járt gyanut gerjesztene ³⁾. Theodosius követe előtt világos volt, hogy e részben semmire sem mehet.

¹⁾ Qua in re gratificaretur Imperatori, et per se contentiones diri-meret? Priscus, Exc. Legat. 63. l.

²⁾ An Romani existimant, inquit, se ullis precibus exorari posse, ut prodat dominum suum, et nihil faciat educationem apud Scythas, uxores et liberos suos, neque potiozem ducat apud Attilam servitutum, quam apud Romanos ingentes opes. Ugyanő u. o.

³⁾ Caeterum se domi remanentem majori eorum rebus adjumento

E közben a királyné Kerka ¹⁾ várta az ajándékokat: Priscus lőn megint megbizva azok átadására. A királyné ezeket diszes palotája egyik termében fogadta, mely gyapjúszőnyeggel volt bevonva; maga vánkosokon ült, hölgyei és szolgálai között, kik körötte kört képeztek, a férfiak egy, a hölgyek más felől. Ezek arany- és selyemszálakkal himzették a férfióltönyök diszítésére szolgálendő szövet darabokat ²⁾. Kiérvén a királyné palotájából Priscus nagy zajt hall, nagy csoportot lát tolongani s közéjük vegyül. Nem sokára megpillantá Attilát, ki oldala mellett Onegiuszal laka ajtaja elé telepedett, hogy ott igazságot szolgáltatasson. Tartása komoly volt s csendesen ült. Kiknek elítélendő percek voltak, sorjában hozzá járultak; ő mindnyájokat elítélte, azután bement s a követeket fogadta, kik hozzá több barbár tartományokból érkeztek ³⁾.

futurum, quippe qui domini iram placaret, si quibus in rebus Romanis iraceretur, quam si ad eos accedens criminationi se objiceret. Priscus, Exc. Leg. 63. l.

¹⁾ E királyné nevét Priscus Kréká-nak egy helyt Rékán-nak is írja; a székely hagyomány Réka vagy szójárásilag Ríka alakban tartotta fön. E hagyomány szerint róla neveztetett Udvarhelyszék délkeleti részében a Ríka erdeje, melyben a Ríka patak mellett a székelyek egy nagy követ mutogatnak, mint e királyné sirjának emlékjelet. Lásd Kriza János Székely népmonda Attiláról és a húnokról, Uj Magyar Muzeum 1853. I. köt. 176. l. A ford.

²⁾ Ipsam deprehendi in molli stragula jacentem. Erat autem pavementum laneis tapetibus stratum, in quibus constitimus. Eam famulorum multitudo in orbem circumstabat, et ancillae ex adverso humi sedentes telas coloribus variegabant, quae vestibus barbarorum ad ornatum super injiciuntur. Priscus, c. h.

³⁾ Vidi magnam turbam, quae prodibat, currentem, tumultum et strepidum excitantem. Attilas domo egressus, gravi vultu, omnium oculis quaquaversus in eum conversis, incedens cum Onegesio, prae aedibus substitit. Hic cum multi, quibus erant lites, adierunt, et ejus judicium exceperunt. Deinde domum repetiit, et barbararum gentium legatos, qui ad se venerant, admisit. Ugyanő 64. l.

Attila palotájának udvara némi sétatért képezett, hol a követek szabadon járhattak, várva a király vagy minister kihallgatására; jöhettek, mehettek, mindent vizsgálhattak, egy ór sem korlátozta őket. Priscus itt szembe találkozik Romulus comessel s nyugoti követársaival, kik Attila két titoknokával, Constantius és Constantiolus pannoniai fiakkal, és Rusticiussal sétálgattak, ki önkényt csatlakozott a keleti követséghez s nem rég irnoknak állott a hún király iródájába, „Hogy áll ügyetek?“ e volt az első kérdés, melyet Romulus és ő egymáshoz intéztek. Egyik félre sem ment sebesebben mint a másiké; mi sem hajthatta meg Attila elhatározottságát a nyugoti birodalom irányában; neki Sylvanus pénzváltó vagy a sirmiumi kelyhek kellettek. A mint többen a jelenlévők közül a barbár szellem legyőzhetetlen elfogultságán panaszkodtak¹⁾, Romulus, kinek államügyekbeni tapasztaltságát mindig érdekléssel lehetett hallani, egyet sohajtva mondá: „Igen, szerencse és hatalom ez embert annyira elrontotta, hogy nem hallgat többé az igaz okokra, mihelyt azok neki nem tetszenek. De meg is kell vallanunk, soha senki sem Scythiában sem másutt ily nagy dolgokat ily kevés idő alatt nem vitt véghez; mint egész Scythia ura egész az oczeáni szigetekig adózóivá tett bennünket, s most még nagyobb terveken töri fejét, Persia meghódításához akar fogni²⁾.“ — „Persiához!“ vágott közbe a körülállók egyike, „de mely úton juthat Scythiából Persiába?“³⁾ „Igen rö-

¹⁾ Nequaquam aiunt illum deduci a sententia, sed bellum minari et denunciare, ut Sylvanus aut pocula dedantur. Nos vero cum barbari mireremur animi impotentiam . . . Priscus, Exc. Leg. 64. l.

²⁾ Totius Scythiae dominatum sibi comparavit, et ad Oceani insulas usque imperium suum extendit, ut etiam a Romanis tributa exigat. Nec his contentus, ad longe majora animum adjecit, et latius imperii sui fines protendere et Persas bello aggredi cogitat. Ugyanő e. h. 65. l.

³⁾ Uno ex nobis quaerente, qua via e Scythia in Persas tendere posset. Ugyanő u. o.

vid úton,“ válaszolt Romulus. „Média hegyei nem igen távol esnek a húnok végső törzseitől s ezek azt jól tudják. Történt egykor, hogy éhség alkalmával, mely őket megtizedelte, nem hozhatván élelmet a római birodalomból, mivel azzal háborúban voltak, két főnökük megkísértette azt Ázsia felől szerzeni. Pusztaságon keresztül egy mocsárig hatottak, melyet a Maeotis tavának hiszek ¹⁾, aztán tizenöt nap múlva magas hegyek aljához értek, melyeken átkelve Médiában voltak. Termékeny volt a tartomány, a húnok kényökre arattak s már roppant zsákmányt gyűjtöttek, midőn egyszer a persák megérkezvén nyilaikkal az eget elhomályosíták. A húnok véletlen meglepetve s mindent veszni hagyva más úton vonultak vissza és ezen új úton is szintugy hazájokba jutottak. Föltéve most, hogy Attila királynak eszébe jutna e hadjáratot megújítani, a médek és persák meghódítása sem sok fáradságába sem sok idejébe nem kerülne, mert hadainak a világ egy népe sem állhat ellen ²⁾.“ A rómaiak boszankodással vegyes kíváncsisággal kísérték Romulus comes elbeszélését, ki annyi országot látott s annyi eseményben vett részt. Midőn valaki közbe szólva azon olajtását fejezé ki, bár Attila ezen távol háborúba keverednék s hagyná pihenni a római birodalmat: „Sőt ellenkezőleg vigyázzunk, mondá Constantiolus, hogy a persák meghódítása után, mi neki nem leend nehéz, urunk s nem többé barátunk gyanánt térjen vissza hozzánk. Még most megelégszik azon arannyal, melyet neki mint római tábornoki czimével járó fizetést adunk; ha majd Persiát elti-

¹⁾ Hos narasse, per quandam desertam regionem illis iter fuisse, et paludem trajecisse, quam Romulus existimabat esse Maeotidem. Priscus, Exc. Leg. 65. l.

²⁾ Quamobrem si Attilam cupido cepit Medos invadendi, non multum operae et laboris in eam invasionem consumpturum, neque magnis itineribus defatigatum iri, ut Medos, Parthos et Persas adoriatur. Ugyan ő u. o.

porta s egyedül a római birodalom marad vele szemben, gondoljátok hogy kimélni fogja? Már is nehezen sziveli a tábornoki czimet, melyet neki azért adunk, hogy a királyi czimet tőle megtagadhassuk, s lehetett hallani, midőn boszankodva fölkiáltott, hogy vannak szolgái, kik a római tábornokokkal, s hún tábornokai, kik császárokkal fölének ¹⁾.” Ezen beszélgetés, melyben a polgárisult világ képviselői közlék egymással nyomasztó sejtelveiket s jobban jobban magasztalák a férfiút, kitől függött hazájuk romlása, rögtön félbe szakadt. Onegesius jelenté Priscusnak, hogy Attila ezentúl követekül csak három consulvisélt férfiút fogad el, kiket megnevezett s kiknek egyike volt Anatolius. Priscus, nem gondolva meg hogy saját kormányát maga magával ellenmondásba hozza, megjegyzé, hogy bizonyos embereket így kijelelni annyi mint azokat fejedelmök előtt gyanúba hozni. Onegesius erre e szavakkal felelt: „Meg kell lenni, vagy háború!”²⁾ Priscus szomorún visszatért szállására s ott találta Orestes atyját Tatullust, ki a követet és őt értesité, hogy Attila őket az nap kilencz órára, körülbelől délutáni háromra, asztalához hívta. A nyugoti követeknek hasonlóan ott kellett lenniök.

Az étterem egy nagy hosszú szoba volt, köröskörül székekkel és sorjába rakott kis asztalokkal, melyek mind egyike mellé négy öt személy férhetett. Közepett egy emelvényen állott Attila asztala és kerevete, melyen ő

¹⁾ Innuebat igitur Attilam, Medis, Parthis et Persis subactis, hoc nomen, aut aliud quo Romanis illum vocare lubet, et dignitatem, quam illi ornamentis loco esse existimant, repudiaturum, et pro duce coacturum eos se regem appellare. Jam tunc enim indignatus dicebat, illis servos esse exercituum duces, sibi vero viros imperatoribus Romanis dignitate pares. Priscus, Exc. Leg. 66. l.

²⁾ Attilam respondisse, si haec abnuerint, armis se controversias disceptaturum. Ugyanő u. o.

már helyet foglalt; kissé hátrább állt egy más kerevet, miként az előbbi fejér szalagokkal és tarka kendőkkel ékitve, hasonló a Görögországban és Rómában menyegzők alkalmával divatos diszágyhoz ¹⁾). A követeknek, mihelyt beléptek, a pohárnokok, kik az ajtófélnél voltak elhelyezve, boros kupákat nyújtottak, melyekből a királyra köszöntve inniok kellett; ez kötelező szertartás volt, melyet minden vendég megtartott, mielőtt széket foglalt. A tiszteleti helyet az emelvény jobbján Onegesius foglalta el, kivel szemközt ült a király két fia. A követeknek a bal asztalt adták, mely másodrangú volt; itt is előttök ült egy nemes hún, Bere nevezetű ²⁾), tekintélyes férfiú, ki Hunniában több falvakat birt. Ellák, Attila legidősb fia, atyja kerevetén foglalt helyet, de sokkal lentebb; szeméit lesütve tartotta s az egész ünnepély folyta alatt magát tiszteletteljes szerénységgel viselte ³⁾). Midőn mindenki leült, Attila pohárnoka egy borral telt kupát nyújtott urának, ez azt a megtisztelt vendégre köszönté, ki azonnal fölkelte, a háta mögött álló pohárnok kezéből a kupát átvette s visszaköszöntötte a királyt. Ezután a követekre kértült a sor, kik kupával kezökben hasonlóan viszonzzák a király köszöntését; minden vendég rangsor szerint egy a másután föl lőn köszöntve s mind ugyan-

¹⁾ Medius in lecto sedebat Attilas, altero lecto a tergo strato, pone quem erant quidam gradus, qui ad ejus cubile ferebant, linteis candidis et variis tapetibus ornatus gratia contectum, simile cubilibus, quae Romani et Graeci nubentibus adornare pro more habent. Priscus e. h. 66. l.

²⁾ E nevet Priscus Βερίχος-nak írja, minek Berih hangoztatás felel meg. — Fordításomban jónak láttam e nevet a magyaros hangzásu s helynévül honunkban maig is élő Bere névvel adni vissza. A. ford.

³⁾ Senior enim in eodem, quo pater, throno, non prope, sed multum infra accumbat, oculis prae pudore propter patris praesentiam semper in terram coniectis. Priscus, Exc. Legat. 66. l.

azonkép válaszolt; mindegyik mögött tele kupával egy egy pohárnok állt. A köszöntés végeztével az udvarmes-
terek léptek be, kezeikben hússal rakott tálakkal, melye-
ket az asztalokra helyeztek; Attila asztalára csak húst
adtak fa tálakon, kupája is fa volt, míg a vendégeknek
kenyeret és mindenféle ételt ezüst tálakon hordtak s ku-
páik is ezüsből vagy aranyból voltak ¹⁾. A vendégek
kényelmesen vehettek az eléjük rakott tálakból, a nélkül
hogy messze kellett volna értök nyulniok. Midőn az első
teríték elfogyott, a pohárnokok visszajöttek, a köszöntés
újra kezdődött és ugyanazon szertartással ismét végig
ment minden helyen elsőől utolsóig. A második teríték
után, mely szintoly bő volt mint az első, de egészen kü-
lönböző ételekből állt, harmadszori köz ivás következett,
melyben a már fölhevült vendégek kupáikat mind jobban
jobban üritgették. Estve felé, midőn már fáklyákat gyuj-
tottak, két költő lépett be, kik Attila előtt hún nyelven
önkésztette dalokat énekelték, melyekben hadi erényeit
és győzelmeit magasztalták ²⁾. Dalaik a hallgatókban ör-
jöngéssel határos elragadtatást idéztek elő, a szemek vil-
logtak, az arcok rettentő kifejezést öltöttek, sokan sirtak,
mondja Priscus, az ifjak epedés, az öregek keservnek
könyjeit ³⁾. Hunnia ezen Tyrtaeusait egy bohócز váltotta

¹⁾ Sed caeteris quidem barbaris et nobis lautissima coena prae-
parata erat et in discis argenteis reposita, Attilae in quadra lignea, et
nihil praeter carnes; moderatum pariter in reliquis omnibus sese praebe-
bat. Convivis aurea et argentea pocula suppeditabantur, Attilae poculum
erat ligneum. Priscus, Exc. Legat. 67. l.

²⁾ Adveniente vespere, facibusque aceensis, duo Scythae coram At-
tila prodierunt, et versus a se factos, quibus ejus victorias et bellicas
virtutes canebant, recitarunt. Ugyanő u. o.

³⁾ In quos convivae oculos defixerunt; et alii quidem versibus de-
lectabantur, aliis bellorum recordatio animos excitabat, aliis manabant
lacrymae, quorum corpus aetate debilitatum erat, et vigor animi quiescere
cogebatur. Ugyanő e. h. 67. l.

fel, kinek torzképe és idéetlenkedése a vendégeket fölme-
gasztaltságukból egyszerre tomboló kacajra ragadta¹⁾.
E jelenetek alatt Attila folytonosan megindulatlan s ko-
moly maradt, a nélkül hogy arczának egyetlen változása,
egyetlen mozdulata vagy szava legkissebb megindulását
elárulta volna; csupán akkor villant át arczán némi gyön-
géség, midőn legkissebb fia Irnákh belépett és hozzá közele-
dett; közelebb húzta kerevetéhez a gyermeket s édesden ar-
czúl simogatta²⁾. Priscus, meglepetve Attila ábrázatának
e rögtöni változásán, egyik barbár szomszédjához fordult,
ki egy keveset beszélt latinúl, és sugva kérdé: mi az
oka, hogy ezen ember, ki többi gyermekeihez oly hideg,
ez iránt oly nyájásnak mutatkozik? „Szivesen megfejem,”
mondá a barbár, „ha a titkot ki nem beszéled. A jósok
azt jövendőlték a királynak, hogy nemzetsége többi fiai-
ban kihúnyik, hanem Irnákh azt örökitni fogja: ez az
oka gyöngédségének; e fiút mint maradékának egyetlen
reményét szereti³⁾.“

E pillanatban lépett be Zerkón a mór s azonnal az
egész terem kacajától és tombolástól hangzott, hogy szinte
rengett bele; ezen közbejött mulatságot a vendégek Edek

¹⁾ Post cantus et carmina Scythia nescio quis, mente captus, ab-
surda et inepta, nec sani quidquam habentia effundens, risum omnibus
commovit. Priscus, Exc. Leg. 67. l.

²⁾ Sed Attilas semper eodem vultu, omnis mutationis expers et im-
motus permansit, neque quidquam facere et dicere, quod jocum aut hila-
ritatem prae se ferret, conspectus est; praeterquam quod juniorem ex
filiis introeuntem et adventantem, nomine Hernach, placidis et laetis ocu-
lis est intuitus, et eum gena traxit. Ugyanő u. o.

³⁾ Ego vero cum admirarer, Attilam reliquos suos liberos parvi fa-
cere, et ad hunc solum animum adjicere, unus ex barbaris, qui prope me
sedebat, et latinae linguae usum habebat, fide prius accepta, me nihil
eorum, quae dicerentur, evulgaturum, dixit, vates Attilae vaticinatos esse,
ejus genus, quod alioquin interituum erat, ab hoc puero restauraturum
iri. Ugyanő u. o.

leleményességének köszönheték. A mór Zerkón¹⁾, egy püpos, gacsos, pisze vagy is inkább orratlan, hebegő és együgyű törpe, majd nem húsz év óta járt kelt a világ egyik végétől a másikig, egy urtól a máséhoz, mint valami igen ritka tárgy, melyet mulatságul keríteni lehetett²⁾. Az afrikaiak Aspar római tábornoknak adták, ki őt Thraciában egy a húnok elleni szerencsétlen hadjáratban elvesztette; Attilához vezetettvén ez őt látni sem akarta, azonban Budánál jobb fogadtatást talált. A hún fejedelem csakhamar annyira bele szeretett törpéjébe, hogy nélküle nem lehetett; ott volt asztalánál, vele volt a háborúban, csináltatott neki fegyverzetet s öröme telt látni mint hetykélkedik nagy karddal kezében s mily nevetséges hősi állásokat vesz. Egyszer mind e mellett Zerkón megszökött a római földre, s Buda nem nyughatott, míg kézre nem keríti vagy vissza nem váltja; a hajtás szerencsés volt s a mórt vason vitték vissza hozzá. Haragos urának láttára a mór könnyekre fakadt s megvallá hogy hibát követett el, midőn őt elhagyta; de ennek a hibának, mondá, jó mentsége van. „S mi az?“ kiálta Buda. „Az“ felelt a törpe, „hogy nem adtál nekem feleséget³⁾.“ A törpének ezen gondolata, feleséget követelni magának, Budát szünni nem akaró kacajra fakasztotta, s nem csak megengedett, hanem a királyné udvarhölgyei közzől adott neki nejül egyet, ki valami nagy

¹⁾ A *Ζέρκων* név tökéletesen megfelel a német *Zwerg* szónak, mely törpét jelent. Ezen éktelenségéért ráruházott német jelző nevet tulajdonnévül ragasztották rá.

²⁾ Qui propter corporis foeditatem, et quod balbutie vocis et forma sua risum movebat, nam brevis erat, gibbosus, distortis pedibus, naribus adeo depressis ut nasum inter eas vix apparentem haberet propter nimiam similitatem. Priscus, Exc. Leg. 67. l.

³⁾ Ille vero respondit, se quidem peccasse, quod fugisset, sed se peccati causam habere, quod nulla uxor sibi data fuisset. Ugyanő u. o.

vétkéért kegyet vesztett¹⁾. Buda halála után Attila Zerkónt ajándékba küldte Aëtius patriciusnak, ki arról lemondott előbbi gazdája Aspar részére. Edek találkozáván vele Konstantinápolyban rábeszélte, jöjön vissza Hunniába nejét visszakövetelni. Használva az ünnepély alkalmát Zerkón belépett a terembe s folyamodását Attilához intézte, fecsegése közben a latin nyelvet hún és góth szavakkal oly nevetségesen keverve, hogy senki nem állhatta nevetés nélkül²⁾. A víg zaj még egyre hangzott, midőn a rómaiak, gondolva hogy már eleget ittak, éjfél tájban megszöktek; míg a társaság reggelig összetartott.

Az idő a követekre nézve, kik sem a királynál kihallgattatást, sem kielégítő feleletet egy pontra sem nyertek, tisztán elvesztve telt. Azért haza menetelőket kérték; de Attila, a nélkül hogy megegyezését egyenesen megtagadta volna, különböző ürügyek alatt tartóztatta s őrzötte őket. Kerka királyné meg akarván maga részéről vendégelni meghívta őket udvarmestere Ádám házába „egy pompás és nagyon vig ebédre,“ mint Priscus mondja, melyben a vendégeknek a római komolyságot félretéve inni és sorba kellett ölelkezni³⁾. Egy második ebéden, melyre őket Attila meghívta, Maximinus és társa megújulni láták az elsőnek szertartásos illedelmét, csupán Attila volt kissé viderabb. Többször szólt, mi előbb nem

¹⁾ Bledas autem in majorem risum prorumpens ipsi dat uxorem unam de nobilibus et quae fuerat inter reginae ministras, sed ob quoddam insolens facinus ad ipsam non amplius accedebat. Priscus, Exc. Leg. 67. l.

²⁾ Itaque tunc arrepta festivitatis occasione progressus, et forma et habitu et pronunciatione et verbis confuse ab eo prolatis, Romanae Hunnorum et Gothorum lingvam intermiscens, omnes laetitia implevit et effecit ut in vehementem risum prorumperent. Ugyanő u. o.

³⁾ Tum unusquisque eorum, qui aderant, surgens, Scythica comitate poculum plenum nobis porrexit, et eum, qui ante se biberat, amplexus et exosculatus illud recepit. Ugyanő e. h. 68. l.

történt, Maximinushoz, ajánlván neki egyebek közt titoknokának a pannoniai Constantiusnak házasságát. Ezen ember ez előtt több évvel mint követségi segéd vagy tolmács Konstantinápolyba küldetvén ott csak hamar az udvar figyelmének tárgya lőn, mely őt megnyerni reménylette; Constantius csak ugyan ígérte is jó szolgálatát a béke föntartására, azon föltétel mellett, hogy Theodosius adjon neki nejül alattvalói közzül valamely gazdag örökösöt. Theodosius, ki ily ajándékozásokat épen nem átalott, azonnal kijelelt számára egy árvát, az Athenais által összeesküvéssel vádolt és kivégeztetett Saturninus egykori testőrfőnök lányát. A fiatal lány, ki mint fogoly még mindig őrizet alatt volt egy erős várban, halálos borzalommal értesült a sorsról, mely számára szánva volt, s el lévén határozva minden áron menekedni, elragadtatta magát Zénónnal, a keleti seregek parancsnokával, ki őt egy Rufus nevezetű barátjához adta nejül. Attila ennek hírére fölingerülve azt izené boszúsan Theodosiusnak, hogy ha nincs hatalma alattvalóit engedelmességben tartani, segítségére megy; azonban Constantius ügye nem okozott szakadást, miután ő egy más nő oda ígéréssel megelégedett. Ezt hozta Attila a követ emlékezetébe. „Nem illenék,” mondatá neki tolmácsa által, „hogy Theodosius Constantius hiszékenységevel játékot űzzön; egy császár sokat vesztene méltóságából ha hazudnék ¹⁾.” Hozzá tévé mint döntő okot és czáfolhatatlan védvet, hogy „ha a házasság meglesz, a menyasszonyi ajándékon titoknokával megosztozik ²⁾.” Így ment a dolog a hún király udvarában.

Miután végre Attila mindennek, mit tudni érdekében állt, tudomására jutott, hogy t. i. a követ ártatlan, hogy

¹⁾ Ab imperatoris dignitate alienum videri, mendacem esse. *Priscus*, *Exc. Leg.* 69. l.

²⁾ Quod Constantius illi ingentem pecuniae summam pollicitus erat, si uxorem e Romanis puellis locupletem duceret. Ugyanő u. o.

a császári udvar az élte elleni törekvésben megmaradt, s hogy Vigil, ki Konstantinápolyt már elhagyta, nem sokára visszatér, elbocsátotta a követeket, kiknek jelenléte többé hasznára nem volt. Egy levelet, melyet a hún urak és a hún korlátnokság titoknokai Onegesius elnöklete alatti gyűlésökben határoztak el, adtak Bere kezébe, kinek a követséget Konstantinápolyba kellett kísérni. Jóllehet a rómaiak udvariassággal és ajándékokkal halmozva távoztak, minthogy az udvar minden nagya a király fölhívására versenyzett nekik némi drágaságot, mint prémekeket, lovakat, szőnyegeket vagy himzett öltönyöket ajándékozni, mind a mellett az utjok közbeni események nem igen kellemesek valának s az ünnepélyek és lakomák után Attila kormányának komolyabb oldalát tüntették eléjük. Néhány napi utazás után egy szökevényt láttak keresztre feszítettetni, kit a határszélen fogtak el s azzal vádoltak hogy a rómaiak részére kémkedni jött¹⁾. Kissé távolabb két hihetőleg római fogolylyal találkoztak, kik miután hún hadi uraikat megölték, elszöktek; ezeket kezeiken és lábaikon bilincscsel hozták vissza, s a követek utját mint jó alkalmat használták, hogy ezen szerencsétleneket karóhoz szegezzék és torkukba hegyes czöveket szúrjanak²⁾. Utitársuk Bere különben is egy eredeti fajta, vad, kegyetlen s boszút szomjazó öreg hún volt. Egyszer a követség és az ő cselédei közt panaszra kerülván a dolog, visszavett Maximinustól egy szép lovat, melyet ajándékozott volt, s az egész út alatt nem szünt meg morogni³⁾. Végre a Dunától nem messze római földön

¹⁾ Captus est vir Seytha, qui a Romanis explorandi gratia in barbaram regionem descenderat, quem crucis supplicio affici Attilas praecepit. Priscus, Exc. Leg. 69. l.

²⁾ Hos, inmissis inter duo ligna uncis praedita capitibus in cruce necarunt. Ugyan ő u. o.

³⁾ Ut Istrum trajecimus, propter quasdam vanas causas, a servis

találkozott a követség Vigillel, ki egészen vigan sietett utja czélja felé, Eslas társaságában mint gondolta, de valóssággal annak fölügyelete alatt.

E volt ezen szövevényes dráma első jelenete, melynek szálait Attila oly mély ravaszsággal és oly bámulatos türelemmel szötte. Két egész hónapig voltak kezében azon kormány képviselői, mely élete ellen összeesküdt, azon követség, melynek nem volt más czélja mint őt övéi által meggyilkoltatni; hivatkozhatott volna, hogy magát megboszulja vagy védje, a nemzetek jogára, melyet ellenében oly gyalázatosan megsértettek; mindezen rómaiak élete szémeinek egy jeladásától függött, s ő e jeladást nem tette meg. Idegen perben ítélő bíró részrehajlatlanságával különbözteté meg az ártatlant a bűnöstől, nem akarván észrevenni hogy mind ketten ugyanazon eredeti szenyfoltot viselik. Ha volt e magaviseletben valami elvitázhatatlan természetes igazlelkűség, de volt nagy mértékben büszkeség is, bizonyos kevély megvetés, mely az eszközöket lenézte, hogy annál kérlelhetetlenebbül érhesen a bűn szerzőihez. Theodosiusra, Chrysaphiusra, a római becsületre czélzott ő. Tetszett neki, hogy a polgárisult világ előtt, mely tőle mint vadak főnökétől a királyi czímet megtagadta, s őt minden félelem mellett is megvetette, a barbár igazságszolgáltatási eljárást a római birodalomával párhuzamban mutathatta.

Vigil sietett Konstantinápolyban eljárni ügyeiben, melyek utjának örvéül szolgáltak. Mindig vakon, mindig elbizakodva saját fontosságába, ezt végre másokkal is elhitette. Chrysaphius, ki ő utána biztosnak hitte az összeesküvés sikerét, minden lehető esetre az összeveget megkettőztette; a tolmács tehát száz font arannyal tért visz-

ortas, nos inimicorum loco habuit; et primum quidem equum, quem Maximino dono dederat, ad se revocavit. Priscus, Exc. Leg. 69. l.

sza, melyet egy bőr zacskóban vitt ¹⁾). Mindez Esclas vizsga szemei előtt történt, ki elutazásuk óta egy mozzanatot sem vesztett el szemei elől. A hún követség szolgálai csak örök voltak, kik a rómain, a nélkül hogy gondolta volna, foglyúl tartották. A Duna tulsó partján a vigyázat még erősebb lön. Vigil magával hozta Konstantinápolyból 18—20 éves fiát, ki kíváncsi volt világot látni s kit igen hihetőleg a tolmács mint segédet vett maga mellé. Midőn beléptek Attila fejedelmi várába, mind kettőjüket elfogták s a király elé vitték, podgyászaikat hasonlóan le tartóztatván szemeik előtt átvizsgálták s ott találták a zacskót igazán megmért száz font arannyal. Ennek látára Attila meglepetést színle, s kérdé a tolmácsot, mit akart ezzel a sok arannyal ²⁾). Ez zavar nélkül felelt, hogy azt maga és kísérete szükségére, lovak és málhás barmok vételére szánta, melyekkel magát utjára el akarta látni, mert útközben sok barma elhullott, végre nagy számú római foglyok kiváltására hozta, kiknek családai őt e részben megbízták ³⁾). Itt Attila türelme megszakadt. „Hazudsz gaz állat,“ riadt menydörgő hangon, „hazudságoddal senkit meg nem csalsz, s azzal meg nem menekülsz a büntetéstől, melyet megérdemeltél ⁴⁾). Nem, te nem magad szükségére, sem ló s öszvér vásárlásra, sem római foglyok kiváltására láttad el magad ily nagy öszveggel;

¹⁾ Centum auri libras, quas a Chrysaphio acceperat. Priscus, Exc. Leg. 70. l.

²⁾ Ex eo quaesivit ejus rei gratia tantum auri asportasset. Ugyanő ugyanott.

³⁾ Ille respondit, ut suis et comitum suorum necessitatibus provide-ret: praeterea ad redemptionem captivorum pecuniam paratam esse. Ugyanő e. h. 71. l.

⁴⁾ Cui Attilas: Sed neque jam, o turpis bestia, Vigilam appellans, ullum tibi tuis cavillationibus judicium subeundi patebit effugium; neque ulla satis ista et idonea causa erit, qua meritum supplicium evitare possis. Ugyanő u. o.

különben is jól tudtad, hogy határozottan megtiltottam minden kereskedést, minden pénzforgalmat országomban az idegenek részéről, még midőn itt voltál Maximinussal¹⁾.” E szavak után az örök által a tolmács fiát elővezetteté s kinyilatkoztatá, hogy rögtön keresztül szurattja, ha atyja azon pillanatban meg nem mondja, mi czélra volt szánva ezen száz font arany²⁾. Vigil, fiát meztelen kardok közt látva, eszméletét vesztette, s karjait könyörgőleg terjesztve majd a bakók majd Attila felé, szivszaggató hangon kiáltotta: „Ne öljétek meg fiamat, fiam mit sem tud az egésztől, ő ártatlan, egyedül én vagyok a bűnös³⁾.” Azután pontról pontra fölfedezé a közte és Chrysaphius közt tervezett orgyilkossági cselszövényt, miként jött a herélnagy a gyilkosság eszméjére, mint helyeselte azt Edek, miként vett abban a császár is részt tanácsosaival, miként szemeltetett ő ki a követség többi tagjai tudta nélkül a merény kivitelét előkészíteni, mint értekezett Edekkel elutazása napján, s mind azt, mi vele Konstantinápolyban történt. Beszédét Attila birói figyelemmel hallgatta s emlékezetében összevetette ezen részleteket, melyeket ez ember szájából hallott, azon fölfedezésekkel, melyeket neki Edek tett, s meggyőződött hogy a tolmács igazat mondott⁴⁾. Erre lassan megszeliülvén parancsolja, bocsássák el a fiut s apját tartsák fogságban mindaddig, míg sor-

¹⁾ Longe enim major summa est, quam qua tibi sit opus ad sustentandam familiam, vel etiam quam impendas in emptionem equorum vel iumentorum, vel liberationem captivorum, quam jam dudum Maximino, quum huc veniebat, interdixi. Priscus, Exc. Legat 71. l.

²⁾ Haec dicens filium Vigilae ense occidi jubet, nisi pater, quem in usum et quam ob causam tantum auri advexisset, aperiret. Ugyanő u. o.

³⁾ Ad lacrymas conversus, jus implorare etensem in se mitti debere, non in filium, qui nihil commeruisset. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Cum autem Attilas ex his, quae Edecon sibi dixerat, Vigilam nihil mentitum perspiceret ... Ugyanő u. o.

sárról egy vagy másképen végezni fog. Vigilt vasra verték s börtönbe hurczolták. A fiút Attila jónak találta visszaküldeni Konstantinápolyba, hogy keritsen még egyszer száz font aranyat. „Keritsd meg ez öszeveget,” mondá neki, „mert ez apád életének váltsága,” s ugyan akkor mikor őt, elküldi Orestest és Eslast is a császárhoz részletes utasításokkal ellátva ¹⁾).

Ezek kihallgatásra járultak Theodosiushoz, ki köz hirből már megtudta, hogy tervei nem sikerültek és szorongva várta a hún király új követségét. Trónja előtt a küldöttek a legkülönösebb diszöltönyben jelentek meg, mely ellen azonban senki sem mert kifogást tenni. Orestes nyakában ugyanazon bőrzacskó függött, melyben volt a száz font arany ²⁾), Eslas pedig, ki mellette állt, miután Chrysaphiust megkérdezte: ismeri-e e zacskót? e szavakat intézé a császárhoz: „Attila, Mündzuch fia, és Theodosius mindketten nemes apák fiai; Attila atyjához méltó maradt, de Theodosius lealacsonyult, mert adót fizetvén Attilának, elismerte hogy szolgálja ³⁾).

Ime most ezen rossz és elvetemült szolgál urának tört vet, tehát jogtalanságot cselekszik, s Attila nem szűnik meg gazságát fön hangon hirdetni, míg ki nem adja neki Chrysaphius heréltet, hogy érdeme szerint lakoljon ⁴⁾).

¹⁾ Filius in eam rem dimissus alias centum auri libras pro utriusque liberatione exsoluturus. Priscus, Exc. Legat. 71. l.

²⁾ Jussit Orestem crumena, in quam Vigilas aurum quod Edeconi daretur conjecerat, collo imposita . . . Num hanc crumenam nosset? Ugyanő e. h. 39. l.

³⁾ Theodosium quidem clari patris et nobilis esse filium, Attilam quoque nobilis parentis esse stirpem, et patrem ejus Mundiuchum acceptam a parentibus a patre nobilitatem integram conservasse; sed Theodosium tradita a patre nobilitate excidisse, quod tributum sibi pendendo suus servus esset factus. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Neque se prius criminari illum eo nomine destitutum, quam Eunuchus ad supplicium sit traditus. Ugyanő u. o.

E határozatot senki sem várta. Theodosius elszánnhatta magát minden megalacsonyításra, melyet fölfedezett vétke fejére halmozhatott; de a herélték nem határozhatták el magokat, hogy a hatalmat kezeikből kiereszszék, sem Chrysaphius hogy fejét oda adja: azért a palotában minden zavarban volt. Legelső gondja volt a császárnak kamarását megmenteni; minden intézkedései ide voltak irányozva. Az utolsó nehézségek, melyeket még a byzanti politika Attila dölyfének ellenébe vetett, habozás nélkül mellőztettek; consulviselt férfiakat kívánt követekül, azokat adtak; Anatolius és Nomus patriciusokat jelelé ki, miután ezeknél nagyobb urak a birodalomban nem voltak, elküldték hozzá Anatoliust és Nomust. Ugy bántak vele, mint a persa birodalom fejedelmével a nagy királlyal szoktak. Még Constantiusra is gondoltak, ki más-hoz ment jegyese helyett a császár kezéből egy igen gazdag özvegyet kapott¹⁾. Semmi engedményt, semmi alacsonytságot nem kiméltek. Attila hiúsága ki lőn elégitve s ő eléjök ment a hozzá küldött magas személyeknek²⁾; azonban még mindig kemény, ingerült hangon beszélt hozzájuk. Ezek drága ajándékokat hoztak, melyek ugy látszott őt megengesztelék, hoztak sok pénzt is; Attila mind ezt elvette. Elbocsátotta Vigilt, kit bosszujára igen alacsony vétkesnek tekintett; nem követelte többé a Dunapart hosszát, melyet ha joggal nem, tetteleg birt; nem szólt többet a szökevényekről, sőt váltság nélkül eleresztett számos római foglyot; hanem Chrysaphius fejét követelte. E pontra nézve hajthatatlan volt³⁾.

¹⁾ Constantio nuptum datum iri mulierem minime Saturni filia genere et opibus inferiorem. Priscus, Exc. Leg. 71. l.

²⁾ Illic Attilas reverentia tantorum virorum motus, ne longioribus itineribus defatigarentur, cum illis convenit. Ugyanő u. o. 72. l.

³⁾ Liberavit et Vigilam . . . Tum Anatolio et Nomo gratificans, quamplurimos captivos illis sine ullo pretio concessit. Ugyanő u. o.

E kilátások közt kezdődött a 450-dik év. A hún törzsek illetőségei tömegekben érkeztek a Duna partjára; folyt a fegyverkezés ezen hordák vazall népeinél, az ostrogóthok-, gepidák-, herulok- és rugoknál, s jelenték hogy az akatzirok utban vannak. A nyugtalanság nőtt szintugy a nyugoti mint a keleti birodalomban; nem csak Sylvanus ügye volt bevégezetlen, hanem ahoz azóta más nehezebb bonyodalmak is járultak; a kilátások fenyegetők voltak. Végre két góth hírnök jelent meg Hunniából ugyanaz nap s ugyanaz órában Theodosius és Valentinianus császárnál, kiknek mindegyik előtt ezt kellett mondani: „Uram és urad Attila parancsolja, készits számára palotát, mert jó¹⁾.”

¹⁾ Imperat per me Dominus meus et Dominus tuus Attilas, ut sibi palatium instruas. Chronicon Alex. 253. l. — Joannis Malalae Chronogr. II. 22. l.

V. FEJEZET.

Attila a nyugoti birodalomra veti szemeit. — A háborút megelőző jelek. — Servatius toungres-i püspök Szent Péter és Szent Pál apostolok sirjainál kérdez tanácsot. — A pörlázadások által sanyargatott Gallia helyzete. — A lázadók egyik feje behívja a húnokat. — Attila követeli jegyesét Honoriát a nyugoti birodalom felével. — Szövetkezik Genzerikkal, a vandalog királyával, a rómaiak és a galliai ostrogóthok ellen. — A rajnántúli frankok egyik fejedelme segílyt kér tőle. — Attila a rómaiaknak azt izeni, hogy megszabadítja őket a visigóthoktól, s a visigóthoknak, hogy a római jármot nyakukból kiveti. — III. Valentinianus levele Theodorikhoz; a visigóthok ottlón maradnak. — Attila hadseregének előszámlálása. — A Rajna felé vonulása. — A Neckar mellékén lakó frankok és a thüringiek hozzá csatlakoznak. — A Rajnán két ponton átkel. — Barátságos nyilatkozatai Gallia irányában. — A rajnáninnen burgundok megveretése. — A római őrhadak, s a parti és sali frankok a Loire-től délre visszavonulnak. — Galliát a húnok földulják; a két Germaniát és Belgium Secundumot rabolják. — Trier, Metz és Reims pusztulása; Nicasius püspök és huga Eutropia halála. — A püspökök szerepe Attila berohanásakor. — Páris lakói futni akarnak; Genovéva visszatartja őket. — Genovéva családja, gyermeksége, Szent Germanus auxerre-i püspök által táplált hivatása a vallásos életre. — Önsanyargatásai, elragadtatásai. — Az egész világon elterjedt jövendőltői hirneve. — A párisiak megvetik tanácsát s megakarják ölni; a nők bezárkoznak vele Sz. István egyháza sekrestyéjébe. — Páris meg van mentve. — Attila erejét összpontosítja és Orléans alá kanyarodik. — Sangibán, az alánok királya, megígéri, hogy e várost kezébe szolgáltatja.

Azt mondhatná az ember, hogy van a néptömegekben bizonyos politikai ösztön, mely megérezteteti velök a társodalmak bukásait, mint a természeti ösztön előre megjelenti minden lénynek a természetbeli romlások közeledését. A 451-dik év a nyugoti római birodalomra nézve egyike volt azon végzetteljес időszakoknak, melyeket az

egész világ remegve vár, s melyek csapásaikat ugyszólván a kitéüzött napra meghozzák. Jóslatok, csudák, rendkívüli jelek, az általános elfogultságnak némileg mulhatatlan társai, e szerencsétlen évben épen nem hiányzottak. A történetírat emlékezik földindulásokról, melyek Galliát és Hispania egy részét megrázták¹⁾; a hold fogyatkozott keltében, mit szomorú jósjelnek tekintettek; egy rémitő nagyságú és alakú üstökös jelent meg a láthatáron napnyugot felől, s éjszak felől az ég több napon át vérszin felhőkbe borult, melyek közepében tüzes láncsájú ábrándképek vívtak képzelt csatákat²⁾. Ezek voltak a babonás köznép jósjelei; a kegyes lelkek másokat kerestek a válásban. A tongresi püspök Servatius elment Rómába megkérdeni Péter és Pál apostolt sirjokban, megtudandó, mily csapásokkal fenyegeti hazáját isten haragja s mily eszközzel lehetne azokat elhárítani; az lőn a felelet, hogy Gallia a húnok kezébe szolgáltatik, minden városa leromboltatik, de ő azon hit jutalmául, mely oda vezette, a nélkül hal meg, hogy ezen borzasztó jeleneteket megérje³⁾. A politikai szellemek a romlásnak még kétségtelenebb jeleit fedezték föl a bomlásnak indult nyugoti világ megrendített állapotában, melyet ugy látszott csak Aëtius kardja tartott össze.

A húnok egyenes befolyása nem volt ugyan oly erőszakosan érezhető a nyugoti birodalomban, mint a kele-

¹⁾ Terrae motus assidui, signa in coelo plurima . . . Idatii Chron. a 450. évre.

²⁾ Pridie nonas Aprilis, feria tertia, post solis occasum, ab Aquilonis plaga coelum rubens, sicut ignis aut sanguis, efficitur, intermixtis per igneum ruborem lineis clarioribus in speciem hastarum rutilantium deformatis. Ugyanő u. o.

³⁾ Ei divinitus per B. Petrum apostolum revelatum est, quod ita coelesti esset iudicio definitum, ut universa Gallia barbarorum foret infestationi tradenda. Paulus Diaconus Episcopi Mettenses ad A. 451 Bouquet-nál Receuil I. köt. 649. l.

tiben, de annál többet szenvedett az csatáik visszahatásai által. Ezen barbaroknak pusztja jelenléte a Duna völgyében Európa szívébe s egész Afrikaig özönlötte a háború pusztításait. A népségek, melyeket kiszorítottak és magok előtt úztek, majd mind Galliába vették útjokat. Az alánok, vandalok és svévek, kik e tartományba 406-ban jöttek, azt négy esztendeig dúlták s innen Hispaniának és Afrika városainak estek. A burgundok, a Rajnán rést találván törve, előzőnlék Helvetiát, azután Savoiát, s több frank törzsek, melyek ezen folyótól éjszakra laktak, dél felé a Meuse hosszába, az úgy nevezett Rive, Ripa (part), mellékére költözködtek, melyről Ripuarius (part melléki) frank nevet nyertek ¹⁾. Róma kénytelen volt vendégekül fogadni a pusztítókat, kiket nem volt ereje visszaverni, és éjszaki Gallia két uj néppel szaporodott, melyek a sali frankokkal, kik száz év óta Toxandriát ²⁾ lakták, szövetségben voltak. A visigóth népnek Aquitaniába telepedése s egy barbár királyság fölállása, mely Galliát belől aláasta, szintén a húnok Európába jövetelének következménye volt. A visigóthok Balamir elől szökvén s Pannoniába kegyelemből befogadtatván, annak csakhamar uraivá tették magokat s Alarikh vezérlete alatt pusztítva szaguldozták be Graeciát és Italiát, azután Ataulf alatt átkelvén a nyugoti Alpokon, a gyenge római kormánytól egy gazdag és termékeny tartományt raboltak el, melyben reménylheték, hogy a boszorkányfiaktól örökre

¹⁾ Riparii, Riparioli, Ripenses, Ripwari.

²⁾ A térképeken, melyek Galliának a barbarok berohanása előtti állapotját ábrázolják, a Rajna bal partján eső s ugynevezett Germania Secundában, mely még római provincia volt, találunk Toxandres nevű népséget, melyről vette e nép lakhelye a Toxandria nevezetet. Ezen kétségtelen görög szavakból képzett Toxandres név jelentése: nyilazó férfiak vagyis íjászok, mely nevezet e népre hihetőleg fegyverzetéről ragadt.

A ford.

meg fognak menekedni¹⁾. Két horda szövetséges alán, a 406-diki berohanás maradványa, ott néhány pusztát megyét elfoglalt, az egyik Valence környékén, a másik a Loire bal partján, melynek réveit őrzötte. A Kaukáz fiaival láncával kezökben itt tanyáztak sátraik és nyájaikkal, folytatván Ázsia sivatagjainak életmódját Tours és Orleans síkjain.

Gallia ekként öt szövetséges nép közt földarabolva, Hispania félig meghódítva, Afrika elvesztve, Britannia szigete Italia kormányától elkülönítve: e volt azon kép, melyet 451-ben a nyugoti római birodalom mutatott. Ide kell még számítani Britannia Armorica elszakadását is, mely a hasonló nagy sziget példájára s a szökevény britannok ösztönzésére nemzeti főnökök alatt független állammá alakult²⁾. A kül háború mindezen vidékeken kimondhatatlan nyomort, a nyomor viszont polgári háborút szült. A pórálzadások, melyek bagaudes neven ismeretesek, 435-től 443-ig folyvást nyugtalaníták Galliát és Hispaniát, s a pórháború, bár azt Aëtius erős kézzel elnyomta is, úgy látszott nem aludt ki³⁾. Főnökei, kik közzé lehetett számlálni minden sorsú elégedetleneket és adósságba merült fiatalokat, terveiket titokban szöötték⁴⁾. Azt lehet mondani, hogy a köz szerencsétlenség számát szaporítandók, ők is az oly borzalommal várt rettentő

¹⁾ Lásd e cím alatt megjelent közleményemet: Ataulf és a visigóthok Galliába telepedése.

²⁾ Zosimus VI. könyv 826. l. — Procopius, Bellum Vandal.

³⁾ E pórálzadásokról hasonlitsd, a mit elmondtam, Histoire de la Gaule sous l'administration romaine III. köt. 1. fej. 19. s köv. l.

⁴⁾ Factio servilis paucorum mixta furori
Insano juvenum... licet ingeniorum,
Armata in caedam specialem nobilitatis.

Paulini Eucharist. Bouquet-nál I. köt. 773. l.

451-dik évre várakoztak, s hogy magokat csupán a vak szerencsére ne bizzák, egyik legfőbb emberök Eudoxius orvos, az egykorú történetírók szerint „egy nagytudományú de elvetemült szellemű ember,” 448-ban a húnokhoz szökött¹⁾. Ott bizonyosan mindent elkövetett Attila fölingerlésére hadat indítani Gallia ellen, igérván részéről a rablók, rabszolgák és föllázadt parasztok segélyét.

Két esemény, egyik szerencsés másik szerencsétlen, növelte a szellemi szorongást, az előre látott bajok zavarához egy palotai lázadás véletlen változékait csatolván. Theodosius 450. július 28-dikán lováról lezuhanva meghalt s három hónappal később meghalt Placidia is, ki a nyugoti birodalom kormányát fia a már ekkor 31 éves III. Valentinianus helyett vitte²⁾. Theodosius halála, melyet Chrysaphius kivégeztetése követett, nagy szerencse volt keletre nézve; de Placidiáé, mennyiben Valentinianust gyámság alól fölmenté, nyugotra orvosolhatatlan szerencsétlenséget hozott. Attila, követve szokását, hogy fegyverét a politikával megelőztesse, meg akarta változtatni az új fejedelmeket, s a keletivel kezdé. Miután többé nem követelhetette Chrysaphius fejét, melyért a konstantinápolyi népség versengett, egyszerűen a Theodosius által ígért adót kívánta; de az új császár Marcianus, egy régi illyr katona a Probusok és Claudiusok erélyes fájából, azt felelte, hogy aranya barátjai s ellenségei számára vasa van³⁾. Ezen felelet, sereggyűjtéssel és jó védelmi

¹⁾ Eudoxius arte medicus, pravi sed exercitati ingenii, in bagauda id temporis mota delatus, ad Chunnos confugit. Prosperi Tyronis Chron. ad Annum 448.

²⁾ Placidiára és III. Valentinianusra nézve lásd: Aëtius és Bonifacius czim alatt közzé tett értekezésemet.

³⁾ Quiescenti munera largiturum, bellum minanti viros et arma obiecturum. Priscus, Exc. Legat. 39. l.

rendszabályokkal támogatva, hirtelen visszatartá Attilát, ki szemeit nyugotra vetette.

Ez oldalra roppant hadsereget fordíthatott, melyet tizenöt év óta tartalékban tartott, türelmesen várva az alkalmat, mikor azt használhassa; Placidia halálával ez alkalmat megérkezettnek hitte. Valósággal tizenöt vagy tizenhat esztendeje lehetett, midőn III. Valentinianus nővére Honoria, Placidia leánya s nagy Theodosius unokája ábrándos őrjöngési rohamban, vagy boszszúból családjá iránt, mely őt férjtelenségre kárhozatta, jegygyűrűt küldött Mundzukh fiának, ki éppen akkor lépett a hún trónra ¹⁾. Attila, mint minden keleti, csak elvonuló szerény hölgyeket szeretett, Honoria ajánlatát válasz nélkül hagyta, de gyűrűjét megtartotta. Ez e megvettetésen fölingerülve vagy nem igen lévén állandó hajlamaiban, udvarmesterével Eugeniuszal komolyabb viszonyt szőtt, melynek botránya vesztére szolgált. Anyja őt előbb Konstantinápolyban azután Ravennában elzáratta. Évek folytak s a hún király, a nyugoti birodalommal gyakori viszonyai mellett, soha sem látszott emlékezni, hogy jegyese van, soha sem tett legkisebb célzást Honoria vagy menyasszonyi ajándéka iránti jogára, míg nem egyszerre Valentinianus izenetet kap tőle, melyben egyiket vagy másikat követeli. Nagy csudálkozással értesült, monda, hogy jegyesével Honoriával ő végette méltatlanul bántak, sőt tömlöczben tartják. Nem láthatván, hogy annak választása mi gyalázatára válhatott volna a császárnak, követelte először annak szabadon bocsáttatását, azután az atyai örökségből őt illető rész kiadatását ²⁾. Ezen rész szerinte

¹⁾ Lásd: Aëtius és Bonifacius című értekezésemet.

²⁾ Honoriam nihil se indignum admisisse, cum matrimonium secum contracturam spopondisset . . . se enim factam ipsi injuriam ulturum, nisi etiam imperium obtineat. Priscus, Exc. Leg. 39. l.

az utolsó császár Constantius saját vagyonának és a nyugoti birodalomnak feléből állt.

Miután a történelem Honoriának börtönöztetése utáni kalandjairól hallgat, nem tudjuk vajon gyalázatának eltitkolása végett akkor adták-é férjhez, vagy ez csak az izenet vétele után történt, hogy a hún király igényeinek döntő okkal szegülhessenek ellen; minden esetre Honoria férjnél volt, s Valentinianus azt felelhette, hogy testvére már férjnél lévén házasságáról szó nem lehet¹⁾, miután a római törvény, mint a húnoké, a többnejűséget nem engedi; különben nővére, ha szabad volna sem követelhetne semmit a birodalmi örökségből, minthogy a rómaiaknál nők nem uralkodnak s a birodalom nem családi vagyon²⁾. Attila, ki soha sem vizsgálta az okokat, melyekkel akarata ellen küzdöttek, megmaradt tisztán és egyszerűen kettős követelése mellett, s hogy a világ előtt szavainak őszinteségét bizonyítsa, a gyűrűt, melyet Honoriától kapott, Ravennába küldte³⁾. E vita a legnagyobb élénkséggel folyt, midőn Attila azt egyszerre félbe szakasztotta s úgy látszott hogy egészen elfelejtette. A nélkül hogy Valentinianus irányában legkissebb neheztelést vagy rossz emlékezőst mutatott volna, vele igen is messze-terjedő szivességgel bánt. „A császárnak, higgye meg, nincs igazabb barátja, sem a birodalomnak nála hódolóbb szolgája; karja, seregei, egész hatalma a rómaiak szolgálatára áll, s nem ohajt semmit jobban, mint hogy alkalma

¹⁾ *Honoriā ipsi nubere non posse, quod jam alii nupsisset. Priscus, Exc. Leg. 39. l.*

²⁾ *Neque imperium Honoriae deberi, virorum enim, non mulierum, Romanum imperium esse. Ugyanő u. o.*

³⁾ *Secum matrimonium pepigisse; ejus rei ut fidem faceret, annulum ab ea ad se missum per legatos, quibus tradiderat, exhiberi mandavit. Ugyanő e. h. 40. l.*

legyen ennek bebizonyítására ¹⁾.“ Attila részéről ezen rögtöni forró barátság a ravennai udvart nem kevésbé rémité meg, mint utolsó haragos kitörései; nagyon jól érzék, hogy ezen új politika új veszélyeket rejt.

Carthago és Afrika akkor Genzerikh vandal király uralma alatt volt, kit utálatosságra és lángészre a hún királyhoz lehet hasonlítani. Mit Attila a nem római Európa barbár népein oly gyorsasággal és szerencsével véghez vitt, Genzerikh megkísérté a birodalomban tanyázó barbárokon; föladataúl tűzte azokat egy azon politikai igazgatás, ugyanazon vallás, az arianismus alatt álló testté alakítani, mely mindig kész legyen minden ügyért s mindenhol védni a barbár zászlót a római ellen. Hogy e terve sikerüljön, fiával Hunerikkal elvétette Theodorikh visigóth király leányát; azonban ezen összeköttetésben nem találván azon előnyöket, melyeket reménylett, üldözőbe vette menyét, s egyszer azon egyszerű gyanúra, hogy őt meg akarta mérgezni, orrát lemetszette s ily borzasztón elcsufítva küldte vissza atyjának Galliába ²⁾. Meggondolván azután egy ily meggyaláztatás következeit s nem kétkedvén, hogy Theodorikh boszút állandó ellene a rómaiakkal szövetséget fog kötni, Attilával ügyekezett szövetkezni. Gazdag ajándékaiért jó szívvvel fogadta őt a hún király ³⁾. Mint két saskesely, mely röptét úgy intézi, hogy egyszerre csapjon ugyanazon martalékra, meg-

¹⁾ Asserens se reipublicae ejus amicitias in nullo violare . . . caetera epistolae usitatis salutationum blandimentis oppleverat, studens fidem adhibere mendacio. Jornandes, De rebus Get. 36. fej.

²⁾ Sed postea, ut erat ille et in sua pignora truculentus, ob suspicionem tantummodo veneni ab ea parati, eam putatis naribus spolians decore naturali, patri suo ad Gallias remiserat. Ugyanő u. o.

³⁾ Hujus (Attilae) mentem ad vastationem orbis paratam comperiens Gizerichus, rex Vandalorum . . . multis muneribus ad Vesegotharum bella praecipitat. Ugyanő u. o.

alkudtak, hogy a római birodalmat éjszakról és délről egyszerre rohanják meg. Genzerikh már ekkor kétségtelenül tervezte azon beütést Italiába, melyet négy évvel később hajtott végre; Attila a visigóthokat és Galliát választotta.

Más okok is inditák a hún királyt, hogy a déli Rajna ellen vigye táborát. Egyik előkelő frank törzs főnöke, mely törzs ezen folyó jobb partján a Neckar mellékén honolt, 446 vagy 447-ben meghalt, két fiat hagyva, kik örökségén versengtek s a nemzetet magok közt megosztották. Miután az idősb Attilát kérte segélyül, az ifjabb római védelem alá vetette magát. Aëtius őt az akkor dívó katonai szokás szerint, mely már az V. században mutatja némi színét a kezdődő lovagságnak, fiává fogadta ¹⁾; aztán ajándékkal halmozva Rómába küldte a császárhoz, hogy azzal szövetséget kössön. Itt látta őt Priscus. „Álla még nem pelyhedzett,” mond ő, „de szőke haja tömött fürtökben lengett vállain ²⁾.” Aëtius, mint lehet, könnyen beigtatta védenczét a Neckar-melléki frankok trónjára; de az elüzött testvér nem szünt meg Attila nagyravágyását ingerelni, melynek sikeréhez köté maga diadalát. Így minden összejött, hogy a hún királyt Gallia felé vonzza, Genzerikh ösztönzése, a nagyhajú királyfinak, ki előtte a rajnai átmenetet megnyitandó volt, sőt még Eudoxius orvosnak, ezen gyűlölt pórfőnöknek, könnyörgései is, ki neki más szenvedélyek felköltését ígerte, hogy a magáéinak segélyére használhassa. Ezen új eszméktől elfogulva másodszor is feledte jegyesét s Valenti-

¹⁾ Seniori Attilas studebat, juniorem Aëtius tuebatur . . . Hunc etiam Aëtius in filium adoptavit. Priscus, Exc. Leg. 40. l.

²⁾ Quem Romae vidimus legationem obeuntem, nondum lanugine efflorescere incipiente, flava coma et capillis propter densitatem et magnitudinem super humeros effusis. Ugyanő u. o.

nianus császár irányában azon nyájas és alázatos hangot vette elő, melynek okát ez megtudni remegett.

Azonban azt nem sokára megtudta. Attila egy új követség által tudtára adta, hogy a visigóthokkal viszályban van, melybe, fölszólítá, ne avatkozzék¹⁾. „A visigóthok“ mondá, „a húnok uralma alól megszökött alattvalók, kik fölötti jogaikról azonban ezek nem mondtak le. Különben is nem veszedelmes ellenségei-e ezek a birodalomnak? Miután keletet és nyugotot össze vissza rabolták, megtartották-e hiven köteleztetéseiket telepeikben, melyeket a rómaiak bőkezűségéből kaptak? Sőt ellenkezőleg irányukban örökös hadi állapotban élnek. Attila magára vállalta megzabolázni őket a rómaiak s maga nevében.“ Valentinianus jónak látta megjegyezni, hogy ő nincs háborúban a visigóthokkal, és ha volna sem választana senkit boszulójául, hogy a visigóthokat, kik Galliában római vendégjog oltalma alatt élnek, megtámadni akarni annyi mint a birodalmat megtámadni, és hogy végre is Attila sehogy ezekhez el nem juthatna a nélkül, hogy fenekestől föl ne forgassa azon uralkodó tartományait, kinek magát szolgájául vallotta: de a hún király erre mit sem adott, s kinyilatkoztatta hogy indul. Azonban ugyanakkor, midőn Valentinianust hizelgéseivel el ügyekezett altatni, megizente Theodorikhnak, mit se aggódjék, mert Galliába csak azért megy, hogy a rómaiak jármát megtörje s az országot vele megossza²⁾. Ezen tettetett barátságos biztatásokkal egyszerre érkezett a góth király-

¹⁾ Asserens se reipublicae ejus amicitias in nullo violare, sed contra Theodericum Vesegotharum regem sibi esse certamen, unde eum excipi libenter optaret. Jornandes, De rebus Get. 36. fej.

²⁾ Pari etiam modo ad regem Vesegotharum Theodericum erigit scriptum, hortans ut a Romanorum societate discederet, recoleretque praelia, quae paulo ante contra eum fuerant concitata sub nimia feritate. Ugyanő u. o.

hoz a császári korlátnokság következő tartalmú levele: „Barbarok legbátrabbja! bölcseségedhez méltó összeesküdni a világ zsarnoka ellen, ki az egész világot erővel maga alá akarja hajtani, ki mit sem gondol vele, van-é oka a háborúra, hanem mindent törvényesnek tekint, mi neki tetszik. Vállalatait karjai hosszához méri s dölýfét szabaddossággal elégití ki¹⁾. Jogot, méltányt nem tekintve ellensége minden létezőnek . . . Fegyvered által erős, hallgass saját bosszú érzelmeidre; fogjunk kezét s jer segélyül a köztársaságnak, melynek egyik tagja birtokod²⁾:“ Mondják, hogy Theodorikh ez egymásnak ellentmondó levelek olvastára, erősen megzavarodva, így kiálta föl: „Rómaiak! vágyatok im teljesült, Attilát nekünk is ellenségünk-ké tettétek³⁾.“ Határozatlan szavakban adott segélyígéretet Valentinianus követleinek, de föltette magában, hogy magokra hagyja a rómaiakat e viszály elintézésében s telepében várja el, ha tetszik a húnoknak oda jönni őt megtámadni. E közben Attila nagy sietséggel rendezé seregeit táborba szállani. Mindig csak a visigóthokról beszélt s a külszin azt látszott mutatni, hogy valódi czélja Gallia megrohanása; de oly nagy volt a meggyőződés ravaszságáról s a bizalmatlanság szavaiban, hogy Aëtius, maga sem tudván nincs-é tőr rejtve e tüntetés színe alatt, nem merte Italiát oda hagyni.

A történetírat szomorú részletezését hagyta ránk e hadseregnek, melynek tömegei nem csak a Duna partjait, hanem a szomszéd síkokat is elborították. Európa Xerxes óta nem látott ennyi ismert és ismeretlen nemzetet egy

¹⁾ *Ambitum suum brachio metitur, superbiam licentia satiat. Jordanes, De rebus Get. 36. fej.*

²⁾ *Armorum potentes favete propriis doloribus et communes jungite manus: auxiliamini etiam reipublicae cujus membrum tenetis. Ugyanő u. o.*

³⁾ *Habetis Romani desiderium vestrum; fecistis Attilam et nobis hostem. Ugyanő u. o.*

tömegben, melyben a harczosok száma nem kevesebb mint 500,000-re ment ¹⁾). Ott szerepeltek Ázsia legutálatosb és legvadabb képviselői, a fekete hún és kozár hosszú tegzével, az alán roppant láncsújával és szarvlemezes sisakjával, a neür, a bellonot, a festett és pontozott képű gelón, ki fegyverül kaszát s diszújl emberbőr-kaczagányt viselt. A sarmatiai síkokról megjöttek a fél-szláv félázsiai bastern törzsek, fegyverzetökre a germánokhoz erkölcesikre a csúdokhoz (scythákhoz) hasonlók s mint a húnok soknejűek. Germánia kiállitá nyugoti s éjszaki legtávolabb nemzeteit; az Oder- és Weichsel-melléki rúgot, a Niemen- és Duna-környéki scyrt és turcilingot, kiknek nevök még akkor ismeretlen, de nem sokára ismeretes lön; ezek skandináv kerek pajzsossal és rövid karddal fegyverkezve vonultak ki. Látható volt a gyors rohamú, csatában győzhetetlen de kegyetlen herul, a többi germánok réme, kik végre ki is irtották. Nem késett a fülhivásra ostrogóth és gepid; ott voltak ezek a rómaiaknak oly félelmetes nehéz gyalogságukkal. Ardarikh király vezérelte a gepidákat; Valamir, Theodemir és Videmir, három testvér az Amálok véréből, állt az ostrogóthok élén. Bár a királyság választás utján a legidősb Vala-

¹⁾ Némely írók hétszázézerrel is beszélnek.

..... Subito cum rupta tumultu
Barbaries, totas in te transfuderat arctos
Gallia. Pugnacem Rugum, comitante Gelono,
Gepida trux sequitur, Seyrum Burgundio cogit,
Chunus, Bellonotus, Neurus, Basterna, Toringus,
Bructerus, ulvosa quem vix Nicer abluit unda,
Prorumpit Francus.

Sidonius Apollinaris Panegyri. Aviti. 319. v.

Más írók különböző más népeket neveznek meg; Procopius azt mondja, hogy Attila maga után vonta a massagétákat és a többi scythákat. — Has. Jornandes e. h. — Hist. Miscell. XV. könyv. — Procopius, Bellum Vandal. I. 4.

mir kezében volt, ez önkényt megosztotta azt testvéreivel, kiket gyöngéden szeretett. E hemzsegő törzsek főnökei, Attila előtt reszketve, távolban álltak tőle, mint apródai vagy testőrei, szemeiket rá szegezve, feje legkissebb inté-sére, szeme legkissebb pillantására figyelve; akkor oda siettek venni parancsait, melyeket habozás és zúgolódás nélkül végrehajtottak ¹⁾). Ketten voltak, kiket Attila e tömegből kiválólág megkülönböztetett, kiket minden tanácsába meghívott: a gepidák és az ostrogóthok királya. Valamir ítéleteiben nyíltságot, méltányt s kellemes előadást, mik a hún királynak tetszettek, Ardarikh ritka eszélyt és minden próbát kiállt hűségét tanusított ²⁾). Ilyen volt e hadsereg, mely mintegy kiűritni látszott a barbár világot, mely azonban még nem volt teljes számú. Ennyi nép megindulása mintegy forradalmat szült Éjszak-Európa nagy síkján; a szláv faj leszállt a Fekete tenger felé elfoglalandó ott az ostrogóthok által elhagyott téreket, melyeket már előbb is birt; a fekete húnok hátvéde, a fehér húnok, avarok, bolgárok, hungarok, törökök előcsapata egy lépéssel előbb nyomult Európa felé. Minden rangú rombolók, Italia leendő urai, a nyugoti caesarok helyettesítői, itt voltak összevissza, főnökök és népek, barát és ellenség. Orestes itt találhatta Odoakert, mint turciling közvitézt, s nagy Theodorikh atyja, az ostro-

¹⁾ Reliqua autem, si dici fas est, turba regum, diversarumque nationum ductores, ac si satellites, nutibus Attilae attendebant, et ubi oculo annuisset, absque aliqua murmuratione cum timore et tremore unusquisque adstabat, aut certe quod jussus fuerat, exsequebatur. Jornandes, De rebus Geticis, 38. fej.

²⁾ Erat et Gepidarum agmine innumerabili rex ille famosissimus Ardaricus, qui, ob nimiam fidelitatem erga Attilam, ejus consiliis intererat. Nam perpendens Attila sagacitatem suam, eum et Walamirem Ostrogothorum regem super caeteros regulos diligebat. Erat namque Walamir secreti tenax, blandus alloquio, doli ignarus: Ardarich fide et consilio . . . clarus. Ugyanő u. o.

góth Theodemir, Attila egyik kapitánya volt; a polgárisult világ minden romja, a barbár világ minden kiválasztott nagysága, mintegy kíséretét látszott képezni a rombolás szellemének.

Hogy a Rajna partjára mártius első napjaiban megérkezessék, miként megérkezett, útra kellett kelni Attilának jan. havában. Seregét két testre osztotta, egyik a Duna jobb partján a hadi utat követve a római várdákat és erősségeket rohanta meg s utjában mind lerombolta, mialatt a másik a bal parton fölvonulva útközben magához csatolta a quadok és markomannok maradványait a nyugoti Kárpátokban és a svévekeit a Schwarzwaldban. E két hadoszlop a Duna forrásainál egyesülve megállapodott a rengeteg erdők közelében, melyek Galliába átkelésökhöz minden szükséges anyagot szolgáltathattak. A Neckarparti frankok Attila közeledtére hihetőleg elűzték vagy megölték az ifjú királyt, kit a rómaiaktól kaptak, elfogadandók a másik hosszúhajú királyfit, ki oly tekintélyes pártfogás alatt jött hozzájuk; de még ez nem volt elég, vele együtt a hún zászlók alá állottak ¹⁾. Ugyanezt tették a thüringi törzsek, sőt még a rajnántúli burgundok is elfelejtve régi sérveiket Oktár király ellen, 'Attila vitézeivé lettek. Így mindig új segélyhadakkal szaporodva a hún hadsereg készüléteket tőn a Rajnán átkelni. Az ős hercyni erdő, mely Caesart és Julianust látta, Attila révgyárává alakult, százados tölgyei és bükkjei ezrenként hulltak a fejsze alatt, hogy durva bárkákká alakítva a folyó két partját hajóhidakkal kössék össze ²⁾. Minden

¹⁾ Bructerus, ulvosa quem vix Nieer abluit unda,
Prorumpit Francus . . .

Sidonius Apollinaris, Panegy. Aviti. 324. v.

²⁾ Cecidit cito secta bipenni

Hercynia in lintres, et Rhenum texuit alno.

Sidonius Apollinaris, Panegy. Aviti. 325. v.

oda mutat, hogy Attila több ily hidat állíttatott s az átkelést több ponton egyszerre hajtotta végre, akár azért, hogy a megtorlódást kikerülje, akár hogy az egyszer átkelt embereket és lovakat a föld táplálhassa. A legkeletibb osztály a Rajnán Augusta (Augst), a ravrakok fővárosa, mellett kelt át s azután a legiók raktár útján haladt a folyó és a Voges hegység (les Vosges) alja közt. Attila, mennyire útja körülményeiből kivehető, valamivel alább a Mosel beszakadásánál a római hadseregek rendes átkelő helyét választotta; azután seregeivel azon utat követve, mely e révtől Trierbe (Tréves) vezet, zsákmánylás iszonyai közt vonult be a gallok régi fővárosába ¹⁾.

Attila e vállalat igen is jelentős jelleme daczára, kitűzött tervéhez hiven, egész Galliában azt hirdettette, hogy a rómaiak barátjaként s csupán a visigóthok, mint szökevény alattvalói s a rómaiak ellenségei, megzabolására jött ²⁾; hogy tehát a galloknak őt mint szabadítót s a birodalom egyik tábornokát jól kell fogadniok. Jó indulattal teljes szavai egyeztek kiáltmányaival. Nevetséges s egyszersmind borzasztó volt látni e kalmukot, mint római tábornokot, midőn zsöllyeszékében ülve fogadta a városok papjait s őket rosz latinsággal rá akarta beszélni, nyissák meg előtte kapuikat. Némely városok ezt megtették ³⁾, mások megkisérték az ellenállást; mindnyájával egyébiránt bántak. A római gyenge helyőrségek ily rohamot föl nem tarthatván visszavonultak a jó falakkal védett helyekre, vagy lassan visszahúzódtak a Loireig, mely az egyesülés általános helye lőn.

¹⁾ Tillemont, Hist. des Empereurs VI. köt. 150. l.

²⁾ Bellum Gothis tantum se inferre, tamquam Romanae custos amicitiae, denunciabat. Prosper Aquitanus, Chron. ad annum 450.

³⁾ Surius, Vitae Sanctorum 29. Jul. 348. l.

Valamennyi szövetséges barbarok közzül egyedül a burgundok mertek csatát állani. Midőn a húnok keleti hadosztálya Helvetia határán átlépett, hogy a strassburgi utat elfoglalja, ezek azt királyuk Gondikár vezérlete alatt megtámadták, de megveretve szétszóródtak ¹⁾; a többi szövetségesek, látván hogy sem parancsnok sem utasítás nem érkezik, követték a római helyőrségek hátráló mozdulatait. A parti frankok indultak legelőbb. A sali frankok lassabban határozták el magokat, de végre ők is elvonultak e tömegek elől, melyek ellen minden elszigetelt ellenállás lehetetlen volt. Visszavonulásuk, melyet a húnok csatározásai nehezítének, tökéletesen zavart futáshoz hasonlított. Az ifju Childerikhet, Mervig vagy Meroveus király fiát, ki kormányozta akkor e nemzetet, anyjával együtt egy csoport lovasság körülvette s már foglyul vitte, midőn egy nemes frank, Viomade nevezetű, őket élete veszélyeztetésével megmentette ²⁾. E háborúba, melyben a tiszta barbarok mind Attila s a félbarbarok a római birodalom mellé állottak, a társodahni háborúk némi keserűsége vegyült. A thüringek, kik a sali frankok királyának és hadsergének eltávozta után ezek földjére jöttek, a homi maradt nőkön, gyermekeken és véneken hallatlan kegyetlenségeket követtek el ³⁾, melyeknek pusztá elbeszélése még 80 év múlva is bosszúra gyulasztotta Clodvig fiai.

Mintha pusztító sáskafelleg terült volna el a két Germania s Al-Belgium fölött. Mindent raboltak, romboltak,

¹⁾ Gondicarium Burgundionum regem sibi occurrentem protriverat. Paulus Diaconus, Episc. Mettens. Bouquet-nál Rerum Gallicarum et Franc. Scriptores I. köt. 649. l.

²⁾ Fredegarius Epitome Hist. Franc. II. fejj. — Valsius Rerum Franc. IV. köt. 158. l.

³⁾ Recolite Thuringos quondam super parentes nostros violenter advenisse. Gregorius Turonensis, Hist. Franc. III. 7.

éhségre juttattak. A keleti hadosztály, miután Gondikar bungundjait megverte, halomra dülta Augusta, Vindonissa és Argentuaria városait, melyek romjaiból emelkedett később Basel, Windisch és Colmar; száguldozói egész Besançonig hatottak. Strassburg, Speyer, Worms, Mainz egymásután hún kézre került¹⁾. Attila jobb szárnyán Tongres és Arras hasonló sorsra jutott²⁾. A hún hadsereg homloka egy pillanat alatt elfoglalta Galliát egész szélétében a Jurától az Oczeánig. Bár Attila kedvetlenül nézte e hosszadalmas rablást, mely seregeit szétszórta s őt a hadjáratu terve kivitelére nézve becses időtől megfosztotta, elnézte kénytelenségből, hogy seregét élelmezhesse, vagy számításból, hogy lelkesitse. Maga Trierből távozta után Metzét szállá meg, nem akarván háta mögött hagyni egy ily erős helyet, mely Galliának éjszakot déllel, Triert és Strassburgot Arles fővárossal, a lovassági parancsnok akkori székhelyével összekötő fő utjain uralkodott. Azonban elegendő vívművek hiányában s különben sem lévén gyakorlott ily működésekben, miután a város falait sokáig törette³⁾, a megszállást egészen lehangoltan fölbonította. Már tizenegy mérfölddel előbb volt, épen Scarpone várának lerontásával foglalkozva, midőn értesült, hogy Metznek egy védőfala hirtelen összedőlt. Magokat lóra vetni, e tért átnyargalni s a résre rohanni a húnoknak néhány órai munka volt⁴⁾. Éjjel érkeztek meg, husvétra

¹⁾ Bucherius, Hist. Belg. 512. l. — Acta SS. a Bollandistáknál 6. febr. 792. l. — Monachi S. Mariani Chron. 62. l. — Surius Vitae Sanct. 8. jun. 135. l.

²⁾ Gregorius Turonensis Hist. Franc. II. 5. — Paulus Diaconus Episc. Mettens. Bouquet-nál Rerum Gall. et Franc. Scriptores I. köt. 649. l.

³⁾ Paulus Diaconus e. h. 649. 650. l.

⁴⁾ Audientes Hunni, qui duodecimo exinde milliaro situm castrum quod Scarponna dicitur obsidebant, Mettensis urbis moenia corruisse, ite-

viradóra, mely ez évben ápril 8-kára csett. A püspök papságával az egyházba vonta magát, őt megkímélték s foglyul hurezolták, hanem papjait az oltár lábainál mind megfojtogatták. A lakosok kardra hányattak vagy lángba borított házaik tüzébe veszték; mondják hogy nem maradt meg egyéb mint egy Sz. István első vértanúnak szentelt imaház ¹⁾. Metztől Attila Reimsnak fordult.

A rem törzs (Remi) nagy és híres fővárosát bevenni nem került ennyi bajába; csaknem pusztá volt az, lakosai erdőbe menekültek ²⁾; de a püspök, Nicasius, egy maroknyi bátor és hű néppel ott maradt, bevárando, mi istennek tetszeni fog. Midőn látta, hogy a kapuk betörve s a barbarok a városba tódulnak, eléjük közelgett egyháza küszöbén, körötte a papok és lelkészek, utána egy csoport nép, mely nála keresett védelmet. A püspök főpapi díszbe öltözve erős hangon Dávid zsoltárának e versét éneklé: „Az én lelkem porba van szegezve, uram éleszs meg engem beszédeddel.“ Egy dühös kardcsapás torkába fojtá a szent éneket s feje teste mellé porba gördült ³⁾. Nicasiusnak volt egy gyönyörű húga, Eutropia nevezetű, ki rettegven hogy a barbarok baromiségének

rato ad eam festina celeratione regressi sunt. Paulus Diaconus Episc. Mettens. Bouquet-nál e. h. I. köt. 650. l.

¹⁾ Incendiis et rapinis universa vastantes plures e civibus . . . interemerunt, reliquos vero, simul cum sancto Auctore episcopo captivos abducunt. — In ipsa Paschae vigilia, urbe flammis data, populo in ore gladii trucidato, sacerdotibus Domini ante sacrosancta altaria interemptis, templis omnibus, excepto sancti Stephani oratorio, concrematis . . . Ugyanő u. o.

²⁾ Diu civitate manente solitaria. — Civium pars maxima, qui ad montes et sylvas fugerunt. Frodoardus, Hist. Eccl. Remensis.

³⁾ Trux miles confestim stricto mucrone jussus irruit; nec tamen insequenti gladio cervicem caesi verbum pietatis ab oro defecit, sed capite in terram cadente, sententiam, ut traditur, immortalitatis prosecutus est dicens: Verifica me secundum verbum tuum. Frodoardus u. o.

áldozatja lesz, a gyilkost arczul csapta s magát testvére mellett összevagdaltatta ¹⁾). Ez csak előjátéka volt a megszárlásnak; azonban az egyház, melynek küszöbén ezek történtek, egyszerre rémületes hangon megdördült, mire a húnok elszaladtak s ott hagyva zsákmányukat a várost rögtön elhagyták ²⁾). Másnap a lakosok visszaköltöztek lerombolt házaikba, s összeszedvén azok tetemeit, kiket vértanúkul tekintettek, emléket emeltek lelkészöknek, kit az egyház még ma is szent Nicasius név alatt tisztel.

A legendák azok, melyek bennünket ezekről tudósítanak s hasonlóan értesítnek Laon és a veromandok városa Augusta, a mai Saint-Quentin, romlásáról ³⁾). Ez okmányok természetesen hosszasabban adják elő a püspökök és papságuk, mint a földült városok világi lakosai szerencsétlenségeit, mely megkülönböztetés nem csak a szóban forgó okiratok természetéből foly, hanem magokban a történeti tényekben mélyen alapszik. Az annyi balság által előidézett politikai föloszlásnak közepette a polgári és katonai tisztviselők gyakran hiányzottak, a bírák megszöktek, hogy a kincstár zsarlásai vagy az ellenség sarcaza elől menekülhessenek; de a püspök nyájához szellemi kötetléssel csatolva helyt maradt. Ő volt tehát, kit a barbarok mindig velök szemben találtak, mint egyetlen hivatalnokot, ki a római hierarchiát képviselte; ő volt egyedül, kihez a polgárok tanács- és utmutatásért folyamodhattak. A kor szükségéből származott törvények a püs-

¹⁾ Super fratris interfectorem, ausu plus quam foemineo, insiliens oculos ipsimet digitis dicitur cruisse: ac mox a circumstantibus ferro jugulata. Frodoardus, Hist. Eccl. Remensis.

²⁾ Barbaros subitus horror invasit, horrendo reboante basilica sonitu, quasi coelestis exercitus patratae caedis vindex adesset. Frodoardus, u. o.

³⁾ Acta Sanctorum. Bolland. 6. Febr. 797. l. Hasonl. Ruinart, Vandal. persec. Hist. 408. l. — Surius Vitae Sanctorum 8. jul. 135. l.

pökre polgári tulajdonokat is ruháztak, melyek őt lassan lassan igazi tisztviselővé s városi előljáróvá tették, sőt az események hatalma a püspököt még másra is emelte s belőle, a mint jött, duumvirt, főnököt, pénzügyért, hadvezért teremtett. A dolgok ez állásából, melyet a következő századok balul fogtak föl, fejthető meg a vértanúk azon nagy száma, kikről a legendáirók az V-dik század barbár háborúiban emlékeznek, szemeikben minden megölt természetesen hitéért halván meg. Mi a húnok e háborúját illeti, mint bizonyost elfogadhatjuk, hogy abban a szentségtelenség gyakran mézsárlással, isten nevének gúnyolása az emberiség megvetésével vegyült; még azt is föltehetjük, hogy a húnoknak hódolt némely népek, mint a rugok, scyrok, tureilingek, kik az odinismus vad szenvedélyeivel jöttek, ez alkalommal a keresztyén papok ellen bőszy gyűlöletet fejtettek ki: de Attilában épen nem volt üldözési ösztön s harcza a római társadalom ellen a keresztyénség elleni háború jellemét nem viselte. Dsin-giz-Khán és Timur e tekintetben szintén így jártak el, az első egyenesen meghagyta fiainak, hogy mit se avatkozzanak a meghódított népek vallásos hitébe. A mongol hódítók e politikája már Attila magaviseletében észrevehető.

E közben egész Gallia de kivált a belga tartományok meg voltak rémülve. Mindenki futott vagy futni készült a nemzetek e vihara elől, melyet lángok előztek s éhség követett. Kiki sietett élelmét, pénzét, vagyonát biztonságba helyezni; a kis városok lakói sürgöttek a nagyokba zárkózni, bár ott sem találtak több biztonságot; a síkok lakói a hegyekbe bujdosnak, az erdők pórokkal teltek meg, kik ott a vadak barlangjaiért versengtek, a tenger- és folyómellékiek hajóikat vízre eresztve készen álltak családjaikat és vagyonaikat azon pontra szállítani, melyet kevesebbé fenyegetettnek gondoltak. Így tőnek a

kis Lutetia város polgárai is. Lutetia, vagy mint akkor szokás volt a városokat azon népecskékről nevezni, melyeknek székhelyei voltak, Parisii, a mai Paris, Julius Caesar idejében csekély várda, Constantius Chlorus óta meglehetősen várossá emelkedett. Ezen császár és utódjai úgy találván, hogy a trieri lak igen kezök ügyébe esik a barbaroknak, délebb felé kerestek magoknak mulató, seregeiknek pedig teletszaka gyakorló helyet, s azt majd Reimsba majd Sensba, majd Parisba határozták ¹⁾. E császárok a Szajna bal partján, kívül a városon, melyet a folyó egészen szigetbe zárt, erősített tábortanyát, fegyvertárakat, palotát, amphitheatrumot, egyházakat, szóval mindent építtettek, mi egy katonai telep- és császári székhelyhez kívántatik. Julianus e helyet különösen megszerette s több telet töltött benne. Itt történt, hogy egy katonai lázadás 360-ban őt caesári rangról augustussá emelte ²⁾, s 383-ban egy más lázadás Gratianust megbuktatta. E közben a kis város kereskedelmi fontossága lépést haladt politikai fontosságával, s Paris az Al- és Fel-Szajna közti egész kereskedelem rakhelye lőn. Más körülmények közt annak már Tiberius kora óta híres hajós népe gondoskodott volna, hogy tiszteletben tartassa szigetét, melyet a folyó két mély ága s tornyokkal szegett magas fal körített; de a haláljedelem, mely Attila előtt járt, a legbátrabbakat is leverte s a népeknek egyetlen menedéket mutatott, a futást. A párisiak csakugyan tanácsot tartottak s elhatározták be nem várni az ellent. Már megtették készületeiket általános kiköltözésükre; minden ladik indulóban állt. Nem lehetett egyebet látni, mint a téreken halomra hányt butorokat, elhagyott pusztá házakat

¹⁾ Erre nézve vedd össze az *én Histoire de la Gaule sous l'administration romaine* című munkámat, III. köt. 6. fejt.

²⁾ *Histoire de la Gaule sous l'administration romaine* III. köt. 6. és 9. fejt.

s gyermek- és nőcsoportokat, kik könybe lábadt szemmel tűzhelyeiknek utolsó isten hozzádot voltak mondanók¹⁾. Egy nő vállalkozott őket visszatartani. E rendkívüli nő jelleme, az a különös tekintély, melyet maga körül gyakorlott, végre azon méltó tisztelet, melylyel emléket Paris városa tizennégy század óta őrzi, megkivánja, hogy itt előre bocsássuk, ki volt e nő s miként folytak élete első évei.

Genovénának hívták, mit mi Geneviève-re változtatunk, s bár neve egészen germán szabású, eredetére nézve gallo-román volt. Atyja Severus s anyja Gerontia születésekor Nemetodurum ma Nanterre városában laktak három mérföldre Paristól; itt kézi munkájok nélkül sőt meg lehetős kényelmes állapotban éltek. Geneviève nem töltötte gyermekkorát juhok őrizve, bár mit mond is erre nézve a néphagyomány. Severus kedves, beteges, mindennél inkább magányt kereső leányának nem volt nagyobb öröme, mint anyja szobájába zárkózni, ott imádkozni és ábrándozni; mihelyt szerét tehetette, templomba osont. Csendes, magányt óhajtó kedélye elkülönzé őt a többi gyermekektől, soha nem lehetett őt ezek játékába elegyedve látni²⁾. Hét éves korában kinyilatkoztatá, hogy apáczafátyolt ölt, mihelyt arra a kort eléri, s szüléi ellenkezésének daczára, kiknek e pálya nem tetszett, ez lelkében ettől fogva rendithetlentül el volt határozva. Történt, hogy ez idő tájban, tudniillik 429 körül, Nanterre-t két jeles személy tisztelte meg látogatásával, Germanus auxerre-i és Lupus troyes-i püspök, kiket a galliai papság mint legkitünőbb hittanárokat Bretagnebe küldött lektüzní

¹⁾ *Terrore perculti Parisiorum cives bona ac stipendia facultatum suarum in alias tutiores civitates deferre nitebantur.* Vita S. Genovefae nro. 10. — Cum conjugibus ac liberis fortunisque suis . . . 2-da Vita S. Genovefae, a Bollandistáknál 3. január.

²⁾ Vita S. Genovefae, e. h.

Pelagius eretnekségét, mely által a bretagnei nép sőt magok a papok is meghagyták magokat vesztegettetni. A két térítő a város lakóinak hívására megigérte, hogy megszáll nálok egy éjre. Nanterre erre nagy örömben lőn s a kijelelt napon férfiak, nők, gyermekek ünnepi öltözetben az úton várták vendégeiket, hogy őket fogadják s az egyházba kísérjék ¹⁾. Germanusnak a tömeg közepe, mely tiszteletére körébe tolongott, egy fiatal leányka tűnt föl gyermeki szerény kellemének bájában, kinek eleven csillogó szeme természetfölötti lánggal látszott égni; magához inti, karjára emeli őt s homlokára atyai csókot nyomva nevét kérdezi ²⁾. Geneviève rövid, szabatos feleleteire, bátor tekintetere, (mert e leány ő volt) az ősz öreg elgondolkozott, azután szüléihez fordulva monda: „ne ellenkezzetek velem, mert vagy én nagyon csalatkozom, vagy e gyermek nagy lesz isten előtt ³⁾.” Más nap reggel rá adá áldását. E pillanattól fogva Geneviève hajlama még elszántabb mint valaha, jelleme magába szálltabb, viselete zárkózottabb lőn; az egyházat csak a szegényekért hagyta el; azon korban, midőn az ember alig ismer még komoly foglalkozást, éltét imádkozás s betegápolás közt osztá föl. Szüléinek ellenszegülése erre mindinkább növekedett, s anyja egyszer annyira fölindult ellene, hogy arczúl ütötte ⁴⁾; de se rossz bánás se fenyegetés nem tántoríthatta őt el hajthatatlan elhatározottságától. Midőn tizenöt éves lett, jelenté magát a chartres-i püspöknél Julianusnál, ki homlokára tűzte a szűzesség

¹⁾ Vita S. Genovefae c. h.

²⁾ Nescio quid in ea coeleste conspicatus, . . . ejus caput deosculans . . . Ugyanaz u. o.

³⁾ Erit haec magna coram Domino. Ugyanaz u. o.

⁴⁾ Mater ejus palma maxillam ejus iracundia percussit. Vita S. Genovefae. c. h. 5. fej.

fátyolát, s Geneviève, miután szülési nemsokára elhaltak, Párisban lakó keresztanyjához vonult.

Itt azután Geneviève szabad tért engedett magányt és sanyart óhajtó szenvedélyének. Beszéli, hogy hálószobájában agyagból készítettett magának fekhelyet, melyen töltötte éjeit ¹⁾, sokáig csupa árpa-kenyeren és vizen élt, s püspökének parancsára volt szükség, hogy halat és tejet is egyék ²⁾; gyakran esett látomásokkal vegyes elragadtatásba. Három napig halottnak hitték s már temetni készültek, midőn szemeit fölnyitotta s csudás körülményekkel elbeszélte, „miként ragadtatott el lelkében az igazak nyughelyére ³⁾.“ Elragadtatásait csudák követék, s csak hamar nem beszéltek egyébről csak a nanterre-i szűzről s a csudákról, melyeket kezei által isten mívele; bénákat meggyógyított, vakoknak visszaadta szemök világát, ördögöket űzött, ismerte a jövőt, olvasott az emberek legtitkosabb gondolataiban s parancsolt az elemeknek; a vihar, esküvének, szavára kelt vagy nyugodott ⁴⁾. Szent-ségének hite ettől fogva erős gyökeret vert. Ezen szent-ségi állapot, mely külsőleg a jóslat és csuda adományában nyilvánkozott, annak ki e szentség hitében állt nagy hirt nevet szerzett, melynek zaja csakhamar az egész kereszttyénséget bejárta. Neve szájról szájra kelt; tetteinek, szavainak elbeszélésével országról országra, nyugotról ke-

¹⁾ Ostendit . . . in secreto cubiculi ejus terram madidam de suis lacrymis irrigatam. Vita S. Genovefae. e. h. 5. fejt.

²⁾ Panis hordeacei tantum et fabae capiens pulmentum, piscem et lac rara ac modica perceptione gustavit. Ugyanaz u. o.

³⁾ Profitetur se in spiritu ab angelo in requiem justorum . . . Ugyanaz u. o. 7. fejt.

⁴⁾ Coecam et paralyticam sanat . . . daemones fugat . . . — Plurimis in hoc saeculo viventibus secretas conscientias liquido declarabat . . . — Imbrem, tempestatem precibus pellit . . . Vita S. Genovefae cum annot. Bolland. 3. jan.

letre, a keresztyén egyházakból a barbár egyházakba jártak s fölmagasztaltsággal irt életrajzait mindenütt mohón olvasták. Ez történt Geneviève-vel is. Az egyszerű leány, kinek lángoló felebaráti szeretete egy kis Szajna-szigeten működött, meg sem gondolta volna, hogy ő a kíváncsiság kimerithetetlen tárgya egész Syria végéig. Symeon Stylites, ki negyven évet töltött egy oszlopon Antiochia mellett, soha nem mulasztá el megkérdeni látogatóitól, kik hozzá nyugotról jöttek: mit csinál a galliai jósnő Genovéva? ¹⁾. Azonban az evangelium oly igen igaz szava teljesült e jósnőn is, kiben külföldön hittek s ki honn csak hitetlenség- és üldözéssel találkozott. Sokan tagadták szentségét s az ügyesen terjesztett rágalmak őt a köz nép szemében utálat tárgyává tették. Szent Germanusnak, ki őt bretagne-i második útjában 447-ben meglátogató, kellett megtámadni ezen rossz akarató előítéleteket, melyek végre egészen elenyésztek. Ez vele Auxerre-ből Párisba elogiumokat azaz általa megszentelt kenyérdarabokat küldözve közlekedett; gyermekleg levelezés e nagy püspöktől, ki előtt császárnék meghajoltak ²⁾, az árva leányhoz, kit lelki leányává fogadott.

Miután Attila közel megérkezéséről beszéltek, de kivált miután a háború dúlásai elkezdődtek, úgy látszott, hogy Geneviève minden más gondolattal fölhagyott. Mélyen meggyőződve e század minden vallásos lelkével együtt, hogy a világ eseményei csak istennek az emberek iránti céljaiból erednek, s hogy a töredelem és ima isten haragját lefegyverezve a bennünket fenyegető vesze-

¹⁾ Hic per negotiatores ad loca ista mercandi gratia saepius venientes sanctae Genovefae salutationes cum plurima veneratione mittebat. 2-da Vita S. Genovefae 22. fej.

²⁾ Midőn sz. Germanus a ravennai udvarnál látogatást tett, Placidia őt főnállva fogadta.

dnlmeket elháríthatja, hamut hintve fejére éjt napot imádkozott s könnyezve esdekelt istentől honának kegyelmet. Miként más közveszélyben Galliának egy más leánya Jeanne d'Arc, úgy Geneviève is látnok volt; tudta, hogy Páris városa meg lesz kimélve, ha töredelmet vall, s Attila nem fog közeledni falaihoz. Azért rögtön bűnbánatra inté honfiait, meghagyván hogy minden indulási készületekkel hagyjanak föl¹⁾; de a férfiaktól csak durva szavakat s gúnyos megjegyzéseket kapott válaszul²⁾. Ezek részéről elutasítatva, elhatározta magában hogy az aszszonyokhoz folyamodik.

Maga köré gyűjtván azért ezeket, kezével a már üres házakra, a pusztá utcákra mutatva monda nekik: „Szivtelen nők! tehát elhagyjátok tűzhelyeiteket, el e hajlékokat, melyek alatt fogantattatok, növekedtetek, hol gyermekeitek születtek; mint ha magatokat s férjeiteket megmenteni futáson kívül nem volna módotok, fegyvert készítve imából és bőjtből, miként Eszter és Judith tón?³⁾. Mondom nektek a fönséges isten nevére, ha így teendetek, várostok meglészen kimélve⁴⁾, míg bármely hely, hol azt hiszitek menedéket fogtok találni, az ellenség kezébe esik és benne kő kövön nem marad.“ Szava, taglejtése,

¹⁾ Nolite, o cives, tantum facinus mente concipere. 2-da Vita S. Genovefae 10. fejt.

²⁾ Insurrexerunt autem in eam cives Parisiorum, dicentes pseudo-prophetissam suis temporibus apparuisse, eo quod prohiberentur ab ea, quasi a peritura civitate, in alias tutiores urbes bona sua transferre. Vita S. Genovefae 11. apud Bolland.

³⁾ Ne urbem, in qua genitae nutritaeque fuerant, sub hac desperatione desererent, sed potius contra gladiatorum impetum se vel viros suos jejuniis et orationibus munirent. — Quatenus possent sicut Judith et Esther superventuram cladem evadere. Vita S. Genovefae e. h.

⁴⁾ Parisium Christo protegente salvandum. Ugyanaz u. o.

ihletett tekintete megragadta mind a nőket, kik hallgatva követék őt, a hova akarta. Lutetia szigetének keleti csúcsán, ugyanazon helyen hol ma a Notre-Dame főegyház emelkedik, állott a szent István első vértanúnak szentelt egyház. Ide vezette Geneviève női kíséretét, melynek segítségével magát a sekrestyében eltorlaszolta, s mindnyájan elkezdtek imádkozni. A férfiak nejeik hosszas elmaradásán megütközve szintén az egyházhoz jöttek s a sekrestye ajtait zárva találván kérdés: mit jelent ez?; az aszszonyok belőlről feleltek, hogy többé nem akarnak távozni¹⁾. E feleletre a férfiak magokon kívül lettek. Mielőtt a szent hely zárait föltörnék, tanácsot tartottak s legelsőben is arról vitatkoztak, miképen kelljen büntetni az áljósnot, mint ők nevezék, a hazugság szellemét, mely őket rossz napjaikban kísérteni akarja. Némelyek úgy vélekedtek, hogy meg kell kövezni az egyház ajtaja előtt, mások hogy a Szajnába kell vetni²⁾. Még hevesen vitatkoztak, midőn a véletlen közzéjük hozza az auxerre-i papság egyik tagját, ki épen a berohanás elől futott az Al-Szajnához, ott hihetőleg jobb rejtkehelyet reményelve. Egy lelkész volt ez, ki többször hozott Geneviève-nek eulogiumokat szent Germanustól³⁾. Ez őket a három évvel ez előtt megholt püspök nevében megdorgálta, barságukért megszegyenitette s intvén, hogy kövessék azon tanácsot, melyben ő isten ujja ismert, mondá: „e lány szent, engedelmeskedjete nekik.“ A parisiak rá beszéltek magokat s helyt maradtak. Geneviève jól látott. Attila csapatai a Somme és Marne közt egyesülve nem közeledtek Parishoz, s e város megmaradását egy szegény

¹⁾ Viros suos omnimodis admonebant. Vita S. Genovefae e. h.

²⁾ Tractantibus autem civibus, ut Genovefam aut lapidibus obrutam aut vasto gurgite mersam punirent. Ugyanaz u. o.

³⁾ Adveniente ab Autissiodurensi urbe diacono. Ugyanaz u. o.

egyszerű leány bátor elszántságának köszönheti. Ha lakói akkor elszélednek, visszatértöket sok ok gátolhatta volna, s a kis Lutetia város, mely oly magas rendeltetésre tartatott fön, mint oly sok nála sokkal fontosabb galliai város igen hihetőleg pusztává lett volna, melynek romjait viz boritná, hol talán a régiségbuvár Attila berontásának nyomait keresné.

A hún királynak épen nem volt szándéka Galliát általános zsákmányra bocsátni, legalább jelenleg nem. Attila, ki mindig lehető legkevesebbet kockáztatott, szeretete meglepni ellenét, szokása volt mondani: „vitézebbet illet a támadás ¹⁾“; különben is a rögtöni gyors hadmozgalmak természetében voltak a seregeknek, melyeket vezénylett. Terve, melyet már első nap megállapított, ez volt: egyenesen déli Galliának tartani, hogy a visigóthokat telepjeikből kicsalja, vagy ott a római hadak megérkezése előtt, melyeket még Italiában tudott, tönkre tegye. A visigóthok összetörése után Aëtius elé ügyekozott, őt az Alpok kapujánál megtámadandó. A burgundokat és frankokat nem igen vette számba, mint ki az elsőket már megverte s az utóbbiakat szaladni látta. Hadutja Metztől fogva e tervét a tisztán látó szemek előtt leleplezte. Két út vezetett e városból déli Galliába: egyik a fő közlekedési vonal a narbonnei vidék és a Rajnapart közt Langres, Châlon-sur-Saône és Lyon városain át vonult alá a Rhône völgyére; a másik Reimson, Troyesen és Orléanson vezetett át. Az első oly vidéken vonult keresztül, hol nagy számú lovasság se erejét ki nem fejthette, se élelmet nem találhatott; a második sík nyílt vidéken vezetett, mely még a Loire-on túl is tartott a sollogne-i és berry-i lapályokon. Attila, ki mindig jól volt

¹⁾ Audaciores sunt semper, qui inferunt bellum. Jornandes, De rebus Get. 39. fejt.

értésülve a vidékről, hol hadat akart viselni, e két vonal között az utóbbit választotta; még arra is számított, hogy Orléanst kardesapás nélkül beveendi bizonyos egyetértés folytán, melyet már az alánok főnökével vagy királyával szőtt, kik Sologne-ban táboroztak s a folyó réveinek védelmére voltak rendelve¹⁾. Sangibán (így hívták a királyt), egy gyenge és félénk ember, meg hagyta magát Attila fenyegetései által ijesztetni vagy ígéretei által nyerni; mert Attilának mindenütt voltak emberei, kik részére akár mint küldönczök akár mint kémek dolgoztak. Különben is a galliai alánok, a húnok régi védencei, nem voltak nyugodtan megszökésök következtetéseiről, midőn látták, hogy még a hatalmas visigóthokat is visszafelé tartották mint szökött rabszolgákat. Ezen tekintetek hatottak az alán király szellemére, ki beleegyezett hogy Orléanst átadja Attila seregeinek. Talán Eudoxius orvos is ígért védurának egy pór fölkelést a Loire-on túl fekvő tartományokban, melyek a pórhadak legfőbb fészkei voltak. A hún királynak hát igen is volt oka siettetni utját Orléansba. Magához huzván serege szárnyait az egészet ez irányban összpontosította, s Reimstől fogva minden rablás megszűnt. Így történt hogy Châlons-Sur-Marne, Troyes és Sens hátra maradt, a nélkül hogy Metz, Toul és Reims sorsára jutott volna. Bármennyire sietett is azonban Attila, egy szekerekkel neheztelt hadseregnek legalább is 20 nap kellett azon 336 római mérföldnyi (112 francia lieue-nyi) út megtételére, mely a hivatalos utrend szerint Metz és Orléans közt terült. E szerint tehát, ha az első városból április 9. vagy 10-én in-

¹⁾ Sangibanus namque, rex Alanorum, metu futurorum perterritus, Attilae se tradere pollicetur, et Aurelianam civitatem Galliae, ubi tunc consistebat, in ejus jura transducere. Jornandes, De rebus Get. 39. fej.

dult meg, az utóbbi elébe május első napjaiban érkezhetett¹⁾).

¹⁾ Itt következik állomásról állomásra a római itinerariumok szerint az út, melyet Attila Metz és Orléans között tett. Érdekes hogy tizennégy század mulva is követhetjük e rettentő hódító minden léptét hazánk földén. — 1-ször Metztől Reimsig: Divodurum, Metz; Scarpona, Scarponne, 21 mérföld; Tullum, Toul, 15 mérföld; Ad Fines, Foug, 6 mérföld; Nassium, Naix, 21 mérföld; Caturiges, Bar-le-Duc. 14 $\frac{1}{2}$ mérföld; Ariola, Montgarni, 13 $\frac{1}{2}$ mérföld; Fanum Minervae, La Cheppe sur la Vesle, hová a hagyomány Attila táborát helyzi, 24 mérföld; Durocortorum, Reims, 28 $\frac{1}{2}$ mérföld. — 2-or. Reimstől Troyes-ig: Durocortorum, Reims; Durocatalaunum, Châlons, 27 mérföld, Artiac, Arcis-sur-Aube, 33 mérföld; Tricasses, Troyes, 18 mérföld. — 3-or. Troyestől Sensig: Augustobona, Troyes, Clanium, Villemaur, 18 $\frac{1}{2}$ mérföld; Agedincum, Sens, 25 mérföld. — 4-er Sensből Orléansig: Agedincum, Sens; Aquae Segestae, ma romok Sceauxtól éjszakra, 24 római mérföld; Fines, az orléansi erdő Cour-Dieu és Philissanet közt, 22 mérföld; Genabum, Orléans, 15 mérföld.

VI. FEJEZET.

Orléans az V-dik században. — A lakosok e várost védelmi állapotba helyezik. — Anianus püspök fölkeresi Arles-ben Aëtius patriciust. — Aëtius megígéri, hogy segíti Orléanst. — Törekvései a visigóthok maga mellé vételére nézve sikeretlenek maradnak. — A gallók, a szövetséges barbarok és alétek zászlai alá sietnek. — Aëtius hadseregének ereje. — Avitus jelleme; a visigóthokkal való egybeköttetése; befolyása Theodorikra; Avitus ezt rá bírja, hogy induljon. — Orléans lakosai a végső szűkségekben bátorságukat veszítik. — Anianus követsége Attilához. — A húnok bevonulnak Orléansba; Aëtius megérkezik; ütközet; a húnok visszavonulnak. — Attila átvonul a Champagne-on. — Lupus troyes-i püspököt Attila elé vezetik. — A frankok és gepidák vérengző csatája Méry-sur-Seine mellett. — Attila táborá Châlons közelében. — Attila megkérdezi jó-sait az ütközet kimenetele felől. — A húnok jövőndölése. — A catalaunumi mező; a húnok és rómaiak csatarendje. — Attila beszéde vitézeihez. — A csata megkezdődik; borzasztó zűrzavar; Theodorikh a visigóthok királya elesik. — Attila veszt, és visszavonul táborába. — Theodorikh temetése; fia Thorismund lép trónjára. Thorismund visszaviszi a góthokat Toulouse-ba. — Attila öröme. — Attila a Rajnához visszavonul. — A visigóthok magoknak tulajdonítják a châlonsi győzedelmet. — A ravennai udvar igazságtalansága Aëtius patricius irányában.

451.

A Loire száznolczvan mérföldnyi folyásával éjszaki és déli Gallia közt széles félkör alaku árkot képez, melyet maga a természet vont a különböző tájak közzé, s mely akkor, miként még ma is, eredetökre s érdekeikre nézve nem kevésbé különböző népségeket választott el. Orléans városa, a görbület közepén e nagy árok védbástyája, történelmünk minden korszakában fontos szerepet játszott, akár mint hadműtani pont, akár mint kereskedelmi közép-pont. Gallia függetlenségének korában s régi

Genabum neve alatt már meg volt e kettős fontossága; falairól lobogott föl a jel a nagy fölkelésre, mely pillanatra veszélyeztette Julius Caesar dicsőségét s életét. A gall-római kormány alatt kevés bel- vagy küllháború volt, melyben ne szenvedett volna, s falait, melyeket a vívművek gyakran döngettek, újra kellett építeni 272 táján Aurelianus császár uralkodása alatt, kinek nevét hálából fölvette. Az aurelianuszi vár, épen mint a mai város, a Loire jobb partján egy halmon feküdt, s kerítése, melyet tornyokkal szegett dőlt négyszög alakú falak képeztek, dél felől a folyó vizébe nyult alá. Egy nagy torony a délnyugoti szögleten képezte a hidfőt, mely a bal partra Bourges irányában vezetett, s más nagy terjedelmű művek, melyeknek némi maradványai még most is állanak, védelmezték a keleti kaput, hol a nevers-i és sensi ut egyesült.

Orléans lakói, mint ily jelentékeny pont őrei, a legkisebb hadi zajra izgalomban voltak, s a római kormány e hanyatlásakor, midőn nálok vezér és katonaság gyakran hiányzott, meg voltak szokva csak magoknál keresni tanácsot. Midőn értesültek Attila jöveteléről és hirdetményeiről, melyekben azt mondta, hogy csak a visigóthok ellen ügyekszik, jól érezték hogy e vihar légelőbb is rájuk lesz törendő. Falaikat jó karba helyezni, némi új miveket emelni, minden lehető eleséget és ostrom alatti szükségletet összeszedni volt legelső gondjuk ¹⁾; második: az őrizetükül rendelt barbarok viseletét kikémlelni. Fölfedezték vagy legalább gyanították Sangiban titkos cseleít, s midőn az alán király megjelent, hogy városukban az őrseget átvegye, bezárták előtte a kapukat. Ugyanak-

¹⁾ Praeparante populo omnia quae ad repellenda hominum jacula, portis, muris vel turribus fuerant opportuna. Vita S. Aniani, Du Chesne Script. franc. I. köt. 521. l. — Bouquet I. köt. 645. és köv. l.

kor elküldték délre püspököket Anianust, hogy az ügyek állásáról értesitse akár Tonantius Ferreolus lovassági parancsnokot, akár magát Aëtiust, ha Italiából megérkezett ¹⁾. Anianus rendeltetése volt saját szemeivel meggyőződni, mi segélyre számíthat Orléans, s tudatni a római tábornokokkal, mintegy meddig tarthatja magát a város idegen segély nélkül, miután kénytelen volt az alánokat, ha nem is mint nyílt árulókat, de mint gyanusokat visszautasítani.

Anianus, másként Agnan, azon hős fajta püspökök közé tartozott, kiket az V-dik század teremtet, s kik mint tudós és kegyes, tanácsra és tette termett emberek, közveszélyekben városaik természetes tisztviselői lettek. A nép választása, mely által volt szokás akkor az egyházat ujjonczozni, ki tudta bennök tapogatni azon képességeket, melyek őket minden körülmények közt hasznosokká tehették, e választás akár liadparancsnokra, mint Germanusban, akár ügyvédre mint a troyesi Lupusban, akár világfi költőre esett mint Sidonius Apollinariusban. Olyan bizalommal, melyet a tulajdonképi tábornokok nem mindig tudtak magok iránt kelteni, követte a nép e rögtönzött kapitányokat, kiknek fegyverök a pásztorbot volt, kik csapataikat zsoltárok éneklése közben rendezték s a rohamot Alléluja kiáltással vezénylettek. A barbarok bizonyos szorongással tekintettek e vérttelen és kardtalan tábornokokra, kiknek egész hatalmát igazán ki sem tudták számítani; nem egyszer reszkettek előttök, s többször megesett, hogy a katonai vagy polgári főnökök által híjában folytatott alkudozások egy püspök közbejövetelével

¹⁾ Tunc vir Domini Anianus ... Arelatensem urbem expetere decrevit, et Aëtium patricium, qui sub Romano imperio in Gallia reipublicam gubernabat, videndum expetivit, ut ei furorem rebellium cum periculo suorum civium intimaret. Vita S. Aniani, Du Chesne Script. franc. I. köt. 521. l. — Bouquet I. köt. 645. és köv. l.

végződtek. Anianus Arles városába, a római fő tisztviselők székhelyére, érkezvén a császári palota előtt lictor- és testőrcsapatokat vett észre, miből meggyőződött a tábornagy patricius jelenlétéről ¹⁾. Aëtius valóban néhány nappal előbb megérkezett. Az orléansi püspök nevének hallattára, ki vele haladék nélkül beszélni kívánt, Aëtius kilépe az előterembe, mely már a kihallgattatási sorra várakozó tisztekkel, hivatalnokokkal és püspökökkel tömve volt, elébe megy az öregnek egész az ajtóig, s vele magánosan sokáig beszélget ²⁾; értekezésök tárgya a város és a római hadsereg helyzete volt. A püspök gyors segélyt sürgetett. Kiszámította hogy a város, a benne lévő élelmi szerekkel és fegyverfogható néppel, magát saját erejéből junius közepéig tarthatja, de e határidő multával kénytelen lesz magát föladni. „Fiam!“ mondá azon ünnepeles és mysticus hangon, melyet a szent könyvek szokásos olvasása kölcsönzött az akkori papok beszédének, „ha julius calendái előtt egy héttel (ez junius 23-dikára csett) nem jöttél segélyünkre, a vad föl fogta falni nyájamat ³⁾.“ Aëtius igérte, hogy a kitűzött napra ott lesz, s a püspök nagy sietve visszautazott. Alig ért be Orléansba, Attila azt meg kezdte szállani.

Aëtiusnak Galliára nézve oly kártékony kimaradása is Attila politikájának eredménye volt. Mind addig míg

¹⁾ Ita que Arelatum veniens, multos Domini reperit sacerdotes, qui ob varias necessitates adventantes, videre non poterant faciem iudicis ob fastum potentiae secularis. Vita S. Aniani, Du Chesne-nél Script. franc. I. köt. 521. l. — Bouquet I. köt. 645. l.

²⁾ Sed cum sanctus advenisset ibidem Anianus, divina gratia inspirante commonitus, protinus egressus est obviam supplex Aëtius. Ugyanaz u. o.

³⁾ Simulque plenus prophetiae spiritu VIII. Kal. Julii diem esse praedixit, quo bestia crudelis gregem sibi creditum laniandum decerneret, petens ut tunc praedictus patricius veniendo succurreret. Ugyanaz u. o.

attól lehetett tartani, hogy nyugotra nyomulása s a visigóthok elleni hadizenete, melyet oly nagy előkészülettel tőn, nem egyéb mint csel Italia meglepésére, Valentinianus eszélyesen visszatartotta az Alpok aljában a római legiókat és a tábornokot, ki maga egy hadsereget ért; még midőn bizonyos hír jött is, hogy a húnok átkeltek a Rajnán, a császár magánál akarta tartani seregei nagyobb részét. Aëtius tehát maroknyi néppel indult el, azon erőre számítva, melyet az Alpokon túl fekvő tartományok adhatnak kivált szövetséges barbarokban; de leverettetése nagy lőn, midőn a dolgok állását látta: a burgundokat leverve s megalázva, az alánokat nyílt pártütésben, a visigóthokat határozottan elszánva, hogy telepeikben maradjanak. Semmi ok, semmi előterjesztés, semmi kérelem nem törhette meg Theodorikh makacs szellemét. Híjában fejtegette neki Aëtius, hogy viselete, bármi legyen a harc kimenetele, rá s népére fog visszahárítani. „Ha a rómaiak le lesznek győzve,” mondá neki, „Attila már egy előbbi diadallal erősebben fog rá-
tok jönni, s ti a többi Galliától elhagyatva nem lesztek képesek ellenállani; ha ellenben a rómaiak többi szövetségeseik segélyével győznek, a dicsőség ezeké s a visigóthok elpártolása nem lesz többé eszélyes kiszámítás, hanem gyávaság.“ Ezen oly nyomós védvre Theodorikhnak csak egy válasza volt, melyet már Valentinianus követeknek is adott: „A rómaiaknak örömtük telt magokra s ránk vonni e vészt, mely bennünket fenyeget; vonják ki belőle magokat, a hogy tudják.“

E közben maga Aëtius jelenléte mintegy varázserővel bizalmat és bátorságot öntött déli Galliába ¹⁾. A gall

¹⁾ Tanta Patricii Aëtii providentia fuit, cui tunc innitebatur respublica Hesperiae plagae, ut undique bellatoribus congregatis ... Jordanes, *De rebus Get.* 36. fej.

nemesek fölfegyverezték védenceiket, a parasztok fegyvert kívántak, s e honfi lelkesedés közepett a pórlázadás semmi kísérlete nem mert mutatkozni; magok a rabszolgák is békén maradtak. A kis armoricai köztársaság ¹⁾, bár a birodalmi kormánytól elszakadva, megmutatta hogy szíve még mindig római, elküldvén harczosaits Aëtius táborába nemzeti zászlaikkal, breton királyuk vezérlete alatt. A parti-frankok nem voltak utolsók a kiállásban; Meroveus harczvágyva sietett oda sali-frankjaival; Gondikar megjött burgundjaival ²⁾, kik türelmetlenül vágytak bukásukat megtorlani. Közöttök lehetett látni egy kis havasi népet, a breón- vagy brennokat ³⁾, kiket Aëtius útja közben vett magához s vezetett Galliába. Midőn Sangiban csapataival előállott, Aëtius ugy tőn, mintha mit se tudna árulásáról, akár azért, hogy zajt ütve ezen mindig ingadozó embert végsőre ne kényszeritse, akár attól félve, hogy ily példa által a többi barbárok hűségét megtalálná ingatni; de minden lépését gondosan szemmel tartatta. Ezekből állt seregének nagya; növekedett az még némi barbar gyarmatosok vagy létek csapataival is, kik az ország minden pontjairól érkeztek, hol a közlekedés a Loiretől délre még szabadon állt. Így jöttek a chartres-i lét-teutonok, a bayeux-i és coutances-i lét-batavok és svévek, a mansi svévek, a rennes-i frankok, más elermonti svévek, a poitiers-i sarmatok és taifalok, más autuni sarmatok, s itt-ott a Szajna és Loire torkolata körüli szász gyarmatosok némi osztályai ⁴⁾; mindezek Aëtius seregé-

¹⁾ Armoriciani. Jornandes, De rebus Get. 36 fej. — Ezek 468-ban is segítségére jöttek Arverniának, királyuk Riethimus vezérlete alatt.

²⁾ Franci Burgundiones, . . . Riparioli. Ugyanő u. o.

³⁾ Ibriones, quondam milites Romani, tunc vero jam in numero auxiliariorum exquisiti. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Liciani . . . , Sarmatae . . . , Saxones . . . aliaeque Celticae vel Germanicae nationes. Ugyanő u. o.

vel a táborban vagy utközben egyesülhettek. Aëtius látván a buzgalmat, mely mindenfelől mutatkozott, ez által ihletve némi bizalmat érzett magában éledni; de a visigóthok elmaradása még mindig mélyen aggasztotta. Szint annyira elszántan őket magához vonni, mint azok magokat elkülönözni, megforgatott elméjében mindent, mi célra vezethetné, míg nem egy gondolat ötlött eszébe, melynek sikere csalhatatlannak tetszett előtte.

Arverni városában, a mai Auvergne vidékén, élt egy senator, celta s egyszersmind római nemes, kinek családja a nyugoti birodalomban legmagasb közigazgatási és katonai hivatalokat, törvényszéki elnökséget, lovagparancsnokságot, patriciusságot viselt, s kire ősei oly nagy jószágokat hagytak, hogy fia Ecdicius, midőn egyszer Arverni szabadsága forgott kérdésben, csupán védelemzéből hadsereget szedhetett és saját földje terméséből kitarthatta az éhező Clermont várost¹⁾. E senatort Mecilius Avitusnak hívták. Avitusban, e gyönyör és tanulmány embe-
rében, ez epicurusi hazafiban, különös vegyítékét találjuk a puhaságnak és erélyes tevékenységnek; először mint katona szolgált a római kormányt Aëtius zászlai alatt hasonlíthatatlan hősiséggel; később polgári hivatalokba lépve hasonlóan jól szolgált s ügyes és szerencsés politikus hírnevében állt. Különösen dicsérték ügyességét, melylyel mint Gallia lovassági parancsnoka a visigóthok királyától egy fegyverszünetet vagy békekötést kivivott, melyet az a római tábornokoknak makacsan megtagadott²⁾. Mindkét tisztének lejártával kéjelmes villájába Aviticumba

¹⁾ Gregorius Turonensis Hist. franc. II.

²⁾ Postquam undique nullum

Præsidium, ducibusque tuis nil, Roma, relictum est,

Fœdus Avite novas: sævum tua pagina regem

LECTA domat.

Sidonius Apollinaris, Paneg. Aviti 36. v.

temette magát, melyet hegyeinek legvadabb vidékén egy fenyűborított szikla alatt, zuhogó vizek közt, egy kis tó partjára építtetett ¹⁾. Itt könyvei s a hozzá minden felől tóduló tudományos emberek és a vidék legválogatottabb hölgyei társaságában kéjelgő s egyszersmind munkás életet élt. Könyvtára ablakaiból, hol a szép szellem emberei verseiket és prózáikat fölolvastatták, meleg fűrdőkre nyílt a kilátás ²⁾, melyeket vendégei s maga élvezetére nagy költséggel építtetett. Családja két fiából, kik közül az idősb Ecdicius később fontosságát öröklötte, s Papianilla nevű leányából állt, kit egy tiszteletben és kitüntetésben álló férfiú, már akkor egész nyugoton leghihedettebb költő, Sidonius, a lyoni Apollinariusok családjából vett nejl.

Avitus kiváló udvariasságáért s szellemének érdemeiért mindenféle még Rómában is keresett ember volt, de sehol sem talált oly előzékeny fogadtatásra, schol nagyobb bámulással nem csüggték rajta, mint a visigóth udvarban. Theodorikh nem győzte eleget látni és hallani e férfiú minden tekintetben kiváló modorát, mely oly erős ellentétet képezett azon bórdolmányos urak durva tartásával, nyers hangjával és rossz latinságával, kik a toulouse-i udvar háttérét képezték. Az arvern nemes látogatása Alarikh fiának forrón óhajtott szerencse volt; tanácsot kért tőle mindenben, különösen fiai nevelése iránt. Sőt ugy látszik, hogy Avitus elvállalta az ifjú Theodorikh, a király kisebbik fia, tanulmányainak vezetését. Ez oly méltó tanácsadó leczkéinek következtében Róma földulónak laka latin akadémiává változott, melyben a

¹⁾ Avitacum leírását láthatni veje Sidonius Apollinaris egy gyönyörű levelében. Epist. II. 2.

²⁾ Balneum ab Africo radicibus numerosae rupis adhaerescit. Ugyanő u. o.

római jogot tanulák s az Aeneist fejtegeték. Az ifju Theodorikh mindig hálával emlegette, hogy neki köszöni azon szerencsét, hogy mint mondá „Maro régi lapjait“ olvashatta ¹⁾. Ezen személyes tekintély, melyet Avitus a barbár király lelkiületére gyakorlott, volt az, mihez folyamodni Aëtiusnak eszébe villant, s minthogy az idő szoritotta, rögtön elutazott Avitacumba néhány arvern nemess társaságában.

„A világ üdvé, Avitus!“ mondá a hely urával találkozva, „nem valami véletlen dicsőség neked Aëtium előtted esedezve látni. E barbár nép, mely kapuink előtt lakik, csak a te szemekkel lát, csak a te fülekkel hall; te mondd: térjen vissza telepeibe s visszatér; te mondd, szálljon ki s kiszáll; tedd meg hát, hogy szálljon ki ma. Minap rá birtad a békére, most vedd rá a háborúra ²⁾.“ Ezen az akkori divat szerinti kikeresett de igen is hizelgő bók nagyon ínyére volt Avitusnak. Különben is ily nagy személy hozzájövele őt a világ szemei előtt annyira megtisztelte, hogy némileg kötelességének tartotta sikerrel végezni a rá bízott küldetést. Sikerült is az, s a már megtántorodott Theodorikh, barátja böles előterjesztéseire,

¹⁾ Sidonius Apollinaris a következő verseket adja Theodorikh számára, melyeket az Avitushoz intéz:

..... Mihi Romula dudum
Per te jura placent; parvumque ediscere jussit
Ad tua verba pater, docili quo prisca Maronis
Carmine molliret Scythicos mihi pagina mores.

Sidon. Apoll. Paneg. Aviti 496 és köv. v.

²⁾ Orbis, Avite, salus, cui non nova gloria nunc est,
Quod rogat Aëtius: voluisti, et non nocet hostis:
Vis? prodest. Inclusa tenes tot millia nutu,
Et populis Geticis sola est tua gracia limes.
Infensi semper nobis pacem tibi praestant.
Victrices, i, prome Aquilas

Sidonius Apollinaris u. o. 339 és köv. v.

utolsó ellenvetését is föláldozta. Avitust ebben a visigóth főnökök titkos vágya is segítette, kik már pirulni kezdtek a gyávaság vádjára, melyet rómaiak és barbarok vetekedve szórtak rájuk. Csakugyan, midőn a király parancsa indulást hirdetett, általános lőn az öröm a góth telepekben; kiki sietett fegyverben megjelenni, kiki sürgett magát a harczosok közé soroztatni ¹⁾. Theodorikh személyesen vette át seregei vezérletét s magával vitte idősb két fiát, Thorismundot és Theodorikhot, a királyság kormányát a négy kisebb testvér Friderikh, Eurikh, Rothemer és Himerikh kezeire bízván ²⁾. Aëtiusra és az egész szövetkezett seregre nézve nagy nap volt ez, melyen a költő, Avitus veje, kifejezése szerint, kinek e részleteket köszönhetjük, „a bőrrel fődött zászlóaljok a római trombiták mögött helyet foglaltak ³⁾“; e naptól fogva a patricius a győzelemről többé nem kételkedett.

Theodorikhnak mind ezen vonakodása s kötekedése a rómaiaknak drága idővesztésbe került; az öt hétnek, meddig Orléans városa magát tartani ígérkezett, legnagyobb része már letelt, s még nagy út volt megtenni való: mindamellett Aëtius biztatta magát, hogy a végzetes határnap előtt megérkezik. Attila, kinek hordái a helységet egész a Loire-ig körülfogták, oly élénken erőltette a vívást, a mint csak a húnoknak a vívművek kezelésébeni ügyetlensége engedte; míg ellenkezőleg a meg-

¹⁾ Ad nomen currente Geta Timet aere vocari
Dirutus, opprobrium non damnum Barbarus horrens.
Hos ad bella trahit jam tum spes orbis Avitus.

Sidonius Apollinaris u. o. 350 s köv. v.

²⁾ Quatuor filiis domi dimissis, id est, Friderico et Eurico, Rothemere et Himerico, secum tantum Thorismundum et Theodoricum majores natu participes laboris assumit. Jornandes, De rebus Get. 36. fej.

³⁾ Ibant pellitae post classica Romula turmae.

Sidonius Apollinaris Paneg. Aviti 349. l.

szállottak sövényművekkel, pajzsokkal, hajító gépekkel, és gyújtó anyagokkal jól ellátva, ügyesen vezették a védelmi munkálatot. Gyakrabban vitette elő Attila a fal-törő kost, de sikeretlenül. A húnok ekkor nyilaik szolgálatához folyamodtak, melyeket hasonlíthatatlan erővel és jó szemmértékkel kezeltek; szakadatlan ontották a nyíl-záport, mely a várost kétségbe ejtette, senki sem mutatkozhatott többé födetlen a védfalon, hogy el ne találják, s az ostronlottak nagy veszteségeket szenvedtek ¹⁾. E körülmények közt a püspök, hogy a hanyatlani kezdő bátorságot éleszsze, búcsút járva vitette a bástyákra egyháza ereklécit ²⁾: de a megszállottak buzgalma erejökkel együtt gyorsan hanyatlott, akár mert sokat tettek föl magokról, ajánlkozván, hogy tartják magokat junius 23-dikáig, akár mivel kívülről semmi hírt nem kapván azt tehették föl, hogy Gallia többi része megadta magát. Vádolták püspököket, hogy képzelt segílyt igérvén megcsalta őket ³⁾. Agnan azon erős hitben, hogy maga az isten kijelentése adta neki tudtára szabadulásukat, könnyekkel öntözé az oltár lépcsőit s időnként fölemelkedve kiálta: „Menjetek a legmagosabb toronyba s nézzétek, ha isten irgalma nem jön-e? ⁴⁾.” Midőn jelenték, hogy a síkon mi sereg, mi porfellel sem mutatkozik, elkezdett még több buzgósággal imádkozni. Kiküldött egy katonát

¹⁾ Interim hostilis exercitus tela jactabat instantius, atque cum arietibus latera muri crebris quatiebat impulsibus. Vita S. Aniani, Du Chesne Script. franc. I. köt. 521. l. — Bouquet I. köt. 645. l.

²⁾ Pontifex fixus in Domino, per muri ambulatorium sanctorum gestans pignora, suavi vocis organo more cantabat catholico. Vita S. Aniani c. h.

³⁾ Cumque sanctus Anianus populum admoneret, ut nec sic quoque desperarent de Domino, nihilque esse Deo invalidum, qui suos tueri praevaleret etiam sub momento. Vita S. Aniani c. h.

⁴⁾ Aspicite de muro civitatis, si Dei misericordia jam succurrat. Gregorius Turonensis, Hist. franc. II. 6.

azon ízenettel Aëtiushoz: „Fiam! ha ma meg nem jössz, késő lesz ¹⁾.“ A katona nem jött vissza. Agnan ereje és bátorsága végpontján kételkedni kezdett önmagában. Egy vihar, mely az ég minden csatornáját látszott megnyitni a város és az ellen táborra fölött, három napra félbeszakasztván az ostromműködéseket, a lakosok tanácsot tartottak s elhatározták, hogy meg kell magokat adni. A püspököt bizták meg átvinni föltételeiket Attila táborába; de a hún király, fölingerülve, hogy föltételekről mernek előtte beszélni, durván visszautasította a közbenjárót, ki remegve tért meg a városba ²⁾. Nem volt mit tenni, mint magokat kegyelemre megadni, s a lakosok ezt tették.

Más nap reggel tehát nyitott záruk s föltárt kapuk jelenték, hogy a hún sereg bevonulhat ³⁾. Legelőbb a főnökök nyomultak be, hogy a zsákmányban válogathassanak, s megkezdődött a rablás. Ezt a város minden negyedeiben bizonyos szabálylyal és renddel úzték, állomásonként szekerekre rakták a házakból kihordott zsákmányt, s a csoportokba osztályzott foglyokra a katonák sorsot vetettek ⁴⁾. E működést rögtöni riadás szakasztá

¹⁾ Vade et die filio meo Aëtio, quia si hodie ad civitatem adesse distulerit, venire jam crastina nihil proderit. Vita S. Aniani, Du Chesne Script. rer. franc. e. h.

²⁾ Cessante igitur nimbo profluo, sanctus Anianus ad Attilae pergit tentorium pro sibi commissio rogaturus populo: spretus a perfido responso contrario, civitatis sese retulit claustro. Vita S. Aniani Du Chesne-nél és Bouquet-nál e. h.

³⁾ Postera autem die apertis portarum repagulis, Attilae proceres ingressi sunt Aurelianis. Ugyanaz u. o. — Sequenti luce perfractis urbis portis irrumpit furibundus Attilae regis exercitus. 2-da Vita S. Aniani 10. fej.

⁴⁾ Sorte ad dividendum populum missa, onerabat plaustra innumera de plebis capta substantia. 1-ma Vita S. Aniani e. h. — Proceres sorte domos dividunt, asportandis civium spoliis plaustra miles convehit. 2-da Vita S. Aniani 10. fej.

félbe, mely a győzöttek szívében ismét reményt élesztette s a győzők szívét ijedelemmel tölté el. Aëtiust és Thorismundot vehették ki a római lovasság élén sebes nyargalvást rohanva, mögöttök látták csillogni a legiók saszait és a góthok lobogóit¹⁾. Csakhamar a város előtt termettek. Az első összecsapás a hídfőnél történt, a par-ton s bent egészen a Loire vizében²⁾; utóbb a falakon belől folyt a harc, hol a foglyok, lánczaikat széttörvén, teljes erejükből segíték a rómaiakat. A húnok utczáról utczára űzve, a kőzápor alatt, melyet a lakosok a háztetőkről rájuk szórtak, nem tudtak hova lenni, míg nem Attila visszavonulót fuvatott. A patricius szavát tartotta; junius 23-dika volt. E volt a nevezetes nap, mely a polgárisultságot nyugoton a teljes lerombolástól megmentette. Az orléansi egyház azt sokáig ünnepélylyel üdlötte, mely alkalommal Agnan, Aëtius és Thorismund neveit imáiba foglalta; azonban Orléans végzete volt még egyszer dönteni atyáink sorsa fölött, s a domremy-i szűz újabb és költöibb dicsósége elhalványította a régi gall püspökét. Mind e mellett e dicsőség nagy volt a XIII-dik században, a mennyiben maga Szent Lajos jött fiaival Orléansba azon szerencséért, hogy szent Agnan csontjait tetemeinek átszállításakor vihesse. A vallásháborúk nem kímélték a hős porait, kinek hibája csak az hogy püspök és szentté nevezett volt: a calvinisták 1562-ben koporsóját föltörték s csontjait szétszórták. Különös találkozással, más szenvedélyek s más düh uralma alatt, maga a szent király

¹⁾ Ecce Aëtius venit, et Theodorus Germanorum rex ac Thorismodus filius ejus cum exercitibus suis ad civitatem accurrunt. Gregorius Turonensis, Hist. franc. II. 6.—Ille (Aëtius)... utpote divina revelatione commonitus, una cum Theodoro et Torsomodo regibus... equum ascendit, ac concitus pergit. Vita S. Aniani e. h.

²⁾ Itaque alii succubuerunt gladiis, alii coacti timore tradebant se gurgiti Ligeris, sortituri finem mortis ... Ugyanott.

sírja is, ik a püspökének tiszteletére ment, Saint-Denisben földulatott, s Paris városa a köztéren látta elégni a tiszteletre méltó leány testének maradványait, kinek honleányi ihlete s bátor elszántsága gátolta volt meg romlását. Így fizet Francziaország legdicsebb fiainak, egyszer istenítéssel másszor átokkal. Bár legalább a történetirat nyujthatna azoknak, kik különböző időkben s különféle öltönyben, mint papok, királyok, vitézek, pásztornók vagy királynók szolgáltak, biztos menedéket, hol emlékek ne lenne szentségtelenítve!

Pusztai népek nem tartják a futást, mint mi, szegyenek. Nagyobb súlyt helyezve a zsákmányra mint a dicsőségre, csak biztosra ügykeznek csatázni, s midőn erősebb ellenre akadnak, kisiklanak előle, hogy alkalmasabb időben ismét visszatérjenek. Így tőn Attila is: Sangibanra tett számításában csalatkozva s Aëtiust átkozva csak arra gondolt, hogy seregeit és zsákmányát pillanatra biztosságba helyezze. Azért táborával éjjel csendesen elvonult, ugyanazon uton melyen jött; nap keltekor már távol volt a várostól. Főgondja volt hogy Senson túl Orléans tájánál kevesebbé dült vidékre s nyílt térre jusson, hol a hún lovasság, ha csatára kerül a dolog, minden előnyét megtarthassa. Sens városától éjszakra az Yonne és Aisne völgye közt, mintegy ötven mérföld hosszúságban s harminczöt—negyven mérföld szélességben terül egy mély folyamok által átmetszett síkság, mely a VI-dik század óta Campania, Champagne (mezőség) nevet viselt és visel mai napig is. Éjszaki szélén emelkednek az ardennei hegyek, melyek a száraz és buczkás rónákat Belgium termékeny lapályaitól választják, a láthatáron mintegy csak nem egyenlő magos erdős kőfal gyanánt tűnve föl. Belőle éjszak-keletre az Al-Rajnához csak az argonnei veszélyes hegyszoroson, délkeletre a Vosges és Jura hegyek hosszú vonalán át lehet jutni; az

e két irányban vezető két római út Durocatalaunumnál, a mai Châlons-sur-Marne-nál, metszette egymást. Attila, ki Reimsből jövet e vidéken ment keresztül, sietett e várost s a köröttei síkot, az ugynevezett catalaunumi mezőt elfoglalni, hogy visszavonulhatását biztosítsa azon esetre, ha a római hadsereg által erősen nyomatva kénytelennek fogná látni, hogy csatába ereszkedjék ¹⁾. Gallia történelmében nem első s nem is utolsó eset volt, hogy a catalaunumi mező a nemzetek rettentő viadalának színhelyévé lőn választva.

Lehet gondolni, hogy Attila sietős útjában nem engedett rabolni, csak a mennyiben magát élelemmel kellett ellátnia. A mint a Szajján Troyesnél átkelt, be sem ment a városba; Lupus püspök, (kiről már föntebb beszéltünk s ki szent Germanust bretagnei útjában kísérte), eléje jött, kérvén kimélje meg nem csak egy oly védtelen város lakosait, milyen volt akkor Troyes, melynek se kapui se falai nem voltak, hanem a mezősségi népet is ²⁾. „Legyen“ felelt a hún király azon hideg gúnyos hangon, mely haragja kitöréseit szokta követni, „de te jössz velem a Rajnáig. Ily szent személy bizonyosan szerencsét fog hozni rám és seregeimre ³⁾.“ Attila minden

¹⁾ Convenitur itaque in campos Catalaunicos, qui et Mauriaci nominantur, C. leugas, ut Galli vocant, in longum tenentes et LXX. in latum. Jornandes, De rebus Geticis 36. fej. — Jornandes azt mondja hogy ezen mérföldek, melyekről szól, 1500 lépést tesznek (Leuga autem gallica mille et quingentorum passuum quantitate metitur). Következésképpen e mérföldek körül belől felét teszik a mi rendes franczia mérföldeknek (lieu).

²⁾ Quippe cum diversa urbium loca simulatae pacis arte tentaret, Trecassinam urbem patentibus campis expositam, et armis immunitam et muris, cum infensaret sui agminis densitate, sollicitus piaie mentis Antistes... Vita S. Lupi, Acta Sanctorum 29. Jul. a Bollandistáknál.

³⁾ Secum indicit iturum, Rheni etiam fluenta visurum; ibique eum dimittendum pariter pollicetur. Ugyanott.

esetre jónak látta kezesül tartani egy a vidéken tisztelt s minden római szemében tekintélyes papot. Midőn az Aube-on Arciacanál, a mai Arcisnál átkelt, utócsapatát, mely a gepidákból állt, hátra hagyta azon háromszögű téren, melyet jobbról és balról a Szajna és Aube vize mos, mielőtt nem messze Mauriacum-tól, a mai Méry-sur-Seine-től, egy kis várostól, melytől e háromszög campi Mauriciani nevet kapott¹⁾, összeszakadnának. Aëtius serege csak hamar beérte a húnokét, melyet éhség, betegség s a pórság lesci egész útjában tizedeltek, s a Meroveus frankjaiból álló előcsapat a gepidákra nyomult, kik az Aube révét védelmezték. Az összecsapás éjjel történt; sötétben küzdtek az irtóztató viadalt reggelig, s egy részről a frank bárd, más részről a gepida kard és lánca oly erősen dolgozott, hogy nap keltével tizenöt ezer sebesült és halott borította a csatateret²⁾. Ardarikh átkelvén gepidáival a folyón, csatlakozott a hún derék sereghez, mely még az nap bevonult Châlons városába.

Nem volt többé mód az általános csatát kikerülni. Châlons-on túl ötezer lépésre, az itinerariumokban Fanum Minervae, Minerva imolája, nevet viselő állomáshoz közel látszanak maig is némi nyomai egy római módorú erősített tábornak, mely a strassburgi úton urkodott s úgy látszik arra volt rendeltetve hogy Reims és Châlons városait, melyek közt feküdt, fedezze. E romoktól nem messze egy elláthatatlan síkon folyik a Vesle vize,

¹⁾ Campus Mauriacus. Gregorius Turonensis II. 7. — Campi Mauriacii. Jornandes, De rebus Geticis 36. fejt.

²⁾ Exceptis XV millibus Gepidarum et Francorum, qui . . . noctu sibi occurrentes mutuis concidere vulneribus, Francis pro Romanorum, Gepidis pro Hunnorum parte pugnantibus. Jornandes, De rebus Get. 41. fejt. — Jornandes szövegében kétségen kívül a másoló hibájából exceptis XC millibus áll; én a Dubos apát által indítványozott javítást fogadtam el.

mely forrásához közel csak csekély patak; e körülmény a történetirat által jelelt több helyirati részletekkel egybevetve erősíteni látszik azon véleményt, mely e helyet teszi a rómaiak és húnok csataterévé. S valóban a hagyomány e tábortelep maradványait nevezi Attila táborá-nak, mely azonban elvitázhatatlanul római jellemű s tizennégy századon át ily jó karban fennmaradva képzelniünk sem engedi, hogy hevenyében hányt barbár táborhely volt volna. Attila ez erősítményeket keze ügyében találva, miért ne vette volna hasznát e jó szerencséjének? Miért ne használta volna a római sánczot táborállomása erősítésére? Ezt hihetőnek tarthatjuk, s ha hihetőnek tartjuk, minden nagy föltétleges fejtörés nélkül egyeztethetjük a helybeli hagyományt a józan értelemmel. Attila, a mint egyszer elhatározta magát a csatára, szekereit körbe s sátrait ezen belől állíttatta. Ugyanaz nap Aëtius táborá szemből szállt meg vele, a legiók a római tábornok szabályai szerint, a szövetséges barbarok árok és karózat nélkül, minden nemzet külön külön ¹⁾).

Attila ezen egész éjt kimondhatatlan izgalomban töltötte. Lehangolt, nélkülözések által elgyengült, emberben és lóban tetemesen megfogyatkozott sergének rossz állapotjából igen is hihetőnek sejtette, hogy veszteni fog, s e hihetőség a nála kevesbbé éles látásuak előtt sem volt titok. Katonái a közel erdőben egy remetét fogtak, ki a parasztnak jövőjét szokott mondani. Attilának kedve kerekedett őt megkérdeni. „Te isten ostora vagy,“ mondá a remete, „a pöröly, melylyel az isteni gondvise-

¹⁾ A függelékben, a II. szám alatt, található egy értekezés, melyben az ellenkező fölvételek ellenében megállapítottam véleményemet Aëtius hadutjáról Orléanstól fogva, s a római és hún hadsereg álláspontjairól a châlons-i csatában. Ezen értekezés feleletül készült egy sor kérdésre, melyet 1857-ben július havában méltóztatott hozzám intézni ő fölsége a császár, ki akkor a châlonsi táborban jelen volt.

lés a világot sujtja; de isten eltöri, mikor akarja, bosz-szuja szerszámaival s a kardot czéljai szerint egyik kézről másikba ereszti. Tudd meg azért, meg leszesz győzve a rómaiak elleni csatában, hogy ismerd a hatalmat, mely nem e földről jő ¹⁾.” E merész felelet nem ingerelte föl a hún királyt. Miután a keresztyén prophetát kihall-gatta, ki akarta hallgatni tábora jóseit is, mert a húnok-nál, mint később a mongoloknál, döntő körülmények közt a jövőt megkérdeni úgy látszik országos intézmény volt. Hivatja tehát a bűbájosokat, mint ezen had történetírója nevezi a haruspexeket, kik seregét követték ²⁾, s ekkor egy különös, borzasztó jelenet következett, melynek főbb vonalait a történetírat közölván, a kiegészítést a képze-lődésre hagyta.

Képzeljük a champagnei sík közepébe ütött tatár sátor alatt, gyász fáklyavilágnál, Éjszak-Európa s Ázsia összes babonaságát; az ostrogóth vagy rüg áldozárt ke-zeit egy barom beleibe meritve, melynek vonaglásait figyeli ³⁾, az alán papot fehér posztón rázva jósvesszőcs-kéit ⁴⁾, melyeknek összeszőződéséből jósjeleket lát; a fe-hér hún bűvészt varázsdobjával idézve a holtak lelkeit, sebesen kereket hányva, míg kimerülten, tajtékozó szájjal mintegy megdermedten ledobban ⁵⁾, és a sátor háttérében

¹⁾ Tu es flagellum Dei . . . malleus orbis. — Lásd e hagyományról bővebben alább az Attila mondákban.

²⁾ Statuit per haruspices futura inquirere. Jornandes, De rebus Get. 37. fejt.

³⁾ More solito nunc pecorum fibras . . . Jornandes, De rebus Geticis 37. fejt.

⁴⁾ Ammianus Marcellinus körülményesen beszél az alánoknál divat-ban volt ezen jövődölési módról: „Futura miro praesagiunt modo: nam rectiores virgas vimineas colligentes, easque cum incantamentis quibusdam secretis praestito tempore discernentes, aperte quid portendatur norunt . . .” Ammianus Marcellinus XXXI. 3.

⁵⁾ A fejér húnoknál és a turkoknál gyakorolt babonákról olvashatni

képzeliük Attilát zsámolyán ülve, vizsgálva a rángatózó-sokat, ügyelve a pokol e tolmácsainak legkissebb kiáltására. A húnoknak egy sajátságos ünnepélyesebb szer-tartású babonájok volt, melyet az európai utazók még a XIII. és XIV. században is divatban találtak Dzsingiz-Khán utódainak udvarában: értem az állatesontokról ki-vált juhlapoczkákról való jóslást. Az eljárás ebből állt: lefejtették a húst a csontról, melyről akartak jósolni, az-után tűzre tartották, s az erek vagy is a meleg által meg-repedezett csonthasadások irányából határozták meg a jósjeleket. Ezen mesterség szabályait bizonyos szerkönyv határozta s állapította meg, mint a római haruspiciuméit. Attila maga vizsgálta a csontokat, s azt olvasta belőlök hogy legközelebb veszteni fog ¹⁾. A papok kikérdeztetvén szintén úgy nyilatkoztak, hogy a húnok meg lesznek győzve, de a csatában az ellenség vezére is elesik ²⁾. Az ellenség vezérének hallattára Attila azt hitte, hogy Aëtiusról van szó s arczán örömsugár villant át. Aëtius nagy akadály volt terveiben ³⁾, ő rontotta meg ügyessé-gével azon jól kezdett csselfogást, melylyel a visigóthokat a rómaiaktól el akarta szakasztani, ő gátolta meg a hún-okat győzedelmes előhaladásukban, ő volt végre az egy-másra irigykedő népcsoportok lelke, kikkel Attila nélküle könnyen elbánt volna. Halálát egy csatavesztéssel meg-venni, a hún király véleménye szerint, nem lett volna nagyon drága vásár.

a Zemarchus 569-dik évi követtségéről szóló előadásban, Menandernél Excerpt. Legat. 152. l.

¹⁾ Qui more solito . . . nunc quasdam venas in abrais ossibus in-tuentes, Hunnis infausta denunciant. Jornandes, De reb. Get. 37. fej.

²⁾ Quod summus hostium ductor de parte adversa occumberet, re-lictaque victoria sua morte triumphum foedaret. Ugyanő u. o.

³⁾ Quumque Attila necem Aëtii, quod ejus motibus obviabat, vel cum sua perditione duceret expetendam, talio praesagio sollicitus . . . Ugyanő u. o.

E csatát, mely neki csak veszteséget ígért, Attila lehető legkésőbb délután ügyekezett megkezdeni, hogy vesztesége ne legyen helyrehozhatatlan, s a beálló éjjel új tanácskozásokra, új szerencsekísérletekre engedjen alkalmat ¹⁾. A nap kilenczedik órája, délutáni 3 óra, körül indította ki seregét a táborból. Maga tulajdonképeni húnjaival a középbe állt, Valamirt és az ostrogóthokat balra, Ardarikhot a gepidákkal és a húnoknak hódolt más nemzetekkel jobbra állította. Aëtius ellenben bal szárnya vezényletét vette át, mely római csapatokból állt, jobb szárnyára a visigóthokat tette az ostrogóthok ellenébe, középbe a burgundokat, frankokat, armorikokat és Sangiban alánjait helyezte, kit a hű seregeknek szemmel kellett tartani ²⁾. Attila intézkedései eléggé kimutatták tervét. Legjobb lovasságát a csatarend közepébe, szekérvára közelébe összpontosítván, világos volt szándéka megkísérteni egy gyors rohamot az ellen táborra, de egyszersmind biztosítani is akarta visszavonulását a maga táborába. Aëtius ellenkezőleg főerejét a szárnyakra helyezvén, e mozdulatot hasznára fordítani, Attilát ha lehet bekeríteni, s visszavonulását, melyet biztosítani akart, elvágni szándékozott. A két sereg közt egy lassanként emelkedő hát állott, melynek mint figyelő állomásnak elfoglalása előnyt nyújthattott; a húnok csatarendjükből néhány osztályt küldtek oda, miközben Aëtius, ki ahhoz közelebb állt, Thorismundot indította ki egy visigóth lovag hadtesttel; ez elébb érve a fősíkra, alá rohant a húnokra s őket könnyen

¹⁾ Ut erat consiliorum in rebus bellicis exquisitor, circa nonam diei horam proelium sub trepidatione committit, ut si non secus cederet, nox imminens subveniret. Jornandes, De rebus Geticis 37. fej.

²⁾ Collocantes in medium Sangibanum, quem superius retulimus praeuisse Alanis, providentes cautione militari, ut eum, de ejus animo minus praesumebant, fidelium turba concluderent. Jornandes e. h. 38. fej.

visszavetette ¹⁾. Ez első balfogást a húnok, kiket már szomorú sejtelnék fogtak el, rossz jelnek tekinték. Attila hogy bátorságukat újra föllobbantsa, körébe gyűjtván a főnököket, beszédet intézett hozzájuk, melyet Jornandes történetiratában a góth hagyomány után előad. Első pillanatra talán meglepőnek tetszhetik Attila buzdító beszédét birnunk, de megütközésünk enyészik, ha elgondoljuk a népek emlékező tehetségét, kiknek történelmük, írást nem ismervén, csak szóhagyomány. Egyedül közéletök eseményei lévén vallásos regéikkel együtt tudományosságuk tárgyai, ezeket emlékükbé vésik oly pontossággal, milyenről az Edda előadásai nem egy bizonyosságot nyújthatnak, s még midőn a valódi tényeket nagyítják, ezt is a kort s embereit oly jól rajzolva teszik, hogy a maradék előtt még költeményeik is némi viszonyos hitelességben állanak. Megengedjük, ha úgy tetszik, hogy így áll a dolog e beszéddel is, melyet Jornandes ad a hún király szájába; de legalább annyit el kell ismernünk, hogy az nem görög vagy latin szónok munkája, s hogy annak nyers erélye ellenkezik az immodorral és eszmékkel, melyeket a góth történetirat rövidítője magából merithetett.

„Annyi diadal után annyi nemzet fölött, a pillanatban midőn a világ meghódításánál állunk, saját szemeimben visszásnak és nevetségesnek látszanék, hogy most szavakkal buzdítsalak benneteket, mintha nem tudnátok, mit tesz esatázni. Hagyjuk az elővigyázatot holmi újdonszeletnek vagy tapasztalatlan katonáknak ²⁾: nem

¹⁾ *Erat autem positio loci, declivi tumore, in modum collis excre- scens, quem uterque cupiens exercitus obtinere, quia loci opportunitas non parvum beneficium conferret, dextram partem Hunni cum suis, sinistram Romani et Vesegothae cum auxiliaribus occuparunt. Jornandes, e. h. 38. fej.*

²⁾ *Quaerat hoc aut novus ductor aut inexpertus exercitus. Ugyanő e. h. 39. fej.*

méltó az hozzám és hozzátok. Hiszen mi nektek az élet, ha nem a háború? s mi édesb a vitéznek, mint bosszút áhítani fegyverrel kezében? Igen, nagy áldása a természetnek, hogy a szívet bosszúszomjjal töltötte ¹⁾. Támadjuk azért vitézen az ellent, mindig az a bátrabb, a ki támad ²⁾. Föl se vegyétek e nemzetgyülevészt, mely egymáshoz sem illik; tisztán mutatja már félelmét, midőn védelmére segílyt magán kívül keres. Lássátok, még a roham előtt elfogta őket az ijedség; a tetőkre akarnak jutni, sietnek elfoglalni az emelkedettebb helyeket, de azok nem mentik meg őket, nem sokára menekvésöket ismét a síkon keresik, de nem több sikerrel. Tudjuk mindnyájan, mily gyengén viselik a rómaiak fegyvereik súlyát; nem mondom hogy az első seb, de maga a porfelleg lesujtja őket ³⁾. Ha mozdulatlan tömegekbe egyesülnek, hogy pajzsaikból védődelet képezzenek, föl se vegyétek s hagyjátok őket, rohanjatok az alánok ellen, csapjatok a visigóthokra ⁴⁾: azon a ponton, hol a csata ereje összpontosúl, kell gyors diadalt keresnünk. Ha az inak elmetszve, a tagok lehullnak, s a test nem tarthatja magát, ha csontjai össze vannak zúzva ⁵⁾. Föl hát bátran, előre dühösen, mint szoktatok. Mutassátok meg mint húnok elszántságtokat, mutassátok meg fegyvereitek erejét; a sebesült törjön ellene halálára, a sértetlen fürödjék az ellen vérébe: kinek élni kell, fegyver nem találja; kinek halni kell, eléri végzete,

¹⁾ Quid forti svavius, quam vindictam manu quaerere? Magnum munus a natura animum ultione satiare. Jornandes, De reb. Get. 39. fej.

²⁾ Audaciores sunt semper, qui inferunt bellum. Ugyanő u. o.

³⁾ Nota vobis sunt, quam sint levia Romanorum arma, primo etiam non dico vulnere sed ipso pulvere gravantur. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Alanos invadite, in Vesegothas incumbite. Ugyanő u. o.

⁵⁾ Abscisa autem nervis mox membra relabuntur, nec potest stare corpus, cui ossa subtraxeris. Ugyanő u. o.

ha veszteg ül is¹⁾. Miért tette volna a szerencse a húnokat annyi nemzet fölött diadalmassá, ha nem hogy e csata örömeire előkészítse?²⁾ Miért nyitotta volna meg őseinknek a Méotis ingovány annyi századon át zárt ismeretlen ösvényét? Nem csalatkozom a kimenetelben; ez a csatamező, melyet nekünk annyi jó szerencse ígért; ez a vaktában összecsoportozott tömeg pillanatig sem állja ki a húnok tekintetét. Én sujtom az első kelevézt az ellenre; ki nyugton maradhat, midőn Attila harczol, az már halva van³⁾.”

„Ekkor“ mondja Jornandes, ki ez elbeszélésben maga is csaknem oly vaddá lesz, mint hősei, „elkezdődött a csata dühösen, sokszorosán, borzasztóan, elkeserülten. A régiség nem emlékezik ily hős tettekről, sem ily vérengzésekről, s ki e csudálatos látvány tanuja nem volt, nem ér ilyet többé soha életében⁴⁾.” A csaknem kiszáradt patak, mely a téren keresztül folyt, egyszerre megdagadt a bele vegyült vértől, úgy hogy a sebesültek szomjukat csilapítandók benne csak undorító dögleletes italt találtak, melytől rögtön szörnyet haltak⁵⁾.

A csatát a rómaiak jobb szárnya kezdte Attila bal szárnya ellen, nyugoti góthok keleti góthok, testvér test-

¹⁾ Victuros nulla tela conveniunt, morituros, et in otio, fata praecipitant. Jornandes, De rebus Geticis 39. fej.

²⁾ Postremo cur fortuna Hunnos tot gentium victores adsereret, nisi ad certaminis hujus gaudia praeparasset? Ugyanő u. o.

³⁾ Si quis potuerit, Attila pugnante otium ferre, sepultus est. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Bellum atrox, multiplex, immane, pertinax, cui simile nulla usquam narrat antiquitas. Ugyanő u. o.

⁵⁾ Nam si senioribus credere fas est, rivulus memorati campi, humili ripa prolabens, peremptorum vulneribus sanguine multo proventus, non auctus imbris, ut solebat, sed liquore concitatus insolito, torrens factus est cruoris augmento. Et quos illic coegit in aridam sitim vulnus inflictum, fluentia mixta clade traxerunt. Jornandes, De reb. Get. 40. f.

vér ellen. Az öreg Theodorikh király végig nyargalta vitézei sorait, őket tettel és szóval buzdítva, midőn egyszerre lováról leesve a tömegesen összecsapó lovagesapatok tolongása közt elenyészett. Némelyek azt beszélték, hogy egy ostrogóth az Amal fajból, Andagis nevezetű ¹⁾, találta kelevezével s aprította össze. A viadal folyt a nélkül hogy tudták volna, hová lett a király, s véres harcz után a visigóthok szétverték elleneiket. Ez alatt Attila húnjai a római hadsereg derekára rohantak, azt megnyomták s a tér urai lettek, midőn a jobb szárnyon diadalmas visigóthok őket oldalban támadják. A római balszárnny hasonló mozdulatot tesz, s Attila, látván a veszélyt, visszavonul tábora felé. Ez új küzdelemben, a mint a visigóthok dühösen üldözték, kicsibe mult, hogy oda nem vészett s csak futással menekülhetett ²⁾. Csapatái össze vissza keveredve követék őt szekérvárába; azonban bár mily gyenge volt is e menedék, a mindenfelől szakadatlan omló nyilzápor a rohanókat visszakergette. E közben beállt az éj s oly sűrű sötét lőn, hogy barátot ellenségtől nem lehetett megkülönböztetni s egész osztályok utat vesztek. Thorismund, leszállván a halomról, hogy hadtestéhez csatlakozzék, tudta nélkül a hún szekérvárnak tart ³⁾, hol nyilakkal fogadják s fején sebet kapva lováról lefordul. Katonái vérbe borultan vitték hátra. Aëtius maga, övétől elszakadva s a visigóthokat keresve, kiket veszve hitt, egy ideig az ellenség között

¹⁾ Alii dicunt eum interfectum telo Andagis de parte Ostrogothorum, qui tunc Attilanum sequebantur regimen. Jornandes, De rebus Geticis 40. fej.

²⁾ Vesegothae invadunt Hunnorum catervas, et pene Attilam trucidassent, nisi prius providus fugisset. Ugyanő u. o.

³⁾ Bellum mox intempesta diremit. Idatius Chron. a 452. évre. — Thorismodus . . . credens se ad agmina propria pervenire, nocte caeca ad hostium carpenta ignarus incurrit. Jornandes, De reb. Get. 40. f.

tévelygett¹⁾. A hátra lévő éjt mind ő mind szövetségesei a táborban ébren pajzsokkal karjaikon töltötték²⁾.

A nap holtakkal borított tér fölött kelt. Százhatvanezer halott vagy sebesült maradt, mondják, a csatatéren³⁾. Mind az mit a rómaiak és szövetségeseik még eddig a csata eredményéről tudtak, csak ennyi volt, hogy Attilának nagy veszteséget kellett szenvedni. Erre látszott biztosan mutatni oly nyakrafőre s rendetlenül történt visszavonulása, s midőn őt makacsan táborába zárkozva látták, azt következtették, hogy győzöttnek tekinteni magát. Egyébiránt bár szekérvára mögé zárkozott, mit sem tőn a hún király, mi nagy bátorságához méltatlan lett volna; táborából szünetlen fegyverzörej s tárogatózaj harsogott s valami váratlan csapással látszott fenyegetőzni⁴⁾. „Mint a vadász sebztette oroszlán össze vissza nyargalja barlangját, a nélkül hogy ki merne rontani, s megrémíteni a vidéket ordításával, akként rettegte a győzőit — mondja Jornandes — szekérvára közepéből a kevély hún király⁵⁾.“ A rómaiak és góthok tanácsot tartottak, mit tegyenek a meggyőzött Attilával, s abban egyeztek meg, hogy vegyék megszállás alá s hagyják ott veszni magában, a nélkül hogy erős roham által alkal-

¹⁾ Aëtius verosimiliter noctis confusione divisus, quum inter hostes medios vagaretur, trepidus ne quid incidisset adversi Gothi, inquirens . . . Jornandes, De rebus Geticis 40. feje.

²⁾ Reliquum noctis scutorum defensione transegit. Ugyanő u. o.

³⁾ Centum sexaginta duo millia. Ugyanő u. o. — A spanyol krónikás Idatius a halottak számát háromszázezerre teszi; a sevillai Isidorus elfogadja e számot, egybefoglalván a mauriacumi és catalaunumi két ütközet veszteségeit.

⁴⁾ Strepens armis tubis canebat, incussionemque minabatur. Jornandes e. h. 40. feje.

⁵⁾ Velut leo venabulis pressus, speluncae aditus obambulans, nec audit insurgere, nec desinit vicina terrere; sic bellicosissimus rex victores suos turbabat inclusus. Ugyanő u. o.

mat adjanak neki visszatorlásra. Beszélük, hogy e kétségbeesett helyzetében, nyeregből máglya módjára ropant halmot hányatott, elszánva magát, hogy alá tüzet vetessen s rögtön bele ugorják, mihelyt az ellenség tábor-sánczán áttör ¹⁾.

Theodorikh e közben nem került elő, nem jött vissza örvendni emberei győzelmén; eltűntéről különböző hírek szárnyaltak; fogolynak vagy halottnak hitték. Először is mint vitézt a csatamezőn keresték, s csakugyan nagy bajjal megtalálták testét egy halom holttest alá temetve. E pillanatban a góthok gyászénekekre fakadtak s elvitték a testet a húnok szeme láttára, kik épen nem kísérték meg őket háborgatni ²⁾. Jósai kétségtelenül főnhangon hirdeték jósjeleik csálhatatlanságát, melyet a történet igazolni látszott, mert valóban az ellenség főnökének halálát jósolták; csak hogy ez nem az volt, kire Attila számított ³⁾. A sebéből fölüdült Thorismund vezette atyja temetését, melyet a visigóth sereg nagy diszszel, ének, fegyverzörej s kirívó orditozás közben ünnepelt ⁴⁾; s ezt mint király vezette, mert a góthok őt az elhunyt király helyébe pajzsra emelték.

Theodorikh halála, kétszáz mérföldre országától, nagy esemény volt a góthokra nézve, kik királyaikat választani

¹⁾ Fertur autem desperatis in rebus, praedictum regem adhuc et in supremo magnanimem, equinis sellis construxisse piram, seseque, si adversarii irrumperent, flammis injicere voluisse; ne aut aliquis ejus vulnere laetaretur, aut in potestatem tantorum hostium gentium dominus perveniret. Jornandes, De rebus Geticis 40. fej.

²⁾ Quumque diutius exploratum, ut viris fortibus mos est, inter densissima cadavera reperissent, cantibus honoratum, inimicis spectantibus, abstulerunt. Ugyanő u. o.

³⁾ Hoc fuit, quod Attilae praesagio haruspices prius dixerant, quamquam ille de Aëtio suspicaretur. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Videres Gothorum globos dissonis vocibus confragosos . . . armis insonantibus . . . Ugyanő u. o.

szokták, bár mindig ugyanazon családból. Igaz hogy az ifju Theodorikh nehézség nélkül megegyezett testvére Thorismund kikiáltatásában; de vajon a Toulouse-ban maradt négy testvér is szint így beleegyezik-e majd a választásba, mely csak a hadseregtől eredt? Kezökben lévén a kormány, kezökben atyjok kincstára, nem ügyekezendnek-e pártot teremteni, a tömeget föllázasztani s a királyságot kezökre keríteni? mi különben is igen könnyű dolog s a visigóthok szokásával s a királyfiak nagyra-vágyónak és merésznek ismert önző jellemével összefér. Nem egyszer volt már lázadás az elhalt király e kincséért, mely nem más mint az Alarikhé volt s magában foglalta Róma és Görögország leggazdagabb zsákmányait. Thorismund, kit nyugtalanság cmésztett, Toulouse-ban szeretett volna már lenni, hogy megelőzze vagy visszatartsa testvéreit¹⁾; de a széken Aëtius mellett tartóztatta. Fölkeresé azért a patriciust, kinek, monda, kora s érett tapasztalása őt tanácsolhatná, s atyja Theodorikh nevében, kinek halálát meg akarta torolni, indítványozá, hogy tüstént megrohanja a húnok táborát²⁾.

Aëtius, ki jól ismerte a barbár ravaszságát s ingtag lelkét, átlátta, hogy Thorismund késő fájdalma alatt az eltávozással való fenyegetőzés lappang: de nem mutatta hogy kedve volna éretten meggondolt tervét változtatni s talán maga ellen fordítani a szerencsét a szövetségesek javára, kik a római érdeket oly kevésre nézték. Ugy tettetvén, mintha teljesen osztaná Thorismund félel-

¹⁾ Ne germani ejus, opibus sumptis paternis, Vesegotharum regnum pervaderent, graviterque dehinc cum suis, et quod pejus est, miserabiliter pugnaret. Jornandes e. h. 41. fej. — Quasi anticipaturus fratrem, et prior regni cathedram arrecturus. Gregorius Turonensis Hist. Franc. II. 7.

²⁾ Virtutis impetu... inter reliquias Hunnorum mortem patris vindicare contendit. Jornandes, De rebus Geticis. 42. fej.

mét testvérei irányában, mit sem vetett előterjesztése ellen, hogy haza viszi a visigóth sereget, ha meg nem támadják Attilát. Ez valóságos megszökés volt, azouban a mint e nép magát a háború kezdetén viselte, mit sem lehetett rajta megütközni; azután, a rómaiak megszokták már e szeszélyes visszavonulásokat, előre nem látó, önző szövetségeseik ez örökös habozását, kik mindig készebbek voltak gyengíteni mint erősíteni a birodalmat, mely őket kebelébe fogadta ¹⁾. A történelem hozzá teszi, hogy Aëtiusnak épen nem volt ellenére lerázni magáról a visigóthokat, kik a csatában oly fényes szerepet játszottak s minden jelenség szerint a diadalt eldöntötték. Dicsekvésők és követelőzéseik homályt vetettek kétségtelenül a római seregbe, s Aëtius attól tartott, hogy a húnok megtörése után Gallia e védői arra kiállhatatlan súlylyal találnak nehezedni ²⁾. Ezen politikát fogja rá legalább Jornandes, ki honfitársainak a góthoknak mindig kedvez. Ezen árnyéklat annyira tetszett a barbaroknak, kiknek fontosságuk tekintetében hizelgett, hogy a frank történetírók is (minden legkissebb hihetőség nélkül) azt vitatják, hogy a római tábornok ugyane szándékból ugyanily hadi cselhez folyamodott, hogy a csatamezőről Meroveus kis népét eltávolítsa ³⁾. Valóban Aëtius őszintén megegyezni látszott Thorismund távozásában, mi egyre ment Attila megszállásának fölbontásával.

¹⁾ Praebet hac svasione consilium, ut ad sedes proprias remearet, regnumque quod pater reliquerat, arriperet. Jornandes, De rebus Geticis 41. fejr. — Festina velociter redire in patriam. Gregorius Turonensis Hist. Franc. II. 7.

²⁾ Metuens ne Hunnis funditus interemptis, a Gothis Romanorum premeretur imperium. Jornandes e. h. 42. fejr.

³⁾ Similiter Francorum regem dolo fugavit. Gregorius Turonensis Hist. Franc. II. 7.

A hún király mind e tanakodásokról mit sem tudva s még mindig táborába zárkozva, hol seregét nélkülözés és betegség miatt fogyatkozni fájdalommal szemlélte, hogy magát valamire határozhassa, úgy látszik valami olyszerű eseményre várt, mely Aëtius seregét szétdarabolta. Észrevette, hogy Thorismund tanyái pusztán maradtak; minden esetre, e pusztaság alatt csel lappanghatván, gondosan vigyázott magára. Később a tovább is pusztán álló tanyák mély csendessége bizonyossá tette őt a góthok eltávoztáról, s ekkor öröme kitört, „lelke“ a mindig idézett történetíró hatályos kifejezése szerint „ismét diadalra emelkedett s hatalmas lángesze előbbi szerencséjét visszahódította ¹⁾.“ Rögtön szekereibe fogatott s még mindig rettentő színben távozott. Attila nem kívánt egyebet, csak távozni: Aëtius felénél kevesebbre olvadt seregével okosabbnak ítélte tiszteletben tartani a hátráló oroszánt. Csak némi távolságban s jó rendben követte őt, hogy rablásait gátolja s rá csapjon, ha ki találna térni utjából. A húnok ez utjokat betegeikkel, halottjaikkal hintették be ²⁾. Nem tudni, követték-é hiven a burgundok Aëtius táborozása ez utóbbi szakában, vagy elosontak-é mint a visigóthok; hanem a történelem tanuskodik, hogy a szövetséges frankok nem hagyták őt előbb el, mint sem a húnok a Rajnán visszaköltöztek. Sőt saját rovásukra egész Thüringenig üldözték e tájék törzseit, melyek ellen rettentő megtorlásokat követtek el ³⁾. Attila hadjárata e

¹⁾ Sed ubi hostium absentia sunt longa silentia consecuta, erigitur mens ad victoriam, gaudia praesumuntur, atque potentis regis animus in antiqua fata revertitur. Jornandes, De rebus Get. 41. fej.

²⁾ Attila cum paucis reversus est. Gregorius Turonensis Hist. Franc. II. 7. — Hunni pene ad internecionem prostrati cum rege suo Attila, relictis Galliis, fugiunt. Isidorus Hispalensis Hist. Gothorum, Bouquet Script. rerum Franc. I. köt. 619. l.

³⁾ Gregorius Turonensis Hist. Franc. III. 7.

szerint megbukott; ötszázzezernyi seregének óriási rémképe elenyészett; Gallia meg volt mentve, ha nem is egy mulékony rablástól, de legalább a lerombolástól, s ez eredményt a császárság Aëtius bölcseségének valamint katonai lángeszének köszönheté; kinek győzni kellett a nélkül hogy kockáztasson, mert bukása a nyugoti birodalom végét jelentette volna. S mégis csak azok közt talált magasztalókra, kiket megmentett. A visigóthok, kik kezei közt csak visszás és veszélyes eszközök voltak, el merészelték tőle vitatni a diadal dicsőségét s az ezeknél százszorta irigyebb és igazságtalanabb ravennai udvar vétkül tulajdonította neki, hogy elszalasztotta ellenét. Ez legalább igazságot szolgáltatott részére, midőn a châlonsi csataterén kihirdette, hogy Aëtius halála igen is megért volna egy csatavesztést Attila részéről.

VII. FEJEZET.

Attila új hadsereget gyűjt hogy Italiára törjön. — Az Aëtius elleni irigység; azzal vádolják, hogy a birodalmat elárulta. — Aëtius a császárt ki akarja vinni Galliába; e tervéről lemond. — Táborozási terve; a római hadsereget a Pó vonalán innen összpontosítja. — A húnok átkelnek a Juli Alpokon. — Aquiléja ostroma. — E város ereje, kereskedelmi és tengerészeti fontossága. — Attila haszontalan erőlködik a várost kézre keríteni. — A golyák megjövendölik egy torony ledőlését. — A város Attila hatalmába jut. — Egy fiatal nő hősiessége. — Az aquiléjai ostromra vonatkozó hagyományok. — Aquiléja lakosai Gradoba vonulnak. — Velence alapítása. — Cassiodorus levele a lagunák tribunusaihoz. — Venetiát és Liguriát a húnok földulják. — Attila Milanóban. — Attila Rómát szándékozik megtámadni; a húnok babonás félelme. — Róma Attila elébe Leo pápát küldi. — Leo pápa jelleme és érdeme. — Találkozása a hún királlyal: ez bele egyezik a békébe. — Attila még egyszer követeli Honoriát, a császárlányt. — A hún sereg visszavonulása Noricumon át. — Egy druida Attilát a Lech révénél föltartóztatja. — Attila a keleti birodalmat fenyegeti. — Jorandes tévedése Attilának második galliai hadjárata iránt.

452.

Meg volt-e győzve Attila? Ő azt állította: nem, s népe szemében csakugyan nem is volt. Tűzhelyéhez épen, egészségben, csapatainak s zsákmánynyal rakott szekereinek egy részével visszajutni, ez, legalább azon eszmék szerint, melyeket a pusztai népek a háborúról alkotnak, épen nem azt jelentette, hogy az ember legyőzve tér vissza, s Attila, hogy e tényt elvitázhatatlannak tetsző bizonyítványnyal támogassa, következő tavasszal pihent s teljes számú sereggel ütött Italiába ¹⁾.

¹⁾ Redintegratis viribus, quas in Gallia miserat. Prosper Aquitanus, Chron. a 452. évre.

Különben nem csak magok a húnok vitatták, hogy királyuk nem volt legyőzve; Aëtius személyes ellenei, irigyei, a császári udvar hizelgői, hol a patricius hatalmától tartottak, azt még főtebb hangon hirdették. Még azok is, kik elismerték, hogy a chálonsi csatától a római sasoké maradt, ennek dicsőségét Theodoriknak és visigóthjainak tulajdonították. Ez udvarban, annyi alávalóság fészkeben, jobb szerették Rómát a barbarok, e bizonytalan és veszélyes szövetségesek, előtt megaláznai, mint megvallani, hogy az megmaradását egy nagy tábornok lángeszének köszönheti. A gyűlölség még tovább ment: Gallia védelmének rendezőjét, a chálonsi győzőt, az ügyes hadműtudóst, ki a húnokat a visigóthok megszökése nélkül talán egy lábíg megsemmisítette volna, árulónak rajzolta, azzal vádolva, hogy Attilát ki engedte sikamlani, csak hogy magát szükségessé tehesse¹⁾. Mi volt neki Attila, ismétlé a rágalmazók tömege, ha nem szerencséjének eszköze, az a rémkép, melynek segélyével uralkodott a császár és birodalom fölött s örökösen érezteté velők kardja súlyát. Nem mulaszták el hivatkozni Aëtius régi viszonyaira a hún nemzettel, a barátságra, melylyel Rof király, Attila nagybátyja, iránt viseltetett, s a hadakra, melyeket a barbártól kapott, hogy száműzetése után a birodalomba visszatérhessen. Ebből azt látszottak következtetni, hogy Aëtius az unokaöcsnek szolgálta visza, mivel nagybátyjának tartozott. Az ilyen és egyébféle rágalmak, melyeknek vonásait itt ott az ezen és következő századi írókban találjuk, épen azon pillanatban ingatták meg a patricius erkölcsi tekintélyét, midőn egyedül ezen tekintély éleszthette volna újra a félelem zsibbasztotta lelkeket. Meg kell azonban vallani, hogy Aëtius

¹⁾ Nihil duce nostro Aëtio secundum prioris belli opera prospiciente, ita ut ne clusuris quidem Alpium, quibus hostes prohiberi poterant, uteretur. Prosper Aquitanus, Chron. a 452. évre.

is adott némi ürügyet e támadásokra határtalan dőlyfével s követelményeivel, melyek őt csaknem a trónig emelték; fejébe vette ugyanis, hogy fiát Gaudentiust Eudoxiával Valentinianus lányával házassítsa össze, s a császár tartotta őt reménynyel, míg szüksége volt rá¹⁾. Sorsa egészen az mint Stiliconé, nagysága, nagyravágysága és bukása egy és ugyanaz.

A galliai hadjárat bevégeztével Aëtius visszavitte legióit Italiába, de ezek koránt sem volt elegendők ezen új háborúra; most midőn magának a birodalom székhelyének védelméről volt szó, nem voltak mellette sem a barbár seregdladak, sem a hazafi önkénytesek, nem volt azon honfi lelkesedés sem, melylyel az Alpoktól nyugotra találkozott. Ellenállásra ki sem gondolt. „A félelem“ mondja szomorúan egy kortárs, „átadta Italiát védelem nélkül²⁾“. E közben Attila közelgett a juli havasokhoz. Ezen halálfélelem közepett, melyre a ravennai udvar maga adott legelső példát, Aëtius, készületlen lepetve és lehangolva, mint mondják, Valentinianusnak azt indítványozta, hogy őt kiviszi Italiából, hihetőleg Galliába³⁾. Mint a császár őre s érte fejével felelős, előbb biztosságba akarta helyezni ezen félelmetes bizományt, hogy szabadabb kézzel intézkedhessék az oly rosszúl kezdődött háború szükségai szerint. Talán reménylte hogy a visigóthokat rábirja, kövessék őt Itáliába, talán a burgundokra számított. Minden esetre küldött Konstantinápolyba is, gyors

¹⁾ Inter Valentianum Augustum et Aëtium patricium post promissa invicem fidei sacramenta, post pactum de conjunctione filiorum, dirae inimicitiae convaluerunt. Prosper Aquit. a 452. évre.

²⁾ Quam (Italiam) incolae, metu solo territi, praesidio nudavere. Ugyanő u. o.

³⁾ Hoc solum spei suis superesse existimans, si ab omni Italia cum imperatore discederet. Prosper Aquit. c. h.

segélyt sürgetve Marcianus császárnál ¹⁾. De bármi lett volna is azon balvégzetű föltételhez alkalmazott terve, hogy a császárt minden előtt megmentse, mindjárt föl kellett vele hagynia. Az eszme, hogy a fejedelmet Italiából kivigye, oly zajt idézett elő, hogy Aëtius nem mert hozzá ragaszkodni ²⁾; elhatározta megállni a síkot, a mint lehet, a keletről kért segély megérkezéséig. Az első terv megbuktával, mely bizonyosan a legokosabb lett volna, ezt a tervet fogadta el. Nem lévén képes egyszerre fedezni Ravennát és Rómát, a császári székhelyet és a római világ történeti fővárosát, s visszaemlékezvén hogy Alarikh nem bánt volna el ezzel oly könnyen, ha a legiók nem lettek volna kénytelenek amazt őrizni, elhatározá föláldozni Ravennát s átvivé Valentianust Rómába ³⁾, melynek falait kijavíttatta. Ugyanakkor erejét, kivéve némely fontos városok mint Aquileja őrségét, a Pón innen összpontosította, Italia Transpadanát mindjárt kezdetben saját sorsára hagyván. Csak nem ugyanazon terv volt ez mint az, melyet a galliai táborozásban követett; hadműködési vonalát a Pón alól, mint akkor a Loiretől délre, állította föl.

Ezen versengések közben Attila gyors léptekkel nyomult elő. Székhelyéről tél derekán megindulva, a leggyenesebb s hadseregnek legalkalmasb utat, a legiók teleputját választotta Sirmiumtól Aquilejáig, ezen fő közlekedési vonalt Róma és Konstantinápoly közt. Ezen út Aemona és Nauportus, a mai Laybach és Ober-Laybach, városokon vezetett keresztül. Nauportustul délre kezdődött a juli havasok hágója, mely uralgott a Pirus nevű

¹⁾ Idatius Episc. Chron. a 452. évre.

²⁾ Sed cum hoc plenum dedecoris et periculi videretur, continuit verecundia metum. Prosper Aquit. a 452. évre.

³⁾ Ez a körülmény az egykorú előadásokból vont következtetésekből állapítható meg.

állomáson, mely nevét a természet által sziklák és viharok közzé vetett vad körtvélyfáktól vette. A hágó aljában az itáliai lejtő fölött, egy állandó tábornya állt a Wippach akkor hideg patak (rivus frigidus) nevezetű hegyi folyó partján¹⁾: ezen tábor és a pirusi hegyszoros képezte a juli havasok kulcsát. Itt vívta ötvenhét évvel ezelőtt Eugenius és Arbogastus a keletről érkező Theodosiussal a híres csatát, mely az egész birodalomban a catholicismus és a második Flavius család kettős diadalát elhatározta²⁾. Most e táborhely üresen állt. Italia lakóinak, kiknél még találkoztak karok a polgári háborúra, nem voltak karjaik az idegen roham ellen.

Huszonkét ezer lépésre a hideg pataki tábornyától folyt az Isonzo akkor Sontius hegyi folyó, mely nem egyszer szolgált korlátul Róma belháborúiban; Attila kardcsapás nélkül kelt át rajta. Az Isonzo hidjától Aquiléja faláig nyílt síkság terült fa- s szőlőültetvényekkel, melyeknek hosszú vesszei lugosokba borultak. Venétia termékenysége, szelid égálja, kora tavasza híres volt a régiéknél. „A tavasz első leheletére,“ mond egy római történetíró, „ezen egész táj mintegy ünnepre virággal és szőlőlevéllel koszorúzza magát³⁾.“ A hún hadsereg nem hagyott rajta maga után egyebet rom- és hamunál. Csak Aquiléja sánczainál talált Attila ellenállásra.

Aquiléja, egész Italiának legnagyobb és legerősebb városa, e félszigetnek bástyájául szolgált a legsérthetőbb

¹⁾ Ime e hadút állomásai a római itinerariumok szerint. — Emona. — Nauporto XII. — Longatico VI. — In Alpe Julia V. — Fluvio Frigido XV. — Ponte Sontii XIV. — Lásd: Cluverii Italia Antiqua. I. köt.

²⁾ Lásd munkámat: Histoire de la Gaule sous l'administration romaine III. köt. 9. fej.

³⁾ Arborum comparibus ordinibus ac vitibus inter se junctis et in sublimis erectis, ad festae celebritatis quasi coronis quibusdam redimita omnis regio videbatur. Herodianus Hist. VIII.

oldalon, hol azt majd a dunamelléki barbarok véletlen rohamai, majd a konstantinápolyi császárok jobban számított vállalatai fenyegették. A Natissa folyó mosta egész keleti oldalát¹⁾ s vizének egy részét egy széles körárokba bocsátva a tornyokkal szegett magas falakat minden oldalról biztosította s mintegy gyűrűvel övezte. Aquiléja nem kevésbbé fontos volt kereskedelmi, mint katonai helyül. Lakói, most katonák majd kereskedők és tengerészek, öt század óta falaik közt pontosították össze Italia kiviteli s Illyria, Pannonia s a dunántúli barbár tartományok beviteli forgalmát²⁾: t. i. a bor, gabona, olaj és gyári árúk cserekereskedelmét, rabszolgák, marha és prémárúkért. Kikötőjét, négy mérfölddel lejjebb, a folyó torkánál a legjobbak egyikének tartották az Adriai tengeren³⁾; legalább rendes időben a legjobban volt őrizve, minthogy állomásul szolgált az ezen tenger oltalmára s a kalózság elnyomására rendelt hajóhadnak. Hova lett ezen hajóhad 452-ben? Elveszett-é már ekkor a római erő minden nap növekedő szétbomlásával, vagy ellenkezőleg a császár hívta vissza, hogy a ravennai hajóhadhoz csatolja s a császári lakot annál biztosabban fedezze? nem tudjuk; de e hajóhad nem szerepel azon hadműködésekben, melyeket elbeszélünk. A természet és mesterség által egy iránt megerősített Aquiléját bevehetetlennek tartották, ha ugyan akarja magát igazán

¹⁾ Natiso. Mela. — Plinius. — Strabo. — Herodianus. — Natissa. Jornandes. — Amne muros circumfluente, ac pariter fossae objectum et aquarum praebente copiam. Herodianus Hist. VIII.

²⁾ Urbs magna et velut Italiae quoddam emporium, mari imminens, et ante omnes Illyricas gentes sita, super civium ingentem numerum, magna vis peregrinorum ac mercatorum. Herodianus e. h. — Italarum empirum opulentum in primis et copiosum. Julianus Caes. Oratio de Constant. Imper.

³⁾ Akkor Portus Natisonis és Portus Aquileiensis volt neve; ma Porto di Grado-nak hívják.

védelmeszni. Falai előtt Alarikh kudarczot vallott, s ember emlékezete óta szégyenére csak egy meglepetését lehetne idézni, mely 361-ben Julianus katonáinak kezébe ejtette. Aquilcja ekkor Constantius császár mellé nyilatkozván, Julianus serege egy osztályának kellett azt megszállani, de a város vitézül ellenállt. A vivók tudományt és mesterséget kimerítve oly cselhez folyamodtak, mely emlékezetes maradt a várvivás tudományában: három nagy hajót, melyeket deszkázattal fedtek, egymáshoz kötözvén, ezekre a sánczok magosságával fölérő három tornyot építettek, melyeket vas horgokkal és csapó hidakkal láttak el, azután ez úszó gépet a folyam mentének eresztették. Midőn a fal oldalához ért, a tornyok tetején álló katonák a horgokat kivetették, a hidakat leeresztették s a városba rohanva annak kapuit fejszékkal fölverdalták ¹⁾).

Ha a hún király számíthatott volna is seregében hasonló csín kivitelére elég merész katonákra, nem voltak annak elkészítésére képes mérnökei; de különben sem gondolt erre, hanem Aquilcja ellen a vivás rendes eszközeit, a futó árkokat, ostromkosokat, hágesókat, alagárkokat használta, mind ezt siker nélkül. Az őrsereg, a lakosoktól jól támogatva, mindennek szemébe nézett, s azon hely, mely Julianus legiói rendszeres támadásainak ellenállt, a húnok tapasztalatlanságát csak nevette. Attila részéről mindennap jött valami új kísérlet, melyet a vívottak merészsége vagy ravaszsága vesztére változtatott ²⁾. A gépek játéka, a kiütések, az éji riadások elgyöngíték

¹⁾ Commentum excogitatum est cum veteribus admirandum. Constructas veloci studio ligneas turres propugnaculis hostium celsiores, imposuere trigeminis navibus valide sibi connexis; quibus insistentes armati ... injectis ponticulis ... Ammianus Marcellinus XXI. 12.

²⁾ Fortissimis intrinsecus Romanorum militibus resistentibus. Jordanes, De rebus Geticis 42. feje.

s megtizedelék seregét. Három hosszú hónap telt el e haszontalan munkában ¹⁾; a hőség már érezhető kezdé lenni s a folytonos pusztításnak kitett vidék rövid időn nem adhatott többé sem élelmet sem takarmányt. E közben hallatszott, hogy az Aëtius által a keleti császártól kért segédseregek ²⁾ Italiában nem sokára kiszállanak; az a hír is terjengett, hogy maga Marcianus császár, nem akarván csak ebben határozódni segélyét, Pannoniába készül szállani s a húnok visszavonulását fenyegeti. Hajlandók lévén a barbarok bátorságukat veszteni, midőn falak ellen kellett küzdeniök, remegéssel gondoltak vissza azon romlásra, mely Orléans megszállásával érte őket, s mi Attila seregében csudálatos, a tábor panaszsza és zúgással volt tele ³⁾. Attila türelméből kifogyva, büszkeségében sértve, nem tudta többé, mire határozza magát. Folytatni útját Italián keresztül, maga mögött hagyva Aquiléját, oly balgatagság lett volna, mely őt könnyen elvesztheti; zsákmány és csata nélkül visszavonulva magát legyőzöttnek vallani, oly szégyen lett volna, melyet nem bírhatott elszivelni; neki minden áron Aquiléja kellett. Egy véletlen, melyet senki más figyelembe sem vett volna, kezeibe szolgáltatta azt, a húnok bátorságát új csak nem természetfölötti lánggra lobbantván.

Egyszer a mint aggodalomba merülten a falak körül a város állapotát kémelve járkált, látja hogy a golyák egy romba dőlt toronyról, melyen fészkeltek volt, fiaikkal együtt szárnyra keltek, s azok közül némelyeket hátukra véve, másokat, melyek őket akadozva köve-

¹⁾ *Ibique cum diu multoque tempore obsidens nihil penitus praevaleret.* Jornandes, *De rebus Geticis* 42. fej.

²⁾ *Missis per Marcianum principem . . . auxiliis . . .* Idatius Chron. a 452. évre.

³⁾ *Exercitu jam murmurante et discedere cupiente . . .* Jornandes, *De rebus Get.* 42. fej.

ték, röptükben kalauzolja a síkra távol szálltak¹⁾. Attila e különösséget vizsgálva néhány pillanatig megállapodott, azután kísértőihez fordulva „nézzétek“ mondá „e fehér madarakat; ezek érzik minek kell történni; Aquiléját lakták s most elhagyják a várost, mely veszni fog; a vész előérzetében megszöknek a tornyokról, melyeknek romlása végezve van²⁾. S ne hidjétek, tévé hozzá, hogy e jóslat csalárd vagy bizonytalan; a fenyegető vész érzete megváltoztatja azon állatok szokását, melyek a jövődőt előre érzik³⁾.“ Elszámítással ejtett szavak rögtön az egész táborban viszhangoztak. Attila jól talált; azon bizonyos emberfölötti tekintély, melylyel nehéz körülmények közt magát erősíteni tudta, ez alkalommal is hatott a levert lelkekre. Rögtön új lelkesedés szállja meg a húnokat, gépeket építenek, a rombolás minden eszközeit kigondolják, a hágsókat süritik, végre beveszik és kirabolják a várost, s a zsákmányt osztályra bocsátják⁴⁾. Dulásuk oly kegyetlen volt, mint Jornandes egy század mulva írta, hogy ma alig van némi nyom, mely e szerencsétlen város helyét jelelné⁵⁾. E borzasztó napon az öldöklés és és rablás erőszakkal vegyült. A történelem föntartá emlékéét egy Dugna vagy Digna nevezetű fiatal szép nőnek,

¹⁾ Attila deambulans circa muros, dum utrum solveret castra, an adhuc moraretur deliberat, animadvertit candidas aves, id est ciconias, quae in fastigio domorum nidificant, de civitate foetus suos extrahere, atque contra morem per rura forinsecus comportare. Jornandes, De rebus Get. 42. fej.

²⁾ Respicite aves futurarum rerum providas, perituram relinquere civitatem, casurasque arces periculo imminente deserere. Ugyanő u. o.

³⁾ Nec hoc vacuum, non hoc credatur incertum; rebus praesciis consuetudinem mutat ventura formido. Ugyanő u. o.

⁴⁾ Qui machinis constructis, omnibus tormentorum generibus adhibitis, nec mora, invadunt civitatem, spoliant, dividunt. Ugyanő u. o.

⁵⁾ Vastantque crudeliter, ita ut vix ejus vestigia, ut appareant, reliquerint. Ugyanő u. o.

ki egy ily rabló csoporttól üldöztetvén fejét fátylába burkolva s háza tetejéről leugorva a folyó fenekére tűnt¹⁾.

Ez a történetírók rövid és komor előadása; de a hagyománynak, mint mindig, tetszett szépíteni az eseményeket. Ez azt beszéli, hogy Attila egy kémjárat alkalmával, melyet éjjel egyedül tőn, egy nagy számú aquilėjai csapat által meglepetvén, hátát a város falának vetve, fejével kezében, kardjával fogai közt, azzal sokáig viaskodott s csak holttestek halmazán keresztül menekült meg; megismerték őt, mond a régi népmonda, szemeknek villogásáról, melyek pokoli lánggal égtek²⁾. A velenceiek állítólag ma is mutogatják sisakját, mely a csatatéren maradt³⁾. Egy más kevesbbé hősies hagyomány azt tartja, hogy Aquilėja lakosai lagunáikba menekülésüket oly lehetetlen hadi csellel eszközölték, mely csak a hiszékeny tömeget gyönyörködteti. Hogy a tenger felé vonulásukat fedezzék s a húnok figyelmét, az alatt míg szekereiken családjaikat és javaikat elhordják, elfoglalják, a falakra, mondják, örök gyanánt tetőtől talpig fegyverzett vázakat állítottak, úgy hogy Attila, mintán a várost megvette, benne csak üres házakat talált, kő- és fa-bajnokoktól védelmezve⁴⁾.

¹⁾ Foeminarum nobilissima Dougna nomine (al. Digna), forma quidem eximia, sed candore pudicitiae amplius decorata. Haec cum habitacula supra urbis moenia haberet, turrimque excelsam suae domui imminentem, subter qua Natissa vitreis labebatur fluentis, . . . a summa se eadem turre, obvoluto capite, in gurgitem praecipitem dedit, metumque amittendae pudicitiae memorabili exitu terminavit. Paulus Diaconus Hist. XV. 27.

²⁾ Viri porro illi cum in urbem rediissent, narravere suis, dum illum aspexissent horribili rugitu a muro prosilientem emicuisse scintillas, et fulgur quoddam ex oculis viri plusquam terrigenae. Desericius. — Callimachus. — Oláh, Vita Attilae.

³⁾ Pray, Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum 164. l. a jegyzethen.

⁴⁾ Statuas omnes, quae in urbe sunt repertae, per moenia et in pro-

Ezen történetecskék rosszúl egyeznek a tényekkel. Először Attila soha nem koczkáztatta életét szükségtelenül, azután az aquilėjai lakosság esekély maradványa nem menekedett Velenczébe, mely akkor nem is létezett, hanem Gradóba; végre az aquilėjaiak épen nem lőnek kímélve. Attila a várost, mely vele daczolni mert, borzasztó romhalomba döntötte, melynek példájával elleneire hatni kellett.

A példa hatott, s egész Venetiában általános „fussion ki merre tud“ következett¹⁾. Concordia, Altinum, maga Padua, megnyitotta kapuit; lakosaik nagy részben megszöktek. Ezen és más szomszéd városokból a nép a parti szigetekre menekült, melyek tengerdagálykor megközelíthetlen csoportozatot képeztek, hova csak a tenger madarai s némely nyomorult halászok vetődtek²⁾. Mondják hogy a paduaiak a Rivus Altusra, ma Rialtóra, a concordiai bújdosók Caprulára, az altinumiak Torcellus és Maurianus szigetekre vonultak; Opitergium Equilumba, Altesta és Mons Silicis Philistinumba, Metamaucusba és

pugnaculis noctu disposuisse, ut interdiu viderentur esse milites in stationem collocati, eaque fretos fallendi opportunitate Aquileienses migrasse Gradum. Blond. Hist. Dec. I. 2. — Has. Hist. Civ. Aquil.

¹⁾ Necdum Romanorum sanguine satiati, per reliquas Venetum civitates Hunni bacchabantur. Jornandes, De rebus Geticis 42. fej. — Oderzoban, a trevisoi kerületben fekvő kis városban, azt tartja a hagyomány, hogy a lakosok, Attila bevonulásakor, mindenöket a mi legbecsesb vagyonuk volt, a kutakba hányták s úgy futottak el. Ennek emlékeztét mai napig megörökítették a házladási vagy bérbeadási szerződések, melyekbe ott rendszeren beigtatják e záradékot: salvo jure putei.

²⁾ Locus erat desertus cultoribusque vacuus ut palustris. Constantinus Porphyrog. De administrando imperio 28. fej. — Ad datur littori ordo pulcherrimus insularum. Cassiodorus Variarum Lib. XII. 22. — Incolebant repostas sedes marinae tantum volucres, quae illuc apricatum ex alto se recipiebant, ac fortassis piscator aliquis sed rarus in his locis agebat. Sabellius Hist. Venet. I. köt. 41. l.

Clodiába költözött. A húnok rohamaira más rohamok, rablásaikra más rablások következtek s a menekültek nem tértek többé vissza a szárazra; a lagunák lakói maradtak a tenger védelme alatt, mely őket legalább oltalmazni tudta. E nyomor kebelén született a szép és boldog Velence városa, mely hetvenkét szigeten terül; azonban Adria királynéja nem egyszerre emelkedett ki a hullámok tajtékjából, mint Venus, kihez a költők oly gyakran hasonlították. Attila elvonulása után fél század múlva a velencei szigettengernek még csak csekély, szegény de iparos, halász, tengerész, sófőző lakossága volt. Itt következik, mily szavakban irt Cassiodorus Nagy-Theodorikh nevében a dogék ez őseihez, parancsolva hogy olajat és bort szállítsanak Istria réveiből Ravennába; az V-dik századi ministeri körlevelek e sajátságos példánya legrégibb nemességi oklevele a velencei kevés patri-ciusoknak.

„A lagunalakók tribunjainak.“

„Szeretünk lakaitokra gondolni, melyek délre Ravennával és a Pó torkolataival érintkeznek s keletre az ioniai partok gyönyörü tekintetét élvezik. A tenger azokat változó mozgalmával majd övezi majd elhagyja, most elborítja a partot, majd elapad róla. Házaitok a vészmadár fészkeihez, falvaitok emberkézcsinálta sziklákhoz hasonlók; mert ti teremtetétek vagy legalább földjét a szárazról behordva ti emelitek ki, ti tartjátok fön karósövényzettel, csak e töredékeny falat vonva magatok és a hullám ereje közzé ¹⁾. . . Halból áll csaknem egyedül

¹⁾ Hic vobis aliquantulum aquatilium avium more domus est . . . per aequora longe domicilia videntur sparsa, quae natura non protulit, sed hominum cura fundavit; viminibus enim flexilibus illigatis terrena illic soliditas adgregatur, et marino fluctui tam fragilis munitio non dubitatur opponi. Cassiodorus Variarum XII. 22.

minden élelmetek. A világon sehol nem látni egyenlőbb törvények alatt élve gazdagot és szegényt mint nálatok; minden asztalon ugyanazon étel, minden családnak ugyanazon szalmafüdél. Nálatok a szomszéd nem irigyli szomszédja tűzhelyét, és javaitok közönséges természeténél fogva nem irigykedik rátok senki, mi e világon egyik legnagyobb csapás¹⁾. A sógödrök kibányászása főfoglalkozástok, a sófőző üstje kezeitekben a földmives ekejét, az arató sarlóját pótolja, mert a só a ti szántóföldek és aratástok. . . . Most tehát egy pillanatot sem veszítve tartarozzátok ki a hajókat, melyeket mintegy házi állatokul falaitok horogszegein tartotok, s midőn a nagy tapasztalású Laurentius, kit a bor- és olajkészlet összeszedésére Istriába küldtünk, indulásra int benneteket, sicssetek mindnyájan fölszólítására²⁾.“

Venetia lángba s vérbe borítása után a húnok Liguriába keltek át, melylyel szintén nem bántak szelidebben. A történelem ugyan ez utóbbi tartományban csak két város, Milano és Ticinum, a mai Pavia, földulásáról beszél³⁾; de a helyi hagyomány majd mindről így beszél, s fájdalom e mellett van a valószínűség. Hihetjük

¹⁾ *Habitatoribus autem una copia est, ut solis piscibus expleantur. Paupertas ibi cum divitibus sub aequalitate convivit, unus cibus omnes reficit, habitatio similis universos concludit, nesciunt de penatibus invadere: et sub hac mensura degentes evadunt vitium, cui mundum constat esse obnoxium. Cassiodorus Variarum XII. 22.*

²⁾ *In salinis autem exercendis tota contentio est. Pro aratris, pro falcibus cylindros volvitis, inde vobis fructus omnis enascitur . . . Proinde naves, quas more animalium vestris parietibus illigatis, diligenti cura reficite: ut, quum vos vir experientissimus Laurentius, qui ad procurandas species directus est, commonere tentaverit, festinetis excurrere. Cassiodorus Variarum XII. 22.*

³⁾ *Mediolanum quoque Liguriae metropolim pari tenore devastant, necnon et Ticinum aequali sorte dejiciunt. Jornandes, De rebus Geticis 42. fej.*

e szerint, hogy Verona, Mantua, Brescia, Bergamo, Cremona sem menekült meg a rombolástól vagy legalább a rablástól. A Pótól délre fekvő városoknak sokkal kevesebbet kellett szenvedni, minthogy e vidéken a római sereg több hadteste czirkált, s Attila seregei tömegét eszélyességből a folyótól éjszakra tartotta. Milanóban időztét egy kaland teszi nevezetessé, melyet a történelem nem tartott méltatlannak följegyezni s melyből a hún király gúnyos és büszke szelleme kirí. A mint a városon végig járkált, szemébe tünt egy falfestmény, melyekkel a rómaiak csarnokaikat szerették díszíteni, s azt megvizsgálni megállt. A kép két császárt tüntetett elő aranyos trónjaikon méltósággal ülve, vállaikon bíbor paláستtal, fejökön koronával, míg a scythák (a történetiró nem mondja: húnok voltak-e vagy góthok?) lábaikhoz borulva, mint valami csatavesztés után kegyelemért látszottak előttök esdekelní. Attila rögtön parancsot adott e szentelen kép levakarására s helyébe magát festette trónján ülve, elébe a római császárokat hátukon zsákot emelve s lábaihoz az aranyat halomba öntve ¹⁾).

Az idő e közben mult, már julius eleje járta s a nagy hőség nvavalyákat fejtett ki a mindenféle kicsapongásban elgyengült hún seregben, kik különben is zsákmányban nyakig uszva nem óhajtottak egyebet mint azt biztosságban látni. Az éghajlat, az itáliánok e hű szövetségese éjszak rohamai ellen, derekasan vívott mellettök s jól igazolta Aëtius előrelátását. Magok a húnok emészték magokat; kicsapongásaik egyszerre idézték elő

¹⁾ Cum autem in pictura vidisset Romanorum quidem reges in aureis solis sedentes, Scythas vero caesos et ante pedes ipsorum jacentes: pictorem arcessitum jussit se pingere sedentem in solio; Romanorum vero reges ferentes saccos in humeris, et ante ipsius pedem aurum effundentes. Suidas *Μεδιολανον* és *Κόρινθος* szó alatt.

az éhséget s dögvészt; Transpadania már nem volt képes őket táplálni ¹⁾). E helyzetben Attilának el kellett magát határozni; átkelni a Pón, merészen Róma ellen nyomulni, az Apennineken átkelést erőszakolni, Aëtiussal, ki a csatát kerülni látszott, megütközni, e határozat illet legjobban büszkeségéhez, de serege nem egyezett bele. Főnökök és katonák mind ohajták, hogy a hadjárat ez évre legyen bevégezve, föltéve hogy azt jövő esztendőre újra kezdik; mert e táborozás rájuk nézve gyümölcsöző volt, abban fáradság nélkül roppant kincset gyűjtöttek s szekereik halmozva voltak zsákmánynyal. A seregre vetett ez igen hatalmas tekintet, mely a háborút csak zsákmányért folytatta, még egy más külön nemű de csak nem oly erős tekintet is járult, mint az előbbi. Az a gondolat, hogy Attilát Róma ellen nyomulni lássák, a hűnokat babonás félelemmel töltötte el. Jóllehet a római világ fővárosának sérthetlensége fél század óta Alarikh merénye által elenyészett, s bár annak oly gyakran megalázott hatalma csak pusztá szó volt, e szó még mindig szívet hatott, s a császárok városának árnya a sirok méltóságától környezve még mindig főállott. Kardot emelni ellene a szentségtörőre kimondott halálos ítéletnek tetszett. Alarikh maga nyújtott erre elvitathatatlan bizonyítványt a hiszékeny lelkek előtt, kinek halála oly hirtelen következett e végzetszerű diadalra. A mint azért Attila, büszke ösztönétől hajtva, Rómának egy minden eddigit fölülmuló megalázásáról gondolkozott, bajtársai őt erről le ügyeztek beszélni ²⁾); „attól féltek“ mond Jornandes, „hogy

¹⁾ Hunni qui Italiam praedabantur . . . divinitus partim fame, partim morbo quodam, plagis coelestibus feriuntur. Idatius Chron. a 452. évre.

²⁾ Cumque ad Romam animus fuisset ejus attentus accedere, sui eum . . . remove, non urbi, cujus inimici erant, consulentes . . . Jornandes, De rebus Geticis 42. fejt.

a visigóth király sorsára jut, ki alig élte túl Róma kirablását s azonnal kimult a világból¹⁾. Mundzukh fiának szívéhez hozzá fért a babonás elfogódás; más felől azt is hallotta, hogy a Marcianus császár által küldött sereg Pannoniának tart oly szándékkal, hogy őt az Alpok nyílásánál megtámadja s visszavonulását elvágja²⁾; mind e mellett, rendes eszélyessége daczára, lelkében e nagyszerű csapás kivitele utáni vágy a félelem szorongásaival és az ész számításaival egyenharczot vívott. Parancsot ada seregeinek, hogy Mantuán alól a Pó és Mincio összeshakadásánál azon nagy úton vonuljanak össze, mely az Apennineken át Rómába vezetett; maga is megjelent a kitűzött helyen, nem tudva még mire határozza magát.

Attila terve, melyet a hún hadsereg mozgalmá bizonyított, rettegést terjeszte Rómában, mely nem tudta magáról, hogy oly félelmetes. Császár, tanács és nép, melyet ez alkalommal megkérdeztek, megegyezett a gondolatban, hogy meg kell magokat alázni a barbár hódító előtt s minden árron eszközölniök, ne nyomuljon a város ellen; kérelmet, ajándékokat, adóajánlást a jövőre, szóval mindent készebbek voltak fölhasználni, mint sem a megszállás lehetőségének magokat kitegyék. A régi Róma visszavetette az alkudozást, míg kapuinál ellenség állott; most sietett azzal, míg az ellenség oda nem ért. „A császár, tanács és római nép minden tanácskozásaiban,” mond keserű gúnynyal Prosper Aquitanus, az események szemtanúja, „mi sem tetszett üdvösebbnek mint békét kö-

¹⁾ Sed Alarici regis objicientes exemplum, veriti regis sui fortunam, quia ille post fractam Romam diu non supervixerat, sed protinus rebus excessit humanis. Jornandes, De rebus Geticis 42. fejt.

²⁾ Missis etiam per Marcianum principem Aëtio duce (Hunni caeduntur) auxiliis. Idatius Chron. a 452. évre.

nyörögni e vad királytól ¹⁾.” A történetirat hallgatása igazolja legalább Aëtiust minden részvételtől ez oly gyalázatos tettben. A patricius, hadserege élén s minden hihetőséggel az Apenninek védelmének tervén gondolkozva, Róma megmentésével foglalkozott; az nem kérdezte őt, hogy magát megadja. Hogy azonban, annyira a mennyire lehet ez alkudozás szégyenét az alkudozó rangjával fedezék, a követség fejevé magát Szent Péter utódját, Leó pápát, választották, mellé két híres senatort adtak, kiknek egyike Gennadius Avienus magát Valerius Corvinus maradványának állította, s Sidonius Apollinaris kifejezése szerint „fejedelem volt a fejedelem után, ki a bibort viselte ²⁾.”

Leó, kit a római egyház nagynak, a görög egyház bölcsnek nevezett ³⁾, ült akkor az apostoli székből tündöklő észszel s jellemének tekintélyével, melyek még a pogányokra is hatással voltak. A tudomány emberei őt a nyelv különös visszaélésével a catholicus szószék Cicerónak, a hittan Homerusának és a hit Aristotelesének hirdették ⁴⁾; a világfiak benne az értelmi tulajdonok azon tökéletes összhangzását becsülték, melyet életirója igen szerencsés kifejezéssel „a szellem egészségé“-nek nevez ⁵⁾, tudniillik szilárd, egyszerű s mindig igazságos ítéletét s nézete ritka élességét, a rábeszélés adományával párosultan.

¹⁾ Nihil inter consilia principis ac Senatus populi que Romani salubrius visum est, quam ut per legatos pax truculentissimi regis expeteretur. Prosper Aquitanus a 452. évre.

²⁾ Suscepit hoc negotium cum viro consulari Avieno, et viro praefectorio Trigetio, beatissimus papa Leo. Ugyanő u. o.

³⁾ Πάπσφος. Vita S. Leonis Magni. Acta Sanctorum 11. April a Bollandistáknál.

⁴⁾ Sunt viri auctoritate graves, ... qui Leonem non vereantur appellare ecclesiasticae dictionis Tullium, theologiae Homerum, rationum fidei Aristotelem. Vita S. Leonis e. h.

⁵⁾ Tanta in Leone tamque mirabilis ingenii facilitas, tanta sanitas, tantaque praesentia ... Ugyanaz u. o.

E tulajdonai Leót a század ügyeiben hasznos közbenjáróvá, s egyszersmind az egyház kitűnő főpapjává tették. Még csak diaconus volt, midőn 440-ben a kormányzó Placidiának tetszett őt Galliába küldeni, az Aëtius és ezen praefectura egy főtisztviselője Albinus közt kezdődő viszály elintézésére, mely polgárháborúra s egész nyugotlángba borulására vezethetett volna ¹⁾. Leó, ki egyedül személye ajánlásával érkezett, ki birt egyeztetni két versenytársat, kikkel igazán nem könnyű volt bánni, s ez alatt Róma népe és papsága, melyet illetett a pápaválasztás, őt a pápai székre emelte, bár még pap sem volt ²⁾; erényei a közbecsültetésben ennyire lépést tartottak tehetségeivel. Ettől fogva csak gyarapodott tapasztalásban és tudományban az egyházi ügyek kezelése által, melyek számos világi érdeket magokba foglaltak. A történetírat őt magos termetű, nemes arczkifejezésű öregnek rajzolja, kit hosszú ősz haja még tiszteletesbbé tett ³⁾. Ő volt az, kire a császár és tanács főként számított, hogy föltartóztassa a rettenetes Attilát. Benne minden, még Leo (oroszlán) neve is kedvező kilátásúnak tetszett e nehéz alku-dozásra, s a nép mint egy jóslatot alkalmazá rá Salamon példabeszédeinek következő versét: „Oroszlán az igaz, ki félelmet és remegést nem ismer ⁴⁾.”

A követek nagy sietve utaztak, hogy Attilához érjenek, mielőtt a Pón átkelt; vele Mantuánál valamivel alább az ugynevezett Campus Ambuleuson találkoztak,

¹⁾ Prosper Aquitanus Chron. a 440. évre.

²⁾ Igitur Leo diaconus legatione publica accitus, et gaudenti patriae praesentatus, XLIII. romanae Ecclesiae episcopus ordinatur. Ugyanaz u. o.

³⁾ Senex innocuae simplicitatis, multa canitie . . . Ugyanaz u. o. — Midőn ereiklyéit a sírból kivették, testét hét és három negyed arasz (palma) magosnak találták. Sovány, kiaszott volt.

⁴⁾ Justus quasi leo confidens absque terrore erit. — Leo fortissimus bestiarum ad nullius pavebit occursum . . . Proverb. 28, 1—30.

hol a Mincio egyik réve állt ¹⁾). Komoly pillanat volt ez Róma városának létezésében, midőn két legjelesebb fia, az egyik a régi latin törzsek képviselője, kik a világot karddal szerezték, a másik az új nemzedékek feje, kik azt a vallással hódították meg, a Capitolium váltságdíját egy barbár király lábai elé voltak teendőik. S nem kevésbé komoly volt e pillanat Attila életében. Eddigi előadásainkban a hún királyt úgy láttuk, mint kin főként a döllyf uralkodott, s kit, bár mily kincsszomjazó volt is, jobban izgatott a becsület mint a pénz. Az a gondolat, hogy lábainál lássa esedezni Rómát, remegés közt várva szájából az élet- vagy halálítéletet, megalázva a Valeriusok togáját s Péter utódjainak tiaráját az előtt, kit oly sokáig nyomorult barbárnak tartott, szóval megkérlelésére mindent fölhasználva, mi benne égen és földön nagyszerű volt; e gondolat örömmel tölté el őt, melyet titkolni nem tudott. Magát mint győzött és urát elismertetni szemében annyi volt, mint valósággal annak lenni; másfelől ezzel megalázta Aëtium, kinek kardját egy szavával széttörte. Maga s népe hiúsága ki lett elégítve s viszatérhetett szégyen nélkül. E gondolatok befolyása alatt parancsot adott, vezessék eléje a római követeket, s őket mind azon nyájassággal fogadta, mire csak Attila képes lehetett ²⁾).

Ez összejövételre a közbenjárók legmagasb méltóságuk jeleivel jelentek meg; a történetírat mondja, hogy Leo pápai öltözetét vette magára ³⁾); sirjának fölbontása

¹⁾ In Acroventu Mamboleio, ubi Mincius amnis commeantium frequentatione transitur. Jornandes, De rebus Geticis 42. fej. — Campus Ambuleius.

²⁾ Tota legatione dignanter accepta, ita summi sacerdotis praesentia rex gavisus est . . . Prosper Aquitanus Chron. a 452. évre. — Placita legatio. Jornandes e. h.

³⁾ Augustiore habitu. Vita S. Leonis Magni apud. Bolland. 11. April.

után tudjuk, miben állt ez öltözet. Leo keleti modorú ke-
rek mitrát arannyal áttört selyemből s dalmaticáján fő-
lül hosszú palliumot viselt barna bársonyból, melyet egy
kis veres s bal mellén egy nagyobb kereszt ékesített¹⁾.
Mihelyt megjelent, a hún király figyelmet és előzékeny-
séget mutatott iránta. Ő terjeszté elő a császár, tanács
és római nép ajánlatait. Mi szavakkal tette ezt? hogy
rejthette a nyelv méltósága alá azon szégyent, melylyel
a csata nélküli békekérés járt, hogy mentette meg váro-
sának némi nagyságát, midőn azt térden mutatta be?
Mi csudás ihlettség által tudta a tisztelet korlátai közt
tartani e dölyfében fölfuvalkodott barbárt, ki kegyelmét
gúny s megvetés mellett oly drágán fizetteté? Hivatko-
zott-é a szent apostolok hatalmára a sirjaikat őrző város
védelmében; emlékezteté-é a hódítót a nemzetek töredé-
kenységének példájával saját töredékenysége érzetére?
csak gyaníthatjuk; a történelem, mely titkait tőlünk oly
gyakran elleplezi, ettől bennünket megfosztott. Egy egy-
korú író, Prosper Aquitanus, ki Leo titoknoka vagy leg-
alább több munkáiban dolgozó társa volt, csak annyit
mond, hogy „isten segélyére bizta magát, ki nem hagyja
soha veszni az igazak törekvéseit, s hogy hitét siker ko-
ronázta³⁾.” Attila megadta neki miért jött, a békét, éven-

¹⁾ Erat indutus pontificalibus indumentis scilicet planeta sive casula, lata more antiquo, ex purpura coloris castanei. . . . Super humero dextro crux parva rubri coloris, quae erat pallii pontificalis, et aliam crucem paulo longiorem supra pectus. . . . Ez azon pápai öltözet leírása, melyben Szent Leót eltemették s melyet sirjában ereklyéi átvitelekör találtak. Lát-
hatni ennek minden részletét a Bollandistáknál, az április 11-diki kelet
alatt. Az átviteli jegyzőkönyvnek köszönhetjük, hogy leírhatjuk az öltö-
zékét, melyet Sz. Leó Attilánál kihallgatásakor viselt; minthogy ezek
voltak pápai öltönyei s minthogy életírója mondja, hogy a hún király elé
pápai öltözkében (augustiore habitu) járult.

²⁾ Auxilio Dei fretus, quem sciret nunquam piorum laboribus defu-

kénti adó utján, s megígérte hogy elhagyja Itáliát. Az egyesség július 6-dikán történt egy héttel Péter és Pál apostol ünnepe után ¹⁾).

Ugy látszik, Attila a pápával s a két consulviselt férfival tartott értekezésében mit sem szólt jegyeséről Honoriáról s hogy őt nejjül kívánná; mert Leó a római és keresztyén törvény nyomán vele könnyen megértethette volna, hogy Honoria, máshoz menvén férjhez, nem lehet nejevé. Azonban különbségből vagy számításból, hogy még mindig tartson fön magának ürügyet a háborúra, távoztával kinyilatkoztatá, miszerint kívánja, hogy Honoriát kincseivel együtt küldjék el neki Hunniába, mit ha nem tesznek, jövő tavasszal uj sereg élén jó azt keresni ²⁾. Ily gúnyos emlékezetet intézett a hún király a császár nővéréhez, Nagy Theodosius unokájához, utolsó bizonyítványául e bűnös örült hölgy iránti megvetésének, kiben mindig csak egy, vágyaira és tiszteletére egyiránt méltatlan, hitvány eszközt látott.

Haza tértében nem vette útját mint jövet a juli havasoknak, attól tartva hogy a hegység nyílásánál Marci-anusnak Pannoniába küldött seregével találkozik ³⁾; hanem az Adige folyó mellett fölvonulva a noricum-i havasoknak tartott; katonái a békekötés daczára kirablák Augusta, Augsburg városát, melyet utjokban találtak. A mint a Lech vizén, mely e város mellett folyik s a Du-

isse: nec aliud secutum est quam praesumpserat fides. Prosper Aquitanus Chron. a 452. évre.

¹⁾ Vita S. Leonis Magni apud Bolland. 11. April.

²⁾ Illud prae omnibus denunciatis, atque in terminando discernens, graviora se in Italiam illaturum, nisi ad se Honoriam Valentiniani principis germanam, filiam Placidiae Augustae, cum portione sibi regalium opum debita mitteret. Jornandes, De rebus Geticis 42. fej.

³⁾ Viam per Noricos in Pannoniam prosecutus est. Juvenius Calanus Dalmata, Vita Attilae 131. l.

nába szakad, átkeltek, egy különös véletlen némi babonás nyugtalanságba ejté a húnokat. Azon pillanatban, midőn a király lova a vízbe lépett, egy ijesztő alakú s nyomorult öltözetű nő, milyennek képzelhetnők a pannóniai boszorkányokat vagy a galliai druidákat, veté magát elébe s lovát féken ragadva háromszor kiáltá ünnepeélyes hangon: „Vissza, vissza, vissza Attila!” mintegy jelentve, hogy utja végével valami nagy vész vár a hún királyra¹⁾. Különben a katonák igen különbözőleg ítéltek az épen bevégződött háború kimenetele felől. Némi megütközéssel látták, hogy egy római pap megnyerhette királyuktól, mit saját kapitányai előterjesztéseire oly makacsan megtagadott, s visszaemlékezvén hogy mult évben Troyes kirablását Lupus (Farkas), Saint-Loup, püspök kérelmére meggátolta, goromba élezzel mondták, hogy Attila, ki emberrel szemben győzhetetlen, magát állatok által meg hagyja szelidíttetni²⁾.

A keleti római hadsereg már Moesiát megszállotta s teljesen kész volt a húnok országát megtámadni; de miután megtudta, hogy a béke Attila s a nyugoti birodalom közt végkép meg van kötve, minden ellenségeskedéstől tartózkodott. Mindemellett Attila megelőzte Marcianust azzal az izenettel, hogy jövő tavaszon konstantinápolyi palotájában fölkeresi, ha a II. Theodosiussal egykor kialkudott adót haladéktalanul ki nem fizeti³⁾. Marcianus, ki nem olyan ember volt hogy engedjen, mint

¹⁾ Ad hoc traditur mulier quaedam fanatica . . . sub trajectum Lyci amnis, ter frementi voce acclamavisse: Retro Attila! — Ez a hagyomány az Attilával foglalkozott magyar íróknál található. Oláh, Vita Attilae II. 6.

²⁾ Attilae ferociam a duabus feris fuisse domitam; Lupo in Gallia, et Leone in Italia. Sigonius, De occid. imper. XIII. könyv.

³⁾ Ad orientis principem Marcianum legatos dirigit, provinciarum testans vastationem, quod sibi promissa a Theodosio quondam imperatore minime persolveret. Jornandes, De rebus Geticis 43. fejt.

Valentinianus, a fenyegetésre fenyegetéssel, a sereggyűjtésre védelmi készülétekkel felelt. Némely csatákkal a kaukazi alánok ellen, kik távollétében fölláztak, végződött Attilára nézve ezen 452-dik év. Jornandes különös zavarból, melyet mint látszik a nevek hasonlatossága keltett fejében, az ázsiai alán törzsek ellen folytatott háborút, melyről épen most szóltam, egy második galliai hadjárattá változtatja Sangibán és a Loire melléki alánok s magok a visigóthok ellen ¹⁾. A tévedés sokkal nyilvánosabb, hogy sem itt czáfolnunk kellene. A történelmi emlékek mind bizonyítják, hogy Attila a telet a Duna partján nyugodtan töltötte, nagy készüléteket téve a 453-dik évre; de a gondviselés céljai szerint ez esztendőt már nem élte át.

¹⁾ Alanorum partem trans flumen Ligeris considentem statuit suae redigere ditioni . . . Dum quaerit famam perditoris abjicere, et quod prius a Vesegothis pertulerat, abolere, geminatam sustinuit, ingloriusque recesit. Jornandes, De rebus Geticis 43. fej.

VIII. FEJEZET.

Nagy ünnepélyi készülétek a húnoknál; Attila eljegyzi Ildikót. — Menyegzői lakoma; Attilát halva ágyában találják. — A húnok dühös fájdalma. — Különféle hírek Attila halála felől. — A hún főnökök kinyilatkoztatják, hogy Attila álmában megeredt orra véréből fuladt meg. — Attila temetési ünnepélye. — A húnok gyász énekei. — Attila tora (strava). — Attila koporsói és sirja. — A halálát jelentő jós jelek. — Fiai meghasonlanak. — Vonakodnak királynak elismerni bátyjokat Ellákot. — Ardarikh, a gepidák királya, föllázadása. — Háború Attila kapitányai és fiai közt. — Attila birodalma fölbomlik. — A gepidák elfoglalják Hunniát s az ostrogóthok Pannoniát. — A rugok és scyrok római szolgálatba lépnek. — A nyugoti birodalom erkölcsi fölbomlása. — Aëtius dőlyfe. — Fiát Gaudentiust a császár leányával akarja egybe házasítani. — III. Valentinianus hitszegése, ki a patriciust saját kezével öli meg. — Attila kapitányainak szerepe a nyugoti birodalomban.

453.

Most olvasóinkat a húnok székhelyére s azon deszkapalotába viszsziük át, melybe Maximinus és Priscus, Vigil és Edek kíséretében már bevezették. Nagy ünnepély volt itt készülöben s a díszteremben élénkebben sürgöttek a pohárnokok, gyorsabban keringtek a kupák mint valaha. A hún költők, a góth skáldok munkához láttak; megzendült ismét a fiatal leányok éneke, kik fehér fátylak alatt csapatonként lépdeltek elő; de most szerelmi dalokat zengtek, mert Attila nősült. Az új nő, mivel hölgyeinek seregét növelte, nem a Caesarok leánya, jegyese Honoria volt, kit egykor Italiában hagyni nem akart: ezen igen fiatal és csudaszép hölgyet, mint a tör-

ténelem mondja, Ildikónak hívták ¹⁾). E név, melyet Jor-
nandes Priscus előadásából vett, daczára azon változék-
nak, melyet a görög leírás által szenvedett, kétségtelenül
germán alkátú; az éjszaki hagyomány azt tisztább alak-
ban Hilt-gund vagy Hildegundnak tartotta fön ²⁾). S ki
volt ezen Ildikó? A germán hagyomány belőle királyle-
ányt csinált, s majd a rajnántúli egyik frank király, majd
a burgund király leányának mondja; a magyar hagyomá-
ny, mely Mikoltnak nevezi, atyjává egy baktriai fe-
jedelmet tesz ³⁾); a mi azonban a hagyományos költészet
utmutatásait történelmileg megerősíteni látszik, az maga
ezen ményegző ünnepélyessége, mely oly nagy diszszel
ment véghez s oly igen különbözik azon csak nem tit-
kos összekeleléstől, melyet Attila 449-ben Eskam leányá-

¹⁾ Qui puellam Ildico nomine, decoram valde, sibi in matrimonium
post innumerabiles uxores, ut mos erat gentis illius, socians ... Jor-
nandes, De rebus Geticis 49. fejt.

²⁾ Lásd az Attila-mondák-ban a germán hagyományt.

³⁾ Thierry az e munka 2-dik kiadásában e helyre tett jegyzetben
utasítja az olvasót a munkája végén közlött függelék III. számú jegye-
zétére. Minthogy azonban onnan e szám hihetőleg nyomdai tévedésből ki-
maradt, közlendőnek tartottam e helyre tenni s magával a szerzővel is köz-
lött észrevételemet, melyet krónikáink szövegeinek összevetésére alapitha-
tok. — Régibb honi évkönyveink, mint Kézai, a Chron. Budense és a
Chron. Posoniense Bractanorum Regis filiam-ot írják, mit a későbbi
Thuróczi, Schwandtnernél Script. Rer. Hung. I. d. 76. l. hibásan írt át Bactrianorum alakban. Thuróczi e hibája vitte
Prayt s utána másokat, kik úgy látszik a magyar hagyományra nézve
csak Thuróczyt tartották szemük előtt, azon állításra, hogy a magyar ha-
gyomány Attila e nejét Baktriából hozatja, mely állam pedig Attila ko-
rában már nem is létezett. Hogy azonban a magyar hagyomány följegye-
zői az ázsiai Baktriát nem akarták érteni, bizonyítja az eltérő leíráson
kívül Kézainak az a helye, hol Bractát egyenesen Európába Szvatopluk
morva fejedelem birtokába helyezi, mondván erről, hogy Bracta subju-
gando Bulgaris Messianisque imperabat. Így a magyar hagyomány nem
itt oly igen el a germántól.

A ford.

val tartott. A germán hagyomány hozzá teszi, hogy Attila egykor a fiatal leány rokonait, kit most nejlől volt veendő, megölte, hogy kincseiket kezére kerithesse. Az ily nemű házasságok, melyeknél a politika az erkölcsök szabadosságával vegyült, nem voltak ritkák a húnoknál, épen úgy mint testvéreiknél, a mongoloknál. A kegyetlen hadjog mellett, mely elleneik életét kezökbe adta, megvolt a kénytelenség kiengesztelni a legyőzötteket, s ki valamely törzset meghódított, gyakran nőül vette azon főnök özvegyét vagy leányát, kit legyilkolt. Ez egyik oka a számos házasságoknak az ázsiai hódítóknál. Dsingiz-Khán és utódai számos nejei közt több ily kettős, politikai és hadi áldozat találkozott, s ezek sorsukban meglehetősen megnyugodtak: de e vad erkölcsök, mint idegenek a germán fajnál, melyben az ős vallásos hitnél fogva a nők nagy erkölcsi tekintélyben állottak, ezek részéről nem találkozhattak oly fogékonysággal, mint a csaknem rabszolgaságra súlyesztett ázsiai nőknél. Bármint legyen is azonban a dolog, a hagyomány e második adatát nem lehet tekintetbe nem venni; fénysugárt vet az e vérmenyegző titkaira.

Ildikó ritka szépsége szívére hatott Attilának, s a menyegzői ünnepély alatt, mint Jornandes mondja, a hún király határtalan élvnek adta át magát ¹⁾. A fakupa, melyet a királyi pohárnok töltögetett, szokottnál gyakrabban telt és ürült, s midőn Attila a díszteremből násztermébe vonult, feje ugyanazon történetiró kifejezése szerint bor- és álmotól nehezült ²⁾. Más nap reggel nem láták őt kijönni, a nap nagy része minden nesz nélkül mult el, szobájában, melynek ajtai belől zárva voltak, semmi

¹⁾ Ejusque in nuptiis magna hilaritate resolutus. Jornandes, De rebus Geticis 49. fejj.

²⁾ Vino, somnoque gravatus . . . temulentia . . . Ugyanő u. o.

mozgalom. A palotatisztek nyugtalankodni kezdenek, kiáltoznak, szavaikra semmi felelet. Ekkor az ajtót betörvén Attilát ágyán elterülve vértengerben látják, ágya mellett gyönyörű nejét lesütött fővel, hosszú fátyla alatt könnyben uszó szemekkel ¹⁾. Rettenő riadás, melyre mindnyájan egyszerre kitörtek, hangzott rögtön a palotában; dühös, csaknem őrzöngő fájdalomtól megrohanva némelyek gyászuk jeléül hajukat vagdalták, mások arczaikat tőreik hegyével hasgatták, mert mint az általunk már idézett író mondja, „nem női könnyeket, de férfiúi vérkönnyeket kellett sirni ilyen halálért ²⁾.” A palota köréből villámsebességgel terjedt el a hír a királyi székelyen, azután az egész hún birodalomban, s az összes nemzet a Duna partjától az Ural hegyekig csak hamar kimondhatatlan bánat keserveinek adta egészen magát.

Mi történt e végzetes éjjel? A hírek, melyek erről a palotán kívül keringtek, különfélék és ellenkezők voltak: de maga az a gondos eljárás, melylyel a hún főnőkök be akarták bizonyítani, hogy királyuk halála természetes volt, hihetővé tesz egy gyászosabb árnyalatot. Állították, hogy Ildikó végezte ki elaludt férjét egy tördőfessel. Némelyek hozzá tették, hogy őt a király egy apródja segítette vétke végrehajtásában s hogy e merény Aëtius ösztönzésére lón elkövetve ³⁾. A latin okmányok,

¹⁾ *Sequenti luce, quum magna pars diei fuisset exempta, ministri regii triste aliquid suspicantes, post clamores maximos fores effringunt, inveniuntque Attilae sine vulnere necem sanguinis effusione peractam, puellamque, demisso vultu, sub velamine lacrymantem. Jornandes, De rebus Geticis 49. fejj.*

²⁾ *Tunc, ut illius gentis mos est, crinium parte truncata, informes facies cavis turpavere vulneribus, ut praeliator eximius non foemineis lamentationibus et lacrymis, sed sanguine lugeretur virili. Ugyanő u. o.*

³⁾ *Attilas . . . sanguinis fluxu ex naribus per noctem prorumpente . . . mortuus est. — A pellice, ut vulgo credebatur, e medio sublatus; nam*

melyek szolgáltatóják ez utolsó utasítást, egy udvari összeküvést engednek gyanitanunk, olyneműt mint a milyet négy évvel előbb Theodosius miniszterelnöke megkísértett, de annál gazabban és jobban sikerültet. A német hagyomány az ifjú nőnek e tetteire indokul egyedül boszuvágyát s azon ember iránti mély gyűlöletét tulajdonítja, ki, miután családját kiölte és megrabolta, bájait szándékozott bitorolni. A húnoknál megállapított eltérő előadás, mely kétségen kívül a vádaskodásoknak, a békére nézve veszedelmes vizsgálatoknak s talán a birodalom közvetlen fölbomlásának megelőzésére volt számítva, az volt, hogy a királyt guta ütötte, hogy orra vére, mely gyakran szokott folyni, hanyatt fektében véletlen megereedt s nem találván rendes útját kifelé torkára tolult és megfojtotta¹⁾. Ezt hirdették mindenfelé Attila fiai, a főnők s udvarnagyok eszélyből, politikából és büszkeségből; ez lett kimulásának bevallott és hivatalos előterjesztése.

A barbár világ e hatalmasságának temetése életéhez méltó vad pompával lön ünnepelve. A királyi székhely

alii tradiderunt Attilae spatharium ab Aëtio patricio corruptum dominum suum confodisse. Joannes Malalas, Chronogr. II. rész. — Attila Aëtii hortatu, noctu . . . mulieris manu cultroque confoditur. Marcellini Comitis Chron. a 452. évre. — Attila sanguine ex naribus prorumpente extinctus est, noctuque cum pellice Hunna, quae puella de nece suspecta fuit, dormiens . . . Chron. Paschale. — Lásd erre nézve a germán hagyományok czimű fejezetet, mely hagyományok megengedik azt a fölvételt, hogy Attilát neje gyilkolta meg.

¹⁾ Resupinus jacebat, redundansque sanguis, qui ei de naribus effluebat, dum consvetis meatibus impeditur, itinere ferali faucibus illapsus, eum extinxit. Jornandes De rebus Geticis 49. fej. — Attila in sedibus suis moritur, fluxu sanguinis e naribus subito erumpente. Casiodori Fasti ad A. 453. — Has. Pauli Diaconi Hist. Longobard.

kapujánál egy nagy síkra vont selyem sátor fogadta temét, mely díszes ágyon nyugodott ¹⁾). Az egész nemzetből gondosan válogatott lovagok futottak körötte versenyt s tartottak a római circusok színellett csatáihoz hasonlítható játékokat. Ugyanakkor megzendült hún nyelven a költők és vitézek gyász éneke, melyet a góth hagyomány még Jornandes korában föntartott s melyet közlünk, mint e történetíró ránk szállította. „A legnagyobb hún király, Attila, Mundzukh fia, a legvitézebb népek ura, előtte hallatlan hatalommal egy maga birta Scythia és Germania birodalmait. Számos városokat elfoglalva megrémítette mind a két római birodalmat, s midőn azok remegtek, hogy maradványaikat is zsákmányra bocsátja, meg hagyta magát kérelemmel engesztelni s évenkénti adót vett. Miután pedig mind ezt a szerencse különös kedvcsésével véghez vitte, nem ellenség csapásai alatt, sem övéinek árulása miatt, hanem ünnepélyi örömek közt, sértetlen nemzete kebelében, legkissebb fájdalom nélkül halt el. Ki mondja hát ezt halálnak, melyért senkinek sem lehet megtorlást követelni?²⁾ A hún hadsereg, mely a sátor körött kört képezett, e kardalt siralmas jajgatással ismétlé. A fájdalom e kifejezéseire következett a húnoknál úgy nevezett tor ³⁾ azaz halotti lakoma,

¹⁾ In mediis si quidem campis, et intra tentoria serica cadavere collocato, spectaculum admirandum et solemniter exhibetur. Jornandes, De rebus Geticis 49. fej.

²⁾ Praecipuus Hunnorum rex Attila, patre genitus Mundzucco, fortissimarum gentium dominus, qui inaudita ante se potentia solus Scythica et Germanica regna possedit, necnon utraque Romanae urbis imperia capitis civitatibus terruit, et ne praeda reliqua subderet, placatus precibus, annum vectigal accepit... Quumque haec omnia proventu felicitatis egerit, non vulnere hostium, non fraude suorum, sed gente incolumi inter gaudia laetus, sine sensu doloris occubuit. Quis ergo hunc dicat exitum, quem nullus existimat vindicandum? Ugyanő u. o.

³⁾ Stravam super tumulum ejus, quam appellant ipsi, ingenti

melyben kicsapongásig ettek és ittak, mert e népnél szokás volt dobzódással vegyitni a temetkezési szomorúságot. Ez után a király temetéséhez fogtak. Testét egymás után három koporsóba zárták; az első arany volt, a második ezüst, a harmadik vas, ezzel jelentve, hogy a hatalmas fejedelem mindent birt; vasat, melylyel más nemzeteket meghódított, s aranyat és ezüstöt, melylyel nemzetét meggazdagította. Az éj homályát választották temetésére, mellé az elesett ellenről levont fegyvereket, drága kővel kirakott tegzeket s ily királyhoz méltó becses ékszereket helyeztek; azután, hogy ennyi kincset az emberi kincsszomj vagy kíváncsiság elől elrejthesse-nek, a húnok a munkásokat, kiket sírásóként vagy temetőkül használtak, megfojtották ¹⁾. Jós jelek és csudák ily nagy eseménynél mint Attila halála nem hiányzottak. Beszéltek, hogy ezen sorsdöntő éjjel Marcianus császár álmában egy széttört ijat látott; ez íj a húnok hatalma volt ²⁾. Valóban a húnok hatalma Attila halálával meg-

commessatione concelebrant. Jornandes, De rebus Geticis 49. fej. — Itt is utasít bennünket a szerző a munkájához mellékelt függelék IV. számú jegyzetére, mely a régi magyarok halotti torainak érdekes részleteiről szólna. Azonban sajnálattal vesszük észre, hogy a függelék IV. száma, valamint a harmadik is, hihetőleg nyomdai tévedésből a kötet végéről kimaradt. — A strava szóra nézve, melyet Jornandes után Thierry is használ, s melyet én a magyar tor szóval adtam vissza, meg kell jegyezmem, hogy Jornandesnél, ki Attila temetését a hagyomány szerint írta le, a magyar tor szóval egyértelmű strava áll ugyan: azonban miután tudjuk, hogy az Attila halála után egy századdal élt góth Jornandes a hún nyelvet nem értette s a hagyományt nem hún kézből vette, szabadnak sőt kellőnek hittem fordításomban az idegen strava helyett a tor szót visszaállítani.

¹⁾ Et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt. Jornandes, De reb. Get. 49. fej.

²⁾ Nocte illa, qua Attila extinctus fuerat, Marcianus imperator vidisse dicitur in somnis arcum Attilae fractum esse. Chron. Paschale ad a. 453.

tört. E hódító öröksége, ki néhány év alatt Nagy Sándoréval legalább is egyenlő birodalmat alapított, a macedoni örökséghez hasonlított.

Mondám Jornandes szavait idézve, hogy Attila fiai, kik külön helyeken különböző anyáktól születtek s egymástól majd mind idegenek voltak, csak nem egy népet alkottak; a hagyomány többet számlál elő ötvennél s a történelem hatot említ, kik férfikort értek, ezek: Ellákh, Denghizikh, Emnedzar, Uzindur, Gheism, és a mind közt legifjabb kegyencz fiú Hernákh. Ellákh, a legidősb fiú Attilának kedvencz nejétől Rékától, volt egyedül képes atyjá hódítmányait föntartani. Attila is így vélekedett s többször kijelelte Ellákhot mint törvényes utódját s a család leendő fejét; de a többi fiak nem egyeztek bele¹⁾. Alig hogy atyjokat eltemették, már versengésök dühösen tört ki. Ellákh kénytelen volt elszánni magát, hogy a birodalmat mindnyájok közt egyenlően föloszssa²⁾. Települt népeknél a hódítmányokon osztózás, bármily viharos is minden esetre, koránt sem jár annyi nehézséggel, mint pusztai népeknél. Az elsőknél a föld mutat bizonyos határokat; egy folyó, egy hegyláncz két tartomány közt természetes határt von: az utóbbiaknál a föld nem valami biztos elem; a horda vitézeivel, nejjeivel, nyájaival és hordozható lakaival képezi a tartományt; a kormány itt az embert fejenként számlálja, mint egy baromcsordát. Ezen eljárás, mint éjszaki Ázsia erkölcsével egyező, épen nem volt sértő a húnok ázsiai és fél-ázsiai vazalljaira nézve, de föllázította a germánok büszkeségét, kik a hún királyoknak alattvalói igen, de

¹⁾ Quem tantum pater supra caeteros amasse perhibebatur, ut eum cunctis diversisque filiis suis in regno praeferret: sed non fuit voto patris fortuna consentiens. Jornandes, De rebus Geticis 50. fej.

²⁾ Inter successores Attilae de regno orta contentio est . . . Gentes sibi dividi aequa sorte poscebant. Ugyanő u. o.

vagyonai lenni nem akartak. Ekkor egy lépéssel ismét előbb haladt a bomlás, mely Attila birodalmát fenyegette.

Germania egy lépést tett előre. Főbb népei a Duna mind két partján ütöttek tanyát, mások közülök az Alpok déli lejtőig nyomultak és tetemes csapatonként lőnek Italiába bebocsátva: Romania nyomról nyomra enyészett e részletes és folytonos hódítások alatt, melyek biztosan ellenállhatatlanul előnyomulva úgy elfoglalták, mint midőn a duzzadó árvíz a sikot elborítja.

Attila halála, mennyiben a nyugoti birodalomba egy csoport kivert s hontalan népet tódított, mintegy jel lőn annak belső fölbomlására. A megingatott, megrendített nyugot csak Aëtius lángesze által tarthatta még fön magát; Aëtius maga is erejét Attilától vette, szükség rá Attiláért volt, ki húsz éven át mint valamely róm nehezült a római világra. Midőn e fenyegetés megszűnt, birodalom és császár könnyebben lélegzett, s Valentinianusnak még csak egy vágya volt, hogy szabaduljon Aëtiustól is. Különben is az utolsó hadjárat a patricius fontosságát igen alászállította: Róma már most tapasztalásból tudta, hogy nincs szüksége kardjára magát megmenteni s elég ha magát megalázza.

Aëtius ellenei tehát munkához láttak nagyobb összetartással mint valaha. Ellene fordították a csak most végződött háború véres kényszerűségeit, Aquileja romlását s Transpadania föladását; neki tulajdonították vétkül a kénytelen tétlenséget, melyre kárhoztatva volt; minden felől ismételték, mit aquitaniai Prospernél olvashatunk, tudniillik hogy a patricius Itáliában nem bizonyította azon katonai ügyességet, melynek Galliában próbáit adta¹⁾.

¹⁾ Nihil duce nostro Aëtio secundum prioris belli opera; ita ut ne clusuris quidem Alpium, quibus hostes prohiberi poterant, uteretur. Prosper Aquitanus Chron. a 453. évre.

Igy a köz elhidegülség összeesküdt e nagyember, az utolsó római, ellen a palotai heréltek titkos cseleivel ¹⁾ és Valentinianus rosztól rejtegetett gyölöletével. Valentinianus egykor megígérte neki, hogy családjaikat Eudoxia és Gaudentius házassága által össze fogja kötni: midőn a patricius ezen ajánlat teljesítését sürgette, a császár gunyt üzött belőle s a dolgot egyre húzta halasztotta. Aëtius büszkén emelt panaszt. Egyszer midőn leghűbb barátjait szándékosan eltávolították, gyalázatos törbe ejtették, s Valentinianus magának tartá fön az örömet, hogy őt kardjával keresztül döfje ²⁾. E bűn 454-ben történt; 455-ben Valentinianus is elveszett, mint hitelenségének s kicsapongásainak áldozatja; három hónap múlva Genzerikh Rómát zsákmányra eresztette.

Lehet mondani, hogy Aëtius halála után nem volt többé nyugoti császár; azon ideig óráig caesarok, kik még a bibort viselték, csak a barbár patriciusok helytartói voltak, kik őket szeszélyök szerint emelték, letették s megölték. Barbarok voltak mindenütt nyugoton, egyenként vagy tömegben; ők vitték a kormányt, nem sokára a föld is övék lett.

Attila udvara mintegy iskolája volt a politikai és hadi vállalataiba elegyült kalandoroknak, ezen tevékeny, erélyes, pénz- és élvhajász fajnak: majd mind részt vettek ezek az V-dik század második felének zavaraiiban, magokkal vive Italiába, akár mint ellenei akár mint barátjai a rómaiaknak, azon tehetségeket és vágyakat, me-

¹⁾ Exarsit fornes odiorum, incentore, ut creditum est, Heraclio spadone. Prosper Aquitanus, Chron. a 454. évre.

²⁾ Unde Aëtius dum promissa instantius repetit, et causam filii commotius agit, imperatoris manu et circumstantium gladiis crudeliter interfectus est. Prosper Aquitanus, Chron. a 454. évre. — Aëtius dux et patricius fraudulentem singularem accitus intra palatium manu ipsius imperatoris Valentiniani occiditur. Idatius Chron. a 454. évre.

lyeket a barbár világ uránál tanultak el. Így látjuk hogy ugyanazon Orestes, ki már előadásunkban szerepelt, Nepos császár hadainak parancsnoka lesz, azután őt leteszi s augustussá kiáltatja saját fiát, a még gyermek Romulust, kit kis Augustusnak, Augustulusnak neveztek. A rúgok, scyrok, turcilingek sürgetik azután Attilának ez egykori titoknokát, hogy ossza föl köztök Italiát, s tagadó válaszára Odoacer azt magára vállalja. Itália területének harmada Attila régi vitézei közt fölosztatott, a császári méltóság mint haszontalan képzelmény eltöröltetett, s Odoacer Italia királya czimet vett föl. A történelem ennek háta mögött, mint gyilkosát és utódját, nagy Theodorikhot mutatja, az ostrogóth király Theodemirnek, a hún király egyik kapitányának, fiát; Attila neve bolyg Italiának ez egész átalakulása fölött.

Keleti Európában, mint a következő előadásból ki fog tetszeni, szelleme még lelkesíti a hún birodalom romjait; fiai közzül többen mint vitéz férfiak tűnnek föl s dicsősége a hún nemzetek utolsó rohamainak könnyű utat nyit a Dunához. Egymást érték ezek három század alatt, csak nem évről évre, uturgur, kutrigur, avar, bolgár, kozár nevek alatt; míg végre a hungarok, ungrok vagy ugrok, a mai magyarok, az ősi Hunniában a IX-dik század vége felé nagy és hatalmas állodalmat alapítanak, mely dicső helyet foglalt az európai társadalomban.

Ez a történelem Attilája. Hizelegni merek magamnak, hogy képének előállítása végett kimeritettem mind azon valóban történeti okiratokat, melyek e barbárra, mind azok közt a legnagyobbra vonatkoznak, kik a római birodalom hanyatlásakor föltűntek. Azonban ezen barbár, épen azért mert nagy volt s mert mély nyomot hagyott maga után századának eseményeiben, halála után is sokáig foglalkodtatta a népek képzelődését. Barbarok-

nak és rómaiaknak kedvök telt őt különböző szempontokból költőisíteni, s a hún király a középkorban ugyanannyi hagyomány és monda tárgyává, mint Nagy Sándor és Caesar, ugyanannyi költemény hőségé vált, mint Nagy Károly. Érdekes összehasonlítani egymással e hagyományokat, jöjjenek bár a római tartományokból, eredjenek a germán nemzetektől, vagy folyjanak a magyar faj hazai emlékezéseiből; megkisértettem e munkát végre hajtani s azt hozzá fogom csatolni e történelemhez, melynek mulhatatlan kiegészítő részét képezi.

FÜGGELÉK.

I. JEGYZET.

Priscus előadása nem engedi, hogy Attila lakását akár Tokajba akár Budára helyezzük. E két város környéke erdőkkel s hegyekkel volt barázdálva; pedig Priscus határozottan mondja, hogy azon a vidéken, hol Attila székhelyét fölütötte, sem fa, sem kő nem volt, s hogy e leg-szükségesebb anyagok megszerzéséért a szomszéd vidékekhez kellett folyamodni. Ez a körülmény, valamint Priscus útjának leírása, azt engedi gyanitnunk, hogy a hún főnök lakhelyéül a Duna és Tisza közt fekvő azon sikot választotta, melyen erdők és sziklák teljességgel nincsenek. Priscus, igaz, azt állítja, hogy a Dunán Szendrő táján s azután a Tiszán is átkelt, de éppen nem mondja, hogy a Dunát ismét előtalálta, a mit mulhatatlan megemlít, ha Attila lakhelye Budán volt volna. Nagy hihetőséggel helyezhetjük azt Jász-Berény tájára, Pest vármegye szomszédságában, nem nagyon távol a Mátra hegyétől.

Azt szintén nem lehet elfogadnunk, hogy Attila Tokajban székelte volna, miután ez a város a Tisza partján fekszik, mit Priscus nem mulasztott volna el említeni. Azért helyezzük pedig Attila székhelyét éppen Jász-Berény tájára s nem e helytől délre, mert a görög követeknek, mint Priscus említi, miután a Tiszán átkeltek, még más csekély folyókon, ezek közt a Tápión és Zagyván is, át kellett kelniök, mielőtt a húnok sátraihoz érkeztek. E szerint, azt hisszük, nem nagyon térünk el az igazságtól, azt állítva, hogy Attila laka Jász-Berénytől nyugotra a mai Kerekudvar pusztá területén feküdt. Ez a lak nem volt valami város; egy nagy négyszögű toronyból állt, melyet fakerítés vett körül.

Priscus azt is hozzá teszi, hogy Attilának számos más lakása közt e volt a legkedvesebb. A mi régi krónikáink gyakran emlegetik Etzelburgot, Ó-Budát, és Sicambriát: de ez a három név azon egy

helyre vonatkozik. Kézai Simon munkája harmadik fejezetében azt mondja Attiláról: „Tandem in Sceven curiam solemnem celebrare procuravit.“ Szőny város, mely a Duna partján Komárom vármegyében fekszik, elég jól megfelel a krónikás által adott névnek; némelyek e Sceven nevet, a mai Sövényháza pusztára alkalmazzák, s a helyi hagyomány azt valóban Attila lakó helyének tartja.

(Kivonat Szabó Károly közleményéből.)

II. JEGYZET.

Császár Ő Felsége az 1857-diki junius utolsó napjaiban, mikor a châlonsi táborban volt, az államtanács egy tagja által, kinek a levelezés körüli szolgálat volt tiszte, egy saját kezével irt jegyzéket méltóztatott hozzám intézni, mely így volt fogalmazva:

„Megmondandó Thierry Amadé Urnak, mennyire érdekel engem az Ő Attila történelme, melyet itt olvasok.

„Megkérendő, tudósítson, hitelt ad-e a châlonsi csata azon leírásának, mely a polytechnicai iskola egykori növendéke Tourneux ur által 1833-ban közzé tett röpiratban olvasható.

„A châlonsi tábor körülbelől a régi csatatér helyén áll; nagyon érdekelné ismernem a harczó felek pontos hadállomását.

„Fontos kérdés tudni, vajjon Aëtius, Attilát üldözve, Reims vagy Châlons felől jött-e; mert ha Reims felől jött, a kérdéses röpirat által kijelölt állomás igen hihető, ha ellenben Châlons felől jött, a Thierry Amadé ur által kijelölt állomás lenne valószínűbb.“

Én a következő emlékirattal feleltem, melynek közlésére Ő Felsége fölhatalmazni kegyeskedett.

Emlékirat Aëtius és Attila seregeinek állomásairól a châlonsi ütközetben.

Azon leírás közt, melyet én a châlonsi csatáról Attila történelmében adtam, s a közt, melyet Tourneux ur 1833-ban ily czim alatt: „Attila Galliában 451-ben, a polytechnicai iskola volt növendéke által“ közzé tett röpiratában adott, igen komoly véleménykülönbségek vannak, melyek különösen azon különböző állásra vonatkoznak, melyet én és ő a római hadseregnek ez emlékeztető napon tulajdonítottunk. A császár óhajtott ismerni ez eltérések okát, s azon sajátkezű jegyzetében, melyet Ő Felsége

hozzám intézni méltóztatott, így teszi föl a kérdést, mely őt különösen érdekli:

„Fontos kérdés tudni, vajon Aëtius, Attilát üldözve, Reims vagy Châlons felől jött-e; mert ha Reims felől jött, a Tourneux úr röpiratában kijelelt állomás igen hihető; ha ellenben Châlons felől jött, a Thierry Amadé úr által kijelelt állomás lenne valószínűbb.“

Ismertem, de igen könnyedén, Tourneux úr röpiratát, midőn Attila történelmét szerkesztettem; most újra olvasásához fogtam, a tollal kezemben, s ugyan akkor átnéztem az Attilával egykorú vagy közelkorú írók szövegét, melyekre lehet a történelmileg elfogadható hozzávetéseknek támaszkodni. Ez összehasonlításnak az lett rám nézve eredménye, hogy Tourneux úr elmés író, kitűnő s éles eszű szellem, ki nem a forrásokból dolgozott, bár azokat második kézből idézi, hanem dolgozott az előtte készült magyarázatokból, különösen a Grosley-éből, melyeknek leglényegesebb tartalmát megtámadja. Röpirata végső céljában előttem védíratnak tűnt föl a châlonsi tér mellett, a méry-sur-seine-i tér ellen. Igazolni akarja a népies hagyományt, mely a Cheppe mellett fekvő régi táborhely romjainak tulajdonítja az Attila táborának nevezetét.

Tourneux úr önmaga növelte fölfedezéseivel Attila állítólagos táborának fontosságát, ő maga az, ki ezt mondja: ő neki köszönhetjük a nantiveti sáncztelepet, mely a Suippe mellett fekszik, a bussy-i hidfőt, a Noblette melletti erősített helyet, s azt a gátat, mely a táborhely védárkainak vízzel megtöltésére volt rendeltetve. A hagyományt és saját fölfedezéseit a történelemhez csatolni, ez volt a cél, mely Tourneux úrral tollat ragadtatott. Ő abból a föltevésből indult ki, hogy e romok valószínűséggel Attila táborhelyének maradványai, melyet Attila a châlonsi csata előtt emeltetett, hogy ezen romok alakzatából hozzá vethessen, milyennek kellett lenni ezen napon a két hadsereg viszonyos állomásának; s azután ezen második föltevésből vetett hozzá az utvonálhoz, melyet kellett követni Aëtiusnak és Attilának, hogy állomásaikat elfoglalják. Ilyen a röpirat szerzőjének eljárása; minden föltevése körül van egybe rendezve, minden következtetései fő eszméje felé vannak összeirányozva.

A mi engem illet, minthogy én soha sem hittem e romok hűn eredetét, nem is foglalkoztam különösen fekvéseikkel; én elbeszélésem irányzóul az egykorúak által adott tényeket vettem, s megkísérlettem ezeket oly hozzávetésekkel fűzni egybe, melyek előttem legegyszerűbbeknek, legtermészetesebbeknek látszottak. Ez az eljárás engem a Tourneux úréval homlokegyenest ellenkező következtetésre vezetett. Kinek van kettőnk közül igaza? A császár meg fogja mondani.

I.

Általában Tourneux úr könnyen elbánik a történelemmel; igen gyakran ellene mond a legvilágosabb bizonyságoknak is, hogy helyökbé hozzávetéseket állítson.

Például, hogy csak Orléans ostromára szorítkozzam, ime itt van a mit a röpiratban talállok, és a mit a röpirat szerzőjének éppen úgy mint nekem a történetíratok szövegei szolgáltatnak.

1-ször. Orléans a röpirat szerint a nyolczadik legio és tizezer alán védelmezte királyuk Sangibán, a hely parancsnoka, vezérlete alatt. — A történelem igen világos bizonyága szerint pedig Orléans falai közt csak egy maroknyi katonaság volt s lakosai védelmezték. Sangibán, a húnokkal egyet értve, meg akarta a várost lepni; de az ostromlottak, kik gyanakodtak rá, bezárták előtte kapuikat, s jelentést tettek róla Aëtius patriciusnak, ki őt a római táborban felügyelet alatt tartatta. Teljességgel nem tudom, hol találta nyomát Tourneux úr a nyolczadik legiónak, mely, mint ő mondja, tisztán gallokból állt, s mely 451-ben Orléans helyőrségét alkotta. Említi még a tizenhetedik legiót is, mely Párisban volt állomáson. Azonban szent Geneviève élete semmi kétséget nem hagy fön az iránt, hogy Páris akkor helyőrség nélkül volt.

2-szor. A röpirat Besançon és Dijon környékére harmincznégyezer burgundot helyez, királyuk Gondebaud vezérlete alatt, Attila bal oldalának nyugtalanítására, s egy tizenhét—húszezer főnyi frank hadosztályt állít föl nyugoti Galliában, mely készen állott Attilát jobb oldalról megtámadni.

Gondebaud 451-ben nyolcz vagy tiz éves lehetett, s nem hiszem hogy a galliai burgundok seregében, azon csak nem teljes tönkre tétel után, mely e sereget Constanznál a húnok keleti hadosztálya által érte, tizenkét—tizenötezer embernél több maradhatott volna. Ez a kis dandár mindjárt csatlakozott Aëtiushez a római seregek találkozó helyén, a berry-i síkokon. A mi a frankokat illeti, ezek a berohanás legelső napjaiban vissza húzódtak volt a Loire-től délre, még pedig oly nagy rendetlenségben, hogy az utócsapatban királyuk fia is a húnok fogságába került s egy ideig e barbarok kezei közt maradt. A mi bizonyos, az, hogy a burgundok és valamint a sali úgy a partmelléki frankok a római csapatok közt állottak, midőn Aëtius a mint éppen Orléans alá indulandó volt hadai fölött szemlét tartott: Jornandes őket világosan említi.

3-szor. Aëtius Tourneux úr szerint azt adta volna utasításul a vizsgálóknak, hogy keljenek át a Loire-on Toursnál és a folyó jobb part-

ján húzódjanak föl Orléanssal egy irányban, azaz Attila harezvonaláig, ki a várost ez oldalról szorongatta, míg maga a Sologne-ba és Bourges-ba vezető hidon fogott volna benyomulni, mely szabadon állott.

Nem tudom vajon e hadművelet jól lett volna-e tervezve, min azonban nem egy oknál fogva kételkedem; de akár jó akár rossz lett volna e terv, tökéletesen csak a röpirat szerzőjéé. A leghatározottabb bizonyosságok állítják, hogy a visigóthok Orléansba Aëtiuszal együtt vonultak be. „Ecce Aëtius venit, et Theodorus Germanorum rex ac Thorismodus filus ejus cum exercitibus suis ad civitatem accurrunt.“ (Gregorius Turonensis Hist. Franc. II. könyv. 6. fej.) „Ille (Aëtius) una cum Theodoro et Torsomodo regibus . . . equum ascendit ac concitus pergit.“ Vita S. Aniani, Bouquetnál 646. l.

4-szer. Végre Tourneux úr a hely parancsnoka Sangibán által egy tettetett föladást tétet Attilával. Sangibán, mint már mondtam, Aëtius hadseregében volt fölügyelet alatt tartva, s szent Anianus püspök volt az, ki a segélyforrások és reményei végső pontján a föladás iránt Attilával megegyezett, de ez egyezés nem tettetett hanem valódi volt, s ennek értelmében Orléans föl is tárta kapuit.

A császár látja, hogy Tourneux úr röpirata csak ez egyetlen pont, Orléans ostroma, dolgában is mennyi tényferdítéssel van telve. Általában a szerző teremti a hadseregeket, hadosztályokat, tartalék csapatokat, melyek létszámát, állomásait is közli: ezek csupán saját képzelete szülöttjei, melyek a valósággal nem mindig találhatnak. Éppen így van a dolog az adatokkal, a távolságokkal, az útvonalokkal, melyeket nem a római itinerariumok hanem a szerint állapít meg, a mint az országot ismeri. Újra alkotja Attila hadjáratát, mintha ő maga vezényelt volna a hadműtan elvei szerint, a Rajna és Loire közt, egy négyszázezer főnyi tábort, de nem ázsiai nomádokat és európai barbarokat; hanem szervezett, fegyelmezett, előreszámitó hadakat, mint a milyenek Caesar és Napoleon hadai voltak. Föltevésében, a történelmi tények ellenére, rendszeres háborút állít a zabolátlan dúló háború helyébe.

II.

Talán kissé későn érkezem az Ő Felsége jegyzékében föltett tulajdonképpeni kérdésre; de ki kellett előbb fejtenem, mit tartok azon eljárásról, mely, a mint előttem látszik, Tourneux úr egész munkáján uralkodik és tévedéseit okozta.

A mint Orléans föl van mentve és Attila meg van csalatkozva reményében, miután a visigóthok a rómaiakhoz csatlakoztak, s Aëtius a maga idejére hadsereget vonhatott egybe, a hún király lemond a hódításról; nem gondol egyébre, csak hogy a Rajnát ismét elérhesse, hogy zsákmányát a veszedelmek elől, melyeket megkisértendő lesz, biztosságra helyezze. Táborából éjjel elvonul; Aëtius követi. — Hova igyekszik Attila? A châlonsi sík felé, melyen Metztől Reimsnak jöve már átvonult volt; oly sebességgel igyekszik arra felé, a milyen csak egy betegségek és éhség által elgyengített seregtől kitelhetett. Két oka van gyorsan oda érni: először, ha Aëtius ellen rendes csatát kell vívnia, e síkot lovassága ki-fejlesztésére kedvezőnek vette észre s csatátérül óhajtott; másodsor, ha kikerülheti a csatát, ő érkezik előbb az argonne-i szoroshoz, s visszavonulása a Rajnához biztosítva van. Minden esetre jobbra nyitva áll az út előtte Langres felé a Vosges hegységen át; nem első eset, hogy a barbarok erre vonultak át. Ezek igen hihetőleg az indító okok, melyek Attilát Châlons felé vezetik.

Mondám, hogy Aëtius követte őt s ebben Tourneux urral egyetérttek. Aëtius annyira nyomában volt, hogy a római előcsapat, mely a frank hadilletékből állott, a hún utócsapatra tolt, mely gepidákból állott, és éjtszaka öldöklő ütközet állott be a Méry-sur-Seine melletti síkságon, nem messze e folyó és az Aube összecsakadásától. Tourneux úr azt teszi föl, hogy ezen összecsapás a Szajna révénél történt; én az Aube révéhez teszem, az arcis-i hidhoz, tekintetbe véve, hogy Attila Troyes felől jött, a hol kellett a Szajrán átkelni. A gepidák a méry-i síkon (a leghitelesebb földrajzírok szerint *campi Mauriaci*, *campi Mauriacenses*) állapodtak meg, hogy a szekerekkel elhalmozott hadsereg hosszadalmas és nehéz elvonulását védelmezzék, s magokat vitézül le hagyták öletni, hogy a hadsereget fedezzék. De az én okoskodásomra nem sokat tesz, ha e tény színhelye akár Méry-sur-Seine akár Arcis-sur-Aube volt; annyi bizonyos hogy a két sereg találkozása e háromszögben történt: lássuk hova lettek azután Tourneux úr szerint és szerintem.

Abban egyet értünk, hogy Attilát Châlonsból jobbra vonultatjuk; hova négy vagy öt nap alatt érkezett, hogy minél hamarabb a Vesle folyótól éjszakra fekvő síkra szállhasson.

Szerintem nyomban követte őt Aëtius harczágygyal telt, Orléansnál diadalmaskodott, a méry-i síkon diadalmaskodott serege, mely eleggél bőven el volt látva, minthogy minden oldalról hordtak számára, míg a hún hadsereg, mely nem térhetett ki rabolni, mindenben szükségét látott s jobban le van hangolva mint megverve. Csak egyetlen szavából

lehet a régi történetíróknak következtetni, hogy Aëtius szerencsését elhagyva elhanyagolta volna üldözni a húnokat Mérytől Châlonsig, holott tudta hogy az ország az ő részén van. Aëtius kétségen kívül úgy gondolkozott mint Caesar, hogy a háborúban semmit sem kell holnapra használni: Nil actum reputans, si quid superesset agendum. S nem láttuk-e hogy az új kor vagy talán minden kor legnagyobb hadvezére éppen ezen champagne-i téreken küzdött a hasonlóan éjszokról jött berohanás ellen s egyetlen egy nap három csatát vívott és három ütközetet nyert?

Attila maga előtt látja ellenségét; mit van mit tennie, mint döntő ütközethez készülni, melyet ki akart kerülni, s melybe csak vereséget előre tudva ereszkedik. A történelem őt úgy tünteti föl, mint ki gondolataiba merül, le van verve, s tanácsot tart hadserege jósaival, kik őt előérzetében megerősítik, s mint a ki a csata megkezdésére az éjhez közel álló órát választ, hogy megveretése esetére futásra kilátása lehessen, s legalább a húnokat, kik csupa lovasságból állottak, megmenthesse. Táborának gát munkákkal való megerősítéséről, sáncztelepek hányásáról, bástyák, hídfők, torlaszok stb. építéséről a történelem teljességgel mit sem mond; s a hún hadseregnek nem csak nem lett volna ideje, az ellenség szeme előtt, azon egymásnak megfelelő roppant műveket fölépíteni, melyeket Tournoux úr leír, hanem soha sem is építhette volna föl, mert ily művek éppen nem voltak szokásban e népeknél; de soha sem is akart volna efféléket építeni, mert a barbarok még a római hadseregben is vonakodtak a táborépítési munkáktól, s éppen itt is, Aëtius zászlai alatt, a visigóthok nem zárkóztak sánczok mögé. A barbarok rendes sánczai szekerek voltak, melyeket két sorjával körbe vagy négyszögbe állítottak, és ijászokkal megraktak, kik a kerekék küllői között lövöldöztek, vagy a szekereken foglaltak állomást. Ilyen volt éppen a châlonsi csata napján is Attila tábor, azon leírás szerint, melyet róla Jornandes ad; s ez állapotjában félelmetes volt, mert rómaiak és visigóthok hasztalan kísérelték azt áttörni. Ha a hún király ott azon álló táborok egyikére talált, melyeket a rómaiak a legfontosabb hadműtani pontokon, akár valamely veszedélyes hegyi út őrzésére, mint a milyen az argonnei, akár valamely nagy városok, mint Châlons és Reims, védelmére, akár több erősített helyek egymással való közlekedésének kezeikben tartása végett építettek, ha mondom a hún király ott efféle tábor találván megkísértlte hasznát venni s bele helyezkedett a hagyomány azon határozatlansággal, mely a népies emlékezősekkel mindig együtt jár, ezen római tábor Attila táborának nevezhette. De még ezt föltéve is, körülbelül csak az lesz a két hadsereg állása, melyeket a források által kijelölteknek hittem.

Tourneux úr itt eltér a közvélekedéstől. A Méry mezején vívott csata után Aëtiust visszavonultatja Pont-Sur-Seine-ig; azután kerülő utat tetet vele la Féren, Vertun, Épernayn, Dameryn és Reimson át, hogy osztán a reimsi uton vezesse Verdunbe, azon síktól, melyet Attila elfoglalt, nyugotra. E hosszú kerülőt mellékutakon, mocsáros, elhagyott, nyomorúlt vidéken, míg Attila szabadon vonulhatott az ország után, nem könnyű érteni. Ha Aëtius czélja az volt, hogy a húnokat az argonne-i szorosnál megelőzze, hogy visszavonulásukat elvágja, hibázott ha a leghosszabb utat választotta; a châlonsi útnál valamely rövidebb mellékút vezetett hihetőleg Arcis-sur-Aube-tól a szoros torkolatához; hanem minden esetre a legbiztosabb volt Attilát oly közel követni, hogy a legnagyobb oktalanság nélkül se útját Verdunnak ne folytathassa, se jobbra Langres felé félre ne csaphasson; ez az én fölvételem, melyre magamat helyeztem. Azonban lássuk az okokat, melyeket Tourneux úr a maga fölvétele támogatására fölhoz.

Tourneux úr erre egyetlen egy okot hoz föl, a burgundok távollétét, kik, mint mondja, a Seine, Armançon és Yonne forrásainál foglaltak állomást; ezeknek kellett volna Attila jobb szárnyára rontani s visszavonulását elvágni, de nem érkeztek meg. Főntebb mondtam, hogy a burgundok egyesültek volt a római hadsereggel a berry-i síkon: valósággal említve vannak azon csapatok elszámolásában, melyek Aëtiust Orléans fölmentésére követték.

Azonban folytassuk. Aëtius parancsot küldött hozzájuk, hogy jövelelőket siettesse, mert nem akart semmi döntő dologba ereszkedni, míg ezek vele nem egyesülnek; s a helyett, hogy az Yonne vizén a húnok által lerombolt hidat helyre állítva bevárná őket, visszafordul, a Szajnán Pontnál átkel és Épernayn keresztül Reimsnak veszi útját, a saint-goudei mocsárt megkerülve. „Ez az út ezen elhagyott s a húnok által tökéletesen elpusztított vidéken keresztül, hosszú és nehézségekkel rakva volt“ mond a röpirat szerzője. „Ez az alkalmatlanság a legboszantóbb volt, mert Reims kiélt környéke nem biztosíthatta ily számos hadsereg élelmét.“ — De akkor minek magát ott e bajba keverni? Főltéve, a mi nem igaz, hogy a burgund sereg utban van Dijontól Troyes felé, miért akkor Reimsnak menni? Miért vonszolni egy szövetségest, ki nélkül az ember semmi döntőt nem akar cselekedni, mellékutakra, mocsárok közzé, oly vidék közepébe, melyet az ember már maga kiélt? Nem annyi volt-e ez, mint a csatlakozást nehezebbé tenni? „Valóban, mond Tourneux úr, a burgundok Troyest még nem hagyták el, midőn a többi sereg már a Vesle mellett foglalt állást, Sillery előtt.“ A lehetetlenségek a föltevésekkel együtt halmozódnak; a történelem többet ér.

De Tourneux úr nem vallotta be Aëtius késedelmének és hosszú sétálásának igazi okát. Időt kellett hagyni a húnoknak ezen nagy művek építésére, melyek leírását a röpirat közli: „Tíz nap erre elég volt, hozzá számítva az éjjeleket is; igaz hogy akkor holdvilág volt.“ (A szerző az, a ki ezt mondja.) De, megengedve is hogy tíz nap és tíz éj elég volt volna oly munkásoknak mint a húnok, kik efféle dologban tökéletesen gyakorlatlanok voltak, vajon Attila, megtudva akár száguldozóitól, akár Sangibán alán szökevényeitől a római hadsereg irányának változtatását, s ismerve az előnyt, melyet e véletlen esemény neki nyújtott, azt nem másképen használta volna-e? Tíz napnál kevesebb idő alatt Metz, s onnan Strassburg alatt lehetett volna; Aëtius biztosította ellensége visszavonulását. Hogy Attila tíz napig várja a csatát, melyet ki akart kerülni, éppen oly hihetetlen, mint hogy Aëtius Reimsba siessen, egyesülni azzal a sereggel, mely utban van Dijontól Troyes felé. De mind ebből nem kevesebb az eredmény, mint az, hogyha e hihetlenségek egyszer el vannak fogadva, a római hadseregnek a csatában a táborművekkel szemben kell állást foglalni, míg Attila jobb szárnyát a táborra, balját a nantiveti sáncztelepre támasztja s hátát a noblettei hídfőnek veti. A röpirat föladata teljesítve van.

A két hadsereg csatarendében tökéletesen önkényes pontatlanságokat jelelhetnék ki. A jobb szárnyat, mond Tourneux úr, Theodemir, a balt Volomir (azaz Valamir) vezényli, Ardarikh és Wendemir (Videmir) a középben vannak Attilával. A történelem ellenben azt mondja, hogy Attila balra állította Valamirt és az ostrogóthokat, jobbra Ardarikhot a gepidákkal és a húnoknak hódolt más nemzeteket (a rügokat, sarmatákat stb.), maga pedig a tulajdonkép úgy nevezett húnokkal a középben foglalt állást. Mindig a hozzávetés uralkodik a leghatározottabban szóló szövegeken.

A császár ideje nagyon becses, s e jegyzet már is igen terjedelmes. Meg fog bocsátni a császár ennek hosszadalmasságáért; azért is itt befejezem. De lelkemen feküdt kimutatni, hogy egy tagadhatatlan érdemű férfiú, a történelem egy tételét elfogult eszmével tárgyalva, akaratja ellenére is, mily adatok által s mennyire ragadtatik a tények elferdítésében s végre is mint zavarja össze a legkevesbbé bonyolódott kérdéseket.